

МОВА – ЛІТАРАТУРА – КУЛЬТУРА

**Матэрыялы
XI Міжнароднай навуковай канфэрэнцыі,
прысвечанай 500-годдзю выдання
Ф. Скарынам кнігі «Апостал»**

Мінск, 11–12 верасня 2025 г.

БЕЛАРУСКІ ДЗЯРЖАЎНЫ ЎНІВЕРСІТЭТ
ФІЛАЛАГІЧНЫ ФАКУЛЬТЭТ
Кафедра беларускага мовазнаўства
Кафедра тэарэтычнага і беларускага літаратуразнаўства

МОВА – ЛІТАРАТУРА – КУЛЬТУРА

**Матэрыялы
XI Міжнароднай навуковай канферэнцыі,
прысвечанай 500-годдзю выдання
Ф. Скарынам кнігі «Апостал»**

Мінск, 11–12 верасня 2025 г.

Мінск
БДУ
2025

УДК 811.161.3(06)+821.161.3.09(06)+398(=161.3)(06)
ББК 81.411.3я431+83.3(4Бел)я431+82.3(4Бел)я431
М74

Р э д а к ц ы й н а я к а л е г і я:

кандыдат філалагічных навук дацэнт *М. І. Свістунова* (гал. рэд.);
кандыдат філалагічных навук дацэнт *Г. К. Чахоўскі* (адк. сакратар);
кандыдат філалагічных навук дацэнт *Н. У. Чарнаброўкіна*

Р э ц е н з е н т ы:

кандыдат філалагічных навук *А. А. Васілевіч*;
доктар філалагічных навук *Н. У. Чайка*

Мова – літаратура – культура : матэрыялы XI Міжнар. навук. канф.,
М74 прысвеч. 500-годдзю выдання Ф. Скарынам кнігі «Апостал», Мінск,
11–12 верас. 2025 г. / Беларус. дзярж. ун-т ; рэдкал.: М. І. Свістунова
(гал. рэд.), Г. К. Чахоўскі (адк. сакратар), Н. У. Чарнаброўкіна. – Мінск :
БДУ, 2025. – 205 с.

ISBN 978-985-881-818-0.

Прадстаўлены матэрыялы, прысвечаныя актуальным праблемам сфэрага гуманітарных навук. Разглядаюцца гісторыя і сучасны стан беларускай мовы, аспекты функцыянавання англійскай мовы, этнакультурныя моўныя асаблівасці, міжкультурныя сувязі ў мове і літаратуры, адметнасці мастацкіх твораў розных аўтараў.

УДК 811.161.3(06)+821.161.3.09(06)+398(=161.3)(06)
ББК 81.411.3я431+83.3(4Бел)я431+82.3(4Бел)я431

ISBN 978-985-881-818-0

© БДУ, 2025

РАЗДЕЛ I

МОВАЗНАЎСТВА

УДК 811.161.3+811.162.3

МЕТОДЫКА ДАСЛЕДАВАННЯ БАГЕМІЗМАЎ У ПЕРАКЛАДАХ Ф. СКАРЫНЫ

Г. В. Алексеевич

*Институт мовазнаўства імя Якуба Коласа
Цэнтра даследаванняў беларускай культуры, мовы і літаратуры НАН Беларусі,
вул. Сурганава, 1/2, 220072, г. Мінск, Беларусь, hanaaleks@gmail.com*

У артыкуле закранаецца праблема метадалагічных падыходаў вывучэння чэшскіх запазычанняў, якія былі засвоены Ф. Скарынам у працэсе перакладання Бібліі на старабеларускую мову. Акрэсліваюцца перавагі і недахопы папярэдніх даследаванняў, прысвечаных аналізу багемізмаў і асэнсаванню ролі чэшскай Бібліі ў Скарынавых перакладах. Прапануецца новая методыка аналізу багемізмаў, заснаваная на выкарыстанні гістарычных і этымалагічных слоўнікаў.

Ключавыя словы: багемізм; паланізм; старабеларуская мова; чэшская мова; польская мова; царкоўнаславянская мова.

Чэшскі моўны ўплыў на Біблію Ф. Скарыны вывучаўся ў двух кірунках. Адзін з іх звязаны з тэкставай залежнасцю старабеларускага перакладу ад чэшскіх крыніц. Інакш кажучы, даследчыкі імкнуліся выявіць і даследаваць біблейскія тэксты чэшскай рэдакцыі, якія Ф. Скарына выкарыстоўваў у працэсе перакладання. На сённяшні дзень дакладна вядома, што асветнік працаваў з чэшскай Бібліяй чацвёртай рэдакцыі, надрукаванай у 1506 г., т. зв. Венецыянскай Бібліяй (*Bible benátská*). Тым не менш, некаторыя тэкставыя несупадзенні сведчаць, што Ф. Скарына звяртаўся таксама да іншых чэшскіх перакладаў, хутчэй за ўсё да старэйшых рукапісных выданняў [8, с. 56; 11, с. 170–171].

Другі кірунак даследавання чэшскага ўплыву звязаны з пошукамі багемізмаў у старабеларускім перакладзе. Задача гэта не лёгкая. Па-першае, Ф. Скарына пераборліва і абачліва запазычваў чэшскія словы. Багемізмы вельмі добра інтэграваны ў яго тэксты, г. зн. падобныя да родных слоў. Па-другое, у старабеларускім перакладзе акрамя багемізмаў сустракаюцца паланізмы. У часы перакладчыцкай дзейнасці Ф. Скарыны старабеларуская мова была пад значным уплывам польскай мовы. Як вядома, пранікненне паланізмаў у старабеларускую пісьменнасць пачалося напрыканцы XIV ст., найбольшай інтэнсіўнасці дасягнула ў XVI–XVII стст. Адпаведна ўзнікае наступная праблема. Многія запазычанні ў Скарынавым перакладзе маюць прыкметы заходнеславянскага ўплыву, і часамі немагчыма вызначыць іх дакладнае паходжанне: з’яўляецца слова багемізмам ці паланізмам.

Падобныя цяжкасці прыводзілі да таго, што даследчыкі ідэнтыфікавалі і аналізавалі багемізмы, але іх высновы часта былі сумніўнымі. Адным з першых, хто гэтай праблемай займаўся, быў П. У. Уладзіміраў [6, с. 296–298]. У сваёй манаграфіі, прысвечанай дзейнасці Ф. Скарыны, аўтар да чэшскіх запазычанняў залічваў, напрыклад, словы *брунатныи, врабець, деки, жаларь, змизаль, рукавникъ, рыбниковъ, снадно*. Адносна *змизаль, жаларь, рукавникъ* пагодзімся з даследчыкам, што гэта багемізмы. Што тычыцца *брунатныи, деки* (Н. скл. адз. л. *дека*), *рыбниковъ* (Н. скл. адз. л. *рыбникъ*), *снадно*, то ўсе гэтыя словы Ф. Скарына мог ведаць з польскай мовы. Са словам *врабець* таксама не ўсё проста. У старабеларускай пісьменнасці было зафіксавана *воробець* [7, вып. 4, с. 186], рэфлекс *-ра-* (замест *-оро-*) мог узнікнуць пад царкоўнаславянскім уплывам.

Больш сістэматычна да аналізу багемізмаў падышоў А. М. Булыка [4; 5]. Даследчык размеркаваў іх на чатыры групы: лексічныя, марфалагічныя, фанетычныя і семантычныя. Тым не менш, не заўсёды з яго высновамі можна пагадзіцца. Да лексічных багемізмаў былі залічаны, напрыклад, словы *вчерашекъ, днешний, жадость, жизнь, зане праздни, позоровати*. Сярод іх багемізмамі сапраўды з’яўляюцца *вчерашекъ, жизнь, зане праздни*. З царкоўнаславянскай (стараславянскай) мовы паходзіць *днешний*, параўн. ст.-слав. *дньньшнии* [14]. Не выключана, што слова *жадость* было запазычана з польскай мовы, параўн. ст.-польск. *żadość* [17, т. 11, с. 569]. Агульнаўсходнеславянскім словам з’яўляецца *позоровати*, якое было зафіксавана яшчэ ў старажытнаруускай мове, параўн. стараж.-рус. *позоровати, позаровати* (1097 г.) [9, вып. 16, с. 125–220]. Сярод фанетычных багемізмаў А. М. Булыка называе, напрыклад, *зерцадло, крыдло, отпочивadlo, сладце, червеньи*. Між тым кожнае з іх можна патлумачыць без прыцягнення чэшскай фанетыкі. Формы *зерцадло, крыдло* (з *l-epenteticum*) маглі ўзнікнуць пад польскім уплывам. З царкоўнаславянскай (стараславянскай) мовы паходзіць *сладце*, параўн. ст.-слав. *сладъць* [14]. У якасці ўласнабеларускай можа разглядацца форма *червеньи*, параўн. ст.-укр. *чръвеньи* (1462 г.) [10, т. 2, с. 549–550]. З пералічаных пяці фанетычных багемізмаў толькі *отпочивadlo* было засвоена з чэшскай мовы, але і тут трэба ўдакладніць, што слова з’яўляецца не фанетычным, а лексічным багемізмам.

Падобныя недакладнасці ў даследаваннях з’яўляюцца цалкам зразумелымі. Мова перакладаў Ф. Скарыны, якая ўключае элементы розных лексічных сістэм, сапраўды складаная. Нашы папярэднікі да таго ж былі пазбаўлены магчымасці карыстацца рознымі гістарычнымі і этымалагічнымі слоўнікамі, якія з’явіліся за апошнія некалькі дзесяцігоддзяў.

У скарыназнаўстве быў вырацаваны таксама альтэрнатыўны погляд на ролю чэшскай Бібліі. У. В. Анічэнка ўвёў паняцце «сінкрытызму» ў дачыненні да пражскіх выданняў беларускага асветніка і згодна з ім вылучыў некалькі лексічных груп [1; 2]. Першая з іх ахоплівае словы агульныя для царкоўнаславянскай і чэшскай моў, напрыклад *брегъ, веселитися, господинъ, кадило, ныне, плакати, презъ, сладкии*. Другую групу ўтвараюць словы адрозныя ў царкоўнаславянскай і чэшскай мовах. Гэта група складаецца з дзвюх падгруп: 1) словы, якія ўтвараюць сінанімічныя пары, г. зн. Ф. Скарына да царкоўнаславянскага слова

падбіраў адпаведнае чэшскае слова і ўжываў іх як сінонімы (*власть*, *господ-ствие* – *паненство*, *панование*, *градъ* – *место*, *обещати* – *заслужити*, *посвящен-ныи* – *посвятныи*, *соблюсти* – *заховати*); 2) чэшскія словы, якія не мелі адпа-веднікаў у царкоўнаславянскай мове (*ваги*, *гудьба*, *доконати*, *посквернити*, *слушине*), але маглі мець адпаведнікі ў старабеларускай мове (*вдолие* – *долина*, *горнецъ* – *горшчокъ*, *каждый* – *кажныи*, *сполу* – *вкупе*). Такім чынам, даследчык здолеў зразумець сутнасць перакладчыцкай тэхнікі Ф. Скарыны: чэшская Біблія была выкарыстана ім і як тэкст-крыніца, і як тэкст-пасрэднік.

Н. М. Запольская яшчэ больш паглыбіла разуменне падыходу Ф. Скарыны і разглядала мову яго перакладаў як гібрыдную, а дакладней як трансгібрыдны ідыёмны варыянт. Паводле даследчыцы, «калі чэшская мова “падтрымлівала” зыходную някніжную форму, то яна становілася адзіным нарматыўным элемен-там, калі ж чэшская мова “падтрымлівала” зыходную кніжную форму, то ёй ад-давалася апраўданая перавага, што прыводзіла да змушанага сінтэзу някніжных і кніжных форм» [8, с. 54].

У пэўным сэнсе функцыя чэшскай Бібліі ў Скарынавых перакладах нагадвае ролю, якую адыграла чэшская мова ў станаўленні літаратурнай польскай мовы. З. Шцібер параўнаў формы пісьмовай польскай мовы другой паловы XVI ст. з адпаведнымі дыялектнымі формамі вялікапольскімі і малапольскімі, а таксама з чэшскімі. Высветлілася, што ў літаратурную мову трапілі як вялікапольскія, так і малапольскія формы. «Аднак там, дзе літаратурная мова мела на выбар дзве формы, малапольскую ці вялікапольскую, выбіралася звычайна тая з іх, якая была больш падобнай да адпаведнай чэшскай формы», – падагульніў даследчык [20, с. 313]. Такім чынам, была зроблена выснова, што чэшская мова адыграла ро-лю «арбітра» ў выбары паміж дыялектнымі варыянтамі. Падобны падыход быў выкарыстаны Ф. Скарынам у яго перакладчыцкай практыцы, калі выбар паміж царкоўнаславянскімі (кніжнымі) і старабеларускімі (някніжнымі) словамі і фор-мамі адбываўся на карысць тых з іх, якія мелі адпаведнікі ў чэшскай Бібліі.

З улікам дасягненняў сучаснага гістарычнага мовазнаўства і этымалогіі павінна быць выпрацавана больш дасканалая метадыка для аналізу чэшскага моўнага ўплыву на Біблію Ф. Скарыны, асабліва для вызначэння багемізмаў. Перш за ўсё, новая метадыка мусіць грунтавацца на даных гістарычных і этыма-лагічных слоўнікаў. На пачатковым этапе патэнцыяльныя багемізмы належыць суаднесці з матэрыяламі слоўнікаў стараславянскай, царкоўнаславянскай, стара-беларускай, стараўкраінскай і старарускай моў, каб адсеяць царкоўнаславянскія і словы агульнаўсходнеславянскага паходжання. У выніку застануцца запазы-чанні заходнеславянскага паходжання, уласнабеларускія словы і аўтарскія неа-лагізмы. Запазычанні заходнеславянскага паходжання маглі апынуцца ў перак-ладзе Ф. Скарыны дзякуючы чэшскай і польскай мовам (выключаецца ўплыў іншых заходнеславянскіх моў – славацкай, верхня- і ніжнялужыцкай, палабскай).

Больш дэталёвае даследаванне будзе праводзіцца якраз з запазычаннямі за-ходнеславянскага паходжання. Мы прапануем вылучыць сярод іх чатыры групы: 1) багемізмы, якія праніклі ў Скарынавы тэксты з чэшскай Бібліі; 2) багемізмы, якія былі засвоены пры польскім пасрэдніцтве; 3) паланізмы; 4) запазычанні, якія могуць быць залічаны як да багемізмаў, так і да паланізмаў. Па выніках

нашага папярэдняга разбору, самай шматлікай з’яўляецца чацвёртая група, далей – першая і другая групы, найменшай колькасцю слоў прадстаўлена трэцяя група.

Чацвёртая група ўзнікла па прычыне метадалагічнай «няздольнасці» размежаваць багемізмы і паланізмы. Як правіла, гэтыя словы засведчаны ў слоўніках чэшскай і польскай моў і з’яўляюцца для абедзвюх моў лексэмамі агульназнаход-неславянскага паходжання, напрыклад *вжиточныи, ужиточныи* [3, т. 2, с. 302], *вжиточный, ужиточный* [7, вып. 34, с. 279] – ст.-чэш. *užitečný* [13, с. 554; 15], ст.-польск. *użyteczny* [17, т. 9, с. 503–504]; *гвиздати* [3, т. 1, с. 117; 7, вып. 6, с. 261] – ст.-чэш. *hvizdati* [13, с. 76; 15; 16, т. 1, с. 524], ст.-польск. *gwizdać* [17, т. 2, с. 532]; *доброволенство* [3, т. 1, с. 154; 7, вып. 8, с. 133–134] – ст.-чэш. *dobrovolenství, dobrovolenstvo* [13, с. 47; 16, т. 1, с. 474–475], ст.-польск. *dobrowoleństwo* [17, т. 2, с. 77–78]; *яскиня* [3, т. 2, с. 360; 7, вып. 37, с. 385] – ст.-чэш. *jěskyně* [15; 16, т. 1, с. 634], ст.-польск. *jaskinia, jaskini* [17, т. 3, с. 119–120].

Трэцяя група складаецца з паланізмаў, якія не маюць адпаведнікаў у чэшскай мове або пры іх наяўнасці адрозніваюцца паміж сабой: *драпежца* [3, т. 1, с. 168; 7, вып. 9, с. 66] – ст.-польск. *drapieżca* [17, т. 2, с. 179]; *кролик* [3, т. 1, с. 286], *кроликъ* [7, вып. 16, с. 167] – ст.-польск. *królik* [17, т. 3, с. 402], параўн. ст.-чэш. *králík* [13, с. 106; 15; 16, т. 2, с. 126–127]; *скарб* [3, т. 2, с. 211] – ст.-польск. *skarby* [17, т. 8, с. 216–217]; *цнота, цнотливыи* [3, т. 2, с. 339], *цнотливый* [7, вып. 36, с. 246–247] – ст.-польск. *cnota, cznota*, ст.-польск. *cnotliwy, cznotliwy* [17, т. 1, с. 315–316], параўн. ст.-чэш. *čtnost, ctnost, čsnost, cnost* [13, с. 37; 16, т. 1, с. 193].

У другую групу ўваходзяць багемізмы, якія маглі быць запазычаны пры польскім пасрэдніцтве. На працягу некалькіх стагоддзяў польская мова і яе пісьменнасць знаходзіліся пад прамым чэшскім уплывам, што адбілася перадусім на яе лексічным складзе. Багемізмы, якія замацаваліся ў польскай мове, пазней запазычваліся старабеларускай мовай, паколькі апошняя працягла час знаходзілася пад істотным польскім уплывам: *власныи, властныи, властность* [3, т. 1, с. 55, 56], *власный, властность* [7, вып. 4, с. 21–22] < ст.-польск. *własny* [17, т. 10, с. 249–251], ст.-польск. *własność* [17, т. 10, с. 248–249] < ст.-чэш. *vlastní, vlastný* [13, с. 570], ст.-чэш. *vlastnost* [13, с. 571]; *восполок* [3, т. 1, с. 79–80], *восполокъ* [7, вып. 3, с. 147] < ст.-польск. *wspolek* [17, т. 10, с. 86] < ст.-чэш. *vspolek* [13, с. 579]; *обыватель* [3, т. 1, с. 420; 7, вып. 21, с. 319] < ст.-польск. *obywatel, obywatel* [18, т. 19, с. 519–522] < ст.-чэш. *obyvatel* [19, вып. 9, с. 240]; *подчаишии* [3, т. 2, с. 45], *подчаиший* [7, вып. 25, с. 331] < ст.-польск. *(podczaszy) podczasze, podczesze, podczeszy* [17, т. 6, с. 232] < ст.-чэш. *podčěšie* [13, с. 311; 19, вып. 17, с. 352]; *праца, працовати, працевати* [3, т. 2, с. 98; 7, вып. 27, с. 485] < ст.-польск. *praca*, ст.-польск. *pracować (się), procować (się)* [17, т. 7, с. 20–21] < ст.-чэш. *práce* [13, с. 359; 19, вып. 21, с. 1055–1056], ст.-чэш. *pracovati* [13, с. 360]. Запозычанні з гэтай групы фіксуюцца не толькі ў шматлікіх помніках старабеларускай пісьменнасці, але таксама стараўкраінскай, радзей старарускай.

Першую групу ўтвараюць багемізмы, якія былі засвоены непасрэдна са старачэшскіх тэкстаў. Усе вылучаныя словы былі засведчаны толькі ў Ф. Скарыны, г. зн. не сустракаюцца ў іншых старабеларускіх пісьмовых помніках. Як правіла, дадзеныя запозычанні не маюць адпаведнікаў у польскай мове, а калі маюць, то з’яўляюцца таксама багемізмамі, якія былі засведчаны ў адзінкавых старапольскіх

помніках і не маглi пранікнуць у старабеларускую пісьменнасць: *вчерашек* [3, т. 1, с. 90], *вчерашекъ* [7, вып. 5, с. 64] – ст.-чэш. *včerajšek* [15]; *елец* [3, т. 1, с. 177], *елець* [7, вып. 9, с. 201] – ст.-чэш. *jilec, jelec, jilci, jilcě* [15; 16, т. 1, с. 649]. Параўн. ст.-польск. (*jelce*) *jedlce* [17, т. 2, с. 158], якое з’яўляецца багемізмам [12, с. 79]; *змизати* [3, т. 1, с. 232; 7, вып. 13, с. 38] – ст.-чэш. *zmisati, zmizati* [15]; *невступный* [3, т. 1, с. 375], *невступный* [7, вып. 20, с. 38] – ст.-чэш. *neústupný* [19, вып. 6, с. 833]; *посмурити* [3, т. 2, с. 80; 7, вып. 27, с. 139] – ст.-чэш. *pošmúřiti, pošmúřiti sě* [19, вып. 20, с. 847–848]; *пструс, пструсовый* [3, т. 2, с. 154], *пструсъ, пструсовый* [7, вып. 29, с. 333] – ст.-чэш. *pštros* [15], ст.-чэш. *pštrosový, štrosový* [13, с. 410].

На сучасным этапе аналіз багемізмаў у перакладах Ф. Скарыны варта праводзіць з улікам даных гістарычных і этымалагічных слоўнікаў, прытым не толькі чэшскіх і беларускіх, але таксама слоўнікаў іншых славянскіх моў. Даследаванне багемізмаў цяжка ўявіць без звароту да польскай мовы, паколькі чэшскія словы пранікалі ў старабеларускую Біблію як непасрэдна з чэшскіх тэкстаў, так праз польскае пасрэдніцтва.

СКАРАЧЭННІ НАЗВАЎ МОЎ

ст.-польск. – старапольскае; **ст.-слав.** – стараславянскае; **ст.-укр.** – стараўкраінскае; **ст.-чэш.** – старачэшскае; **стараж.-рус.** – старажытнарускае.

БІБЛІАГРАФІЧНЫЯ СПАСЫЛКІ

1. Анічэнка У. В., Жураўскі А. І. Беларуска-іншаславянскі сінкрэтызм мовы выданняў Францыска Скарыны // Беларуская мовазнаўчая славістыка на з’ездах славістаў : да XV Міжнар. з’езда славістаў / Нац. акад. навук Беларусі [і інш.] ; уклад. М. П. Антропаў. Мінск : Беларуская навука, 2013. С. 193–214.

2. Анічэнка У. В. Беларуская-чэшскі сінкрэтызм мовы пражскіх выданняў Скарыны // Slavica. 1989. № 58. С. 115–120.

3. Анічэнка У. В. Слоўнік мовы Скарыны : у 3-х т. Мінск : Выш. шк., Нав. і тэхн., 1977–1994.

4. Булыка А. М. Чэшская лексіка ў выданнях Ф. Скарыны // Весці АН БССР. Сер. Грамад. нав. 1970. № 4. С. 123–131.

5. Булыка А. Н. Западнославянская лексіка в изданиях Франциска Скорины // Белорусский просветитель Франциск Скорина и начало книгопечатания в Белоруссии и Литве : сб. докл. и сообщ. Федоровские чтения–1977 / Акад. наук СССР, Науч. совет по истории мировой культуры, Госуд. библиот. СССР им. В. И. Ленина. М. : Наука, 1979. С. 94–102.

6. Владимиров П. В. Доктор Франциск Скорина, его переводы, печатные издания и язык. СПб. : Тип. Импер. Акад. наук, 1888. 414 с.

7. Гістарычны слоўнік беларускай мовы : у 37 вып. / Акад. навук БССР, Ін-т мовазн. ; рэдкал. : А. І. Жураўскі (гал. рэд.), А. М. Булыка (гал. рэд.) [і інш.]. Мінск : Нав. і тэхн., 1982–2017.

8. Запольская Н. Н. Структурно-функциональный статус гибридных вариантов славянских литературных языков (Библия Ф. Скорины) // Докл. по проблемам языкознания (к XI Междунар. съезду славистов в Братиславе). М. : МГУ, 1993. С. 41–62.

9. Словарь русского языка XI–XVII вв. : в 31 вып. / Акад. наук СССР, Ин-т рус. яз. ; редкол. : Р. И. Аванесов (отв. ред.) [и др.]. М. : Наука, 1975–2019.

10. Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. : у 2 т. / Ін-т суспільн. наук АН УРСР ; редкол. : Д. Г. Гринчишин [та ін.]. Київ : Наук. думка, 1977–1978.
11. *Флоровский А. В.* Чешская Библия в истории русской культуры и письменности (Фр. Скорина и продолжатели его дела) // *Sborník filologický / Českosl. akad. věd., Sekce jazyka a lit.* Praha, 1946. № 12. S. 153–258.
12. *Basaj M., Siatkowski J.* Bohemizmy w języku polskim : słownik. Warszawa : Wydaw. Polonistyki Uniw. Warsz., 2006. 501 s.
13. *Bělič J., Kamiš A., Kučera K.* Malý staročeský slovník. Praha : Státní ped. nakl., 1979. 708 s.
14. Elektronický slovník jazyka staroslověnského. Slovanský ústav AV ČR, v. v. i. URL: <http://gorazd.org/gulliver> (date of access: 01.06.2025).
15. Elektronický slovník staré češtiny / Vokabulář webový : Verze 0.4.2. Oddělení vývoje jazyka Ústavu pro jazyk český. URL: <http://vokabular.ujc.cas.cz> (date of access: 01.06.2025).
16. *Gebauer J.* Slovník staročeský : 2 d. ; 2. vyd. nezm. Praha : Academia, 1970.
17. Słownik staropolski : w 11 t. / Pol. Akad. Nauk, Inst. Jęz. Pol. ; kom. red. : S. Urbańczyk [i in.]. Wrocław : Ossolineum ; Warszawa : Wydaw. PAN, 1953–2002.
18. Słownik polszczyzny XVI wieku : w 36 t. / kom. red.: St. Bąk [i in.]; Inst. Badań Lit. Pol. Akad. Nauk. Wrocław : Ossolineum : Wydaw. PAN, 1966–2012.
19. Staročeský slovník : ve 26 seš. / za vedení B. Havránka [aj.]. Praha : Academia, 1968–2008.
20. *Stieber Z.* Świat językowy Słowian. Warszawa : Państw. Wydaw. Nauk., 1974. 499 s.

УДК 82-1.81'373.422 (476)

СТЫЛІСТЫЧНАЕ ВЫКАРЫСТАННЕ АНТОНІМАЎ У ПАЭЗІІ АНАТОЛЯ ВЯРЦІНСКАГА

А. М. Асіпчук

*Гродзенскі дзяржаўны аграрны ўніверсітэт, вул. Церашковай, 28,
230008, г. Гродна, Беларусь, asipchuk@gmail.com*

У артыкуле разглядаецца выкарыстанне антонімаў як аднаго са сродкаў мастацкай выразнасці ў паэтычных творах Анатоля Вярцінскага. Прыводзяцца прыклады і тлумачыцца значэнне такіх стылістычных фігур, заснаваных на моўных і кантэкстуальных антонімах, як антытэза, амфітэза, дыятэза, пераўтварэнне, раздзяленне, супярэчлівасць.

Ключавыя словы: моўныя і кантэкстуальныя антонімы; стылістычныя фігуры; антытэза; амфітэза; дыятэза.

Літаратурная дзейнасць Анатоля Вярцінскага шматгранная: паэт, драматург, публіцыст, крытык, перакладчык. Свайму чытачу ён вядомы найперш паэтычнымі творамі, тэматыка якіх разнастайная: ад інтымнай і філасофскай лірыкі да вершаў і паэм грамадзянскага гучання.

Ствараючы яркія, самабытныя вобразы, аўтар выкарыстоўвае шырокі спектр сродкаў мастацкай выразнасці, адным з якіх выступаюць антонімы. Іх роля ў паказе кантрасных з’яў рэчаіснасці або супярэчлівых пачуццяў лірычнага героя бясспрэчная. У прааналізаваных зборніках вершаў і паэм «Святло зямное» і «Хлопчык глядзіць...» зафіксаваны як моўныя, так і кантэкстуальныя антонімы. Разгледзім больш падрабязна.

Моўныя антонімы прадстаўлены лексічнымі і граматычнымі адзінкамі. Прыклады лексічных (рознакаранёвых) антонімаў: *Я спасціг, што беды – непазбежнасць, немінучы спадарожнік мой. Я прызнаў жалезную залежнасць ад прыроды – мёртвай і жывой* [1, с. 55]; *Яна любіла шлях, зямны абсяг. І – я не знаю, слабасць тут ці сіла, – з дзіцячай непасрэднасцю любіла навідавоку быць, быць на людзях* [2, с. 263]; *Я так не магу, каб стрэца І холадна абмінуць, каб сэрцам другое сэрца горача не крануць* [1, с. 101]; *Ёсць дні, калі канчаецца штось, калі канчаецца зорны дождж, а пачынаецца шэры, не зорны, не залаты, не ілюзорны* [1, с. 263]; «Чалавек душы маленькай, мог ты лепшым быць ці не?» Чалавек маўклівы нейкі, не адказвае ён мне. Мабыць, цяжкае пытанне. Чалавек маўчыць нездарма. Хібам нашым ёсць апраўданне, подласці апраўдання няма [1, с. 158] і інш. Тут кампанентамі радой лексічных антонімаў выступаюць прыметнікі *жывы – мёртвы*, *назоўнікі сіла – слабасць*, *прыслоўі холадна – горача*, *дзеясловы пачынацца – канчацца*, словы катэгорыі стану *ёсць – няма*.

Граматычныя антонімы ўтвараюцца пры дапамозе прэфіксаў, якія далучаюцца да аднакаранёвых лексем і надаюць ім супрацьлеглае значэнне. Напрыклад: *Шкада мне вас, зласлівых, мітуслівых, зайздрослівых і, значыць, нешчаслівых. Бо, як вядома, каб шчаслівым быць, быць трэба добрым і дабро рабіць* [2, с. 279–280]; *Ахвяры вядомыя і невядомыя. Ахвяры свядомыя і несвядомыя. Ахвяры нявінныя, незлічоныя. Плывуць вашы цені задымлена-чорныя* [1, с. 194]; *Што гэта звініць, Хатынь? Што значыць тваіх каміноў перазвон? Ці гэта звініць твой вечны сон? Ці, можа, у гэтым звоне – вечнае бяссонне?* [1, с. 409]; *Закон адвечны і мудры: калі сустрэнуць вясну, жанчыны скінуць футры, дрэвы накінуць ліству* [1, с. 261]; *Спачатку за рукі ўзяліся, сышліся, абняліся, дарогай адной пабрылі. А потым развяліся, а потым разышліся, бы ў моры караблі* [1, с. 255]; *З сваімі прылівамі і адлівамі, з сваімі штылямі і штормамі мора вучыла нас быць шчаслівымі, мора вучыла нас быць зазорнымі* [1, с. 220]. Як відаць з прыведзеных прыкладаў, у антанімічных парах *шчаслівы – нешчаслівы*, *вядомы – невядомы*, *свядомы – несвядомы* другі кампанент набывае супрацьлеглае значэнне пры дапамозе прыстаўкі *не-*; у антанімічным радзе *сон – бяссонне* – пры дапамозе прыстаўкі *бяс-*; а ў парах антонімаў *скінуць – накінуць*, *сышліся – разышліся*, *прылівы – адлівы* супрацьлеглыя прэфіксы *с-* і *на-*, *с-* і *раз-*, *пры-* і *ад-* далучаюцца адпаведна да кожнага кампанента антанімічнай пары.

Кантэкстуальныя антонімы – выключна аўтарская знаходка. Яны валодаюць высокім узроўнем экспрэсіўнасці і сваім зместам больш багатыя і цікавыя ў параўнанні з моўнымі антонімамі. Напрыклад, у вершы «Дзень Перамогі» Анатоль Вярцінскі стварае наступны кантэст: *Перамаглі: гармонія – тлум, добрая воля – гвалт і глум, святло – карычневую чуму, вясна – зіму* [1, с. 391]. Кампаненты са станоўчай ацэнкай *гармонія, добрая воля, святло, вясна*

(аднаўленне, жыццё) адпавядаюць лексеме *мір*, а кампаненты з адмоўнай характарыстыкай *тлум, гвалт, глум, карычневая чума* (фашызм), *зіма* (смерць, змярцвенне) з’яўляюцца па сваёй семантыцы менавіта ў гэтым чатырохрадкоўі сінонімамі да слова *вайна*. Яшчэ прыклады кантэкстуальных антонімаў: *Сынкі, на ўзгорку я адна стаю. Я вас праз слёзы выглядаю зранку. Сынкі, я вам спявала калыханку, а як я пахаванку вам спяю?..* [2, с. 298]; *Нам памагае ўбачыць Час: тут – толькі **попел**, там – **алмаз**, тут – зерне, там – палова, тут – **пустазвонства гучных фраз**, там – **ісціннае слова*** [1, с. 126]; *Ён [дурань] любіць высокае званне, і тытул, і шанаванне: не **курыца**, а **арол**! Ён любіць... Ён шмат што любіць. Ён нас прадасць і купіць, разумнікаў тых і другіх* [1, с. 245]. У першым прыкладзе кампаненты *калыханка – пахаванка* суадносяцца з лексічнымі антонімамі *жыццё – смерць* або *нараджэнне – паміранне*. У другім – антанімічныя рады *попел – алмаз, пустазвонства гучных фраз – ісціннае слова* адпавядаюць антанімічнаму раду *сапраўдны – несапраўдны* або *сапраўдны – фальшывы*. Кантэкстуальныя антонімы *арол – курыца* ў сатырычным вершы «Няма дурных» можна замяніць моўнымі антонімамі *значны – нікчэмны* ці *важны – няважны*. Зафіксаваны прыклад граматычных кантэкстуальных антонімаў: *Я думаў у гэтыя дні, Маргот, што ёсць народ і антынарод? Дзе тут лінія водападзела? Мне стала ў Патсдаме зразумела* [2, с. 299]. Кантэкстуальным антонімам *народ – антынарод* (другі кампанент утвораны пры дапамозе прыстаўкі *анты-*) адпавядаюць моўныя антонімы *чалавечнасць – бесчалавечнасць*. Відавочна, што кантэкстуальныя (аўтарскія) антонімы запамінальныя, трапныя, ствараюць адчуванне навізны.

Антонімы служаць і для пабудовы пэўных стылістычных фігур. Як паказаў фактычны матэрыял, найбольш пашыранай з’яўляецца **антытэза** (рэзкае супрацьпастаўленне процілегласцей): *Ты кажаш, сяброў усё менш і менш? Гаворыш аб гэтым, як аб драме? Ды горша – гэта сціранне меж паміж **непрыяцелямі і сябрамі*** [1, с. 317]; *О, мая бедная пяхочота! Не **радасць** мая – мая **бядота**, не **слодыч** мая – мая **гаркота**. Што мне з табою рабіць, як мне з табою быць?* [1, с. 267]; *Нічога, калі нават кортыеў орган зблытае з гордзіевым вузлом. Хоць блытаць іх і не варта наогул... Ды грэшна блытаць **дабро** са **злом**, як кажуць, божы дар з яешняй. Такое – нясмешна...* [1, с. 336]; *Маўчанне бывае рознае. Маўчаць занадта цвярозыя. Скептыкі **маўчаць**: «Ну што карысці **крычаць**?» Маўчаць і абыякавыя – твары масляна-лакавыя* [1, с. 157]; *Хоць на сем пядзей розуму май, хоць будзь Цыцэронам, Саламонам, ды, вызначаны прыродным законам, **розум** твой знае мяжу і край. А што датычыць **дурноты**... На жаль, дурнота бязмежная амаль* [1, с. 320]; *Дзякуй, тэрмас, за цяпло! **Добрае** тое ўсё, што **цёплае**, – ласка, хваля, святло, цялё, – а **няцёплае** ўсё – **нядобрае**. Дзякуй, тэрмас, за цяпло!* [1, с. 91]; *Якія выносім Ёй [маці] **падзякі**? Не ведаю, як наконт падзяк, а вось **няўдзячнасці** ўсякай яна набачыла. Гэта так...* [1, с. 193] і інш. У прыведзеных вышэй прыкладах антытэза праілюстравана моўнымі лексічнымі (*сябар – непрыяцель, радасць – бядота, слодыч – гаркота, дабро – зло, маўчаць – крычаць, розум – дурнота*) і граматычнымі (*добры – нядобры, цёплы – няцёплы, падзяка – няўдзячнасць*) антонімамі. Прыклады кантэкстуальнай антытэзы: *Два ішасці ведае свет. Адно – **ружова-наіўнае**,*

Як першыя вясновыя цвет. Другое – **сурова-зімняе**, што знаходзіць свой шлях у муках і баях... [1, с. 319]; **Не сок жывы ў яго, а горкі яд. Гэта не схаваць нічым дурману, ні лісцем, што прывабіць і пагляд, ні кветкаю, вялікай і духмянай** [1, с. 279]; **Любоў і лад узвышаюць, вядуць за далагляд. Варожасць і злосць прыніжаюць, адкідваюць назад**... [1, с. 295] і інш. Апошнія два прыклады ўяўляюць сабой разгорнутую антытэзу.

Па частаце ўжывання на другім месцы пасля антытэзы ідзе **амфітэза** (або фігура **злучэння**). Кампаненты антанімічных радоў тут не супрацьпастаўляюцца, а складаюцца і адпавядаюць словам «усе», «усё», «усякі», «заўсёды». Напрыклад: **Вылівала цётка душу, Цётка плакала на мужу, Цётка плакала на дзецях, цётка плакала на людзях... Па ўсіх раненых і забітых, незабытых і забытых** [1, с. 227]; **Лета прайшло, а другое не скоро... Да мора! Сябры і сям'яне, не трэба дакору! Да мора! Як быццам там іншае ішчасце і гора... Да мора!** [1, с. 216]; **Або ўспамін пра карабін – вясёлы і сумны мой успамін... Спачатку далі вінтоўку мне: «Раз прыйшла – няхай ваюе». На вайне як на вайне. З вінтоўкай той на пасту стаю я** [1, с. 229]; **А ў доміку гэтым, у доміку гэтым утульна было зімою і летам. Шкада мне да болю, шкада да слёз доміка, што пайшоў на знос** [1, с. 128] і інш.

Стылістычная фігура **дыятэза** (або фігура **нейтралізацыі**) адмаўляе кампаненты антанімічных радоў, «сцірае» процілегласць паміж імі: **Парою здацца нам магло, што Час – ён безудзельны: не за дабро і не за зло, што Час – ён ненадзейны** [1, с. 126]; **Шарая гадзіна. ... Ні дзень і ні вечар. Ні цёмна, ні светла. Ні ціша, ні вецер. Ні суша, ні мора. Ні плывём, ні едем. Ні радасць, ні гора. На якім мы свеце?** [1, с. 282]; **Даль успамінамі выслана, як зоркамі – Млечны Шлях. Цябе ні на яве, ні ў снах. Давай пагаворым мысленна** [2, с. 261]. Умоўна дыятэзу можна праілюстраваць формулай «ні Х, ні У».

Пераход адной з'явы ў другую паказвае стылістычная фігура **пераўтварэння**. Напрыклад: **Ды справа ўсё-такі не ў ім, а справа ў гэтым светлым цудзе, якое сонцам завуць людзі, якое робіць вёсны з зім, дзень з ночы і вясёлку з хмары, якое свеціць зноў для нас, не патрабуючы ў адказ ні ўзнагароды, ні ахвяры** [1, с. 213]; **Былі харошымі, слаўнымі, былі лепшымі самымі, найлепшымі былі. А сталі нехарошымі, сталі самымі горшымі, – горш няма на зямлі** [1, с. 256].

Фігура **раздзялення** размяжоўвае антанімічныя кампаненты: **Рана ці позна, позна ці рана суровая помста спасцігне тырана** [1, с. 141]; **Звычайная быццам магіла, бачылі ж многа мы іх... Вы слухаеце старажыла, – што гэта: праўда ці міф?** [1, с. 71]; **Хай там узлёт ці падзенне, удача ці няўдача, – толькі ні дня без падзеі, без радасці і плача. Толькі ні дня без падзеі!** [1, с. 220]. Кампаненты антанімічных радоў **праўда – міф, узлёт – падзенне, удача – няўдача** пабудаваны па формуле «Х ці У».

Зафіксаваны адзінкавы прыклад стылістычнай фігуры **супярэчлівасці**: **Дзівак чалавек... Са стратаю непарайнаю не мірыцца ён нізашто ў душы. З няпраўдай не мірыцца, І з крыўднаю праўдаю не хоча мірыцца – хоць кол ты на ім чашы** [1, с. 135]. У гэтым кантэксце антонімы **праўда – няпраўда** служаць для паказу супярэчлівай сутнасці чалавека.

Такім чынам, моўныя і кантэкстуальныя антонімы ў прааналізаваных творах Анатоля Вярцінскага выконваюць пэўную стылістычную функцыю, з’яўляюцца неад’емным сродкам для стварэння мастацкіх вобразаў.

БІБЛІАГРАФІЧНЫЯ СПАСЫЛКІ

1. *Вярцінскі А.* Святло зямное : Выбраныя вершы, паэмы. Мінск : Маст. літ., 1981. 430 с.
2. *Вярцінскі А.* Хлопчык глядзіць... : Выбраныя вершы і паэмы. Мінск : Маст. літ., 1992. 318 с.

УДК 811.161.3’37:27-23

БІБЛЕІЗМЫ – СЛОВЫ СУЧАСНАЙ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ: ЛЕКСІКАЛАГІЧНАЕ АПІСАННЕ

П. С. Басалыга

Інстытут мовазнаўства імя Якуба Коласа

*Цэнтра даследаванняў беларускай культуры, мовы і літаратуры НАН Беларусі,
вул. Сурганава, 1/2, 220072, г. Мінск, Беларусь, polinabasalyga@gmail.com*

Даследуюцца аднаслоўныя біблеізмы ўнутры лексічнай сістэмы сучаснай беларускай мовы. Высвятляецца лексічная разнастайнасць біблеізмаў з пункту гледжання ўласналінгвістычнай і сацыялінгвістычнай класіфікацый. Дэманструюцца разыходжанні паміж лексікаграфічным апісаннем біблеізмаў-слоў і іх ужываннем. Прапануюцца прымалёвы для даследавання названых адзінак метады, як кластарны і кантэкстуальныя аналізы.

Ключавыя словы: біблеізм; лексема; лексіка; сучасная беларуская мова; Біблія.

Тэкст (у перакладах) Святога Пісання носіць інтэрнацыянальны характар і глыбока знітаваны з культурамі хрысціянскіх народаў, яго моўныя адзінкі «рассейваюцца» па розных катэгорыях лексікі канкрэтнай мовы. Словы, якія набылі вітальнасць у моўнай сістэме праз Біблію, немагчыма аднесці да адной з існуючых груп лексікі па некалькіх прычынах. Па-першае, самі кнігі Бібліі неаднастайныя па стылі, мове і часе напісання, што ў той ці іншай ступені адбіваецца і на тэкстах перакладу. Па-другое, словы-біблеізмы маюць розныя шляхі запазычвання (напр., *еўхарыстыя* (калька з гр. *εὐχαριστία* – ‘дзякаваць, узнесці падзяку’ (Стронг, G2168)) – (*тайная*) *вячэра* (ст.-слав. *вечеря* (ЭСБМ)) і адаптацыю мовай (напр., варыянты імя апостала – *Пятро*, *Пётр*, *Пётра* – маюць розную стылістычную прыналежнасць).

Мэта дадзенага артыкула – устанавіць лексічную разнастайнасць і сістэмнасць біблеізмаў-слоў у сучаснай беларускай мове. Для гэтага вырашаліся наступныя задачы: а) паказаць разгрупаванне біблеізмаў-слоў па асноўных пластах лексікі, б) высветліць істотныя для лексікалогіі і лексікаграфіі адметнасці аднаслоўных біблеізмаў. Фактычны матэрыял (аднаслоўныя біблеізм-

мы) выбіраўся з асобных слоўнікаў беларускай мовы і тэкстаў мастацкіх і публіцыстычных твораў 1950–2020-х гг. (Большасць кантэкстаў з аднаслоўнымі біблеізмамі ўзята з Нацыянальнага корпуса беларускай мовы (Беларускі N-корпус), гл.: <https://bnkorporus.info/index.html>). Рэестр аднаслоўных біблеізмаў (170 адзінак) складзены аўтарам артыкула на аснове біблейскага тэксту і ступені ўжывальнасці названых лексем у фактычным матэрыяле.

Біблеізмы ўтвараюць асобнае лексіка-семантычнае поле (ЛСП), суадноснае з мнагамернай прасторай, якая «дапускае ўключэнне ў свой склад самых разнастайных лексічных адзінак (лексіка-семантычных варыянтаў слова, мнагазначных слоў, антанімічных пар слоў, сінанімічных радоў, рознатыповых словазлучэнняў, прадметна-тэматычных груп, лексіка-семантычных груп і г. д.)» [3, с. 313].

У межах строга лінгвістычнай сістэмы лексікі аднаслоўныя біблеізмы могуць знаходзіцца паміж сабой у адносінах аманіміі, сінаніміі і антаніміі. Як ілюстрацыю лексічных сінонімаў можна прывесці лексемы *Хрыстос – Месія, сатана – д’ябал, пекла – геена – апраметная* і пад. У адносінах антаніміі знаходзяцца адзінкі *рай – пекла, ісціна – ерась, праведнік – грэшнік*; у якасці ілюстрацыі градуальнай апазіцыі можна прывесці рад *плоць (цела) – душа – дух* і пад.

Прыклады ўжывання, натуральна, дазваляюць убачыць названыя адносіны больш шырока: *Чорны – злосны **дэман**, ён нібы ўвасабленне спрадвечных перашкод на шляху Чалавека да ішчасця, увасабленне **сіл апраметнай, родны брат чорта, д’ябла, сатаны*** (Навуменка, публ.). Сінанімічны рад у прыведзеным прыкладзе змяшчае небіблейскую лексему *чорт*: такая сінанімія ў беларускамоўным дыскурсе даўно стала звыклай. Нярэдка біблеізмы-антонімы служаць стылістычным маркёрам, напрыклад, кніжнасці: *У такіх багатых на рэсурсы краінах, як Ангала і Габон, мясцовыя жыхары нярэдка бачаць у гэтых рэсурсах не **бласлаўленне**, а **праклён*** («Звязда», 2016). Як ілюстрацыю праяўлення градуальнай антаніміі можна прывесці кантэкст: *Учора – жыў, прамаўляў з падмосткаў за спакутаванага за людзей **святога**, сёння – за **грэшніка**, якому няма пакаяння, заўтра, магчыма, сам **сатана** ў абліччы гнуснага гвалтаўніка ці забойцы будзе выхваляцца сваёю злоснаю сілаю* (Бондар).

Значэнне слова ў кантэксце праяўляецца ў канкрэтным аспекце, бо «кантэкст не паказвае, а прадвызначае значэнне, якое ў ім [слове] рэалізуецца» [4, с. 46]. Праяўленае ў кантэксце значэнне можа карэляваць (быць сінанімічным / антанімічным) са значэннямі зусім адрозных па-за кантэкстам слоў, і тады біблеізмы могуць ўступаць у адносіны з «небіблейскімі» лексэмамі. Напрыклад, *Сучасны **Берлін** – сапраўдны **Вавілон** нашага часу. Каго тут толькі ні сустрэнеш, якой мовы ні пачуеш* («Звязда», 2014). Вылучаныя лексемы, адна з якіх змяшчае спасылку на Біблію, тут – кантэкстуальныя сінонімы праз актуалізацыю ў лексеме *Вавілон* значэння ‘рознакультурны, разнамоўны’.

Калі разглядаць аднаслоўныя біблеізмы паводле іх дэнататыўнага значэння, можна адзначыць большасць онімаў: айконімы (*Віфлеем, Кана Галілейская, Садам*), аронімы (*Сіён, Сінай*), гідронімы (*Тыгр, Ефрат*), макратапонімы (*Армагедон, Эдэм*) і пад. У адрозненні ад агульных назоваў, апошнія захоўваюць звязанае з Бібліяй значэнне ў любых кантэкстах, напр., лексемы *Іуда, Авель, Ісус, Віфлеем, Вавілон, Малох, Пісанне, Анакаліпсіс*. Нават у выпадку дэанімізацыі

адзінкі такога тыпу не могуць абсалютна страціць сувязь з сюжэтам Святога Пісання. Вядомым па здрадзе Хрысту імем *Іуда* могуць быць названы чалавек / людзі, якія здзейснілі здраду. Аднак не кожны, хто мае імя Іуда (параўн., Іуда не Іскарыёт у Іаана 14:22), здраднік, таксама як і не кожнага здрадніка назваюць гэтым імем. Аднак, у кантэксте пра здраду лексема *Іуда* семантычна звязана з вядомым біблейскім сюжэтам: *Старастава жонка... Жоўцік... Такія юды абое былі, такія куслівыя!* (Місько); *Дурны! – сказаў бы мне Млынар. – Менш спачувай іудам...* (Бажко). Значым, што біблейскія (калі яны не аманімічныя небіблейскім лексемам) онімы ў беларускай мове могуць (у плане выражэння) мець бінарныя ці тэрнарныя варыянтныя рады: *Іаан / Ян, Фама / Тама / Тамаш, Ісус / Езус, Вавілон / Бабілон* і інш. Прыкладзём яшчэ некалькі прыкладаў з дэанімізаванымі біблеізмамі: *Мы не будзем дзяліць любоў, калі ж будзем, дык толькі гора, яно здарыцца можа, бо вакол нас і садом, і гамора* (Сыс); *Мы ўсе загінем, калі не вырвемся адсюль, гэта галгофа* («Звязда», 2017); *...а шлеечка-лісток упарта заве ў анюткавы эдэм* (Баравікова); *Божую зрабілі справу, але не для славы Божай, а для мамоны сваёй* (Караткевіч).

Сярод агульнай лексікі пэўную частку складаюць біблеізмы, значэнне якіх па-за кантэкстам захоўвае сувязь з першакрыніцай: *алілуя, амін, анафема, асанна, вячэра, геена, грэх, запаведзь, каўчэг, крыж, левіафан, лепта, манна, пасха, сярэбранік, хрысціянне* і пад. Гэта лексіка ўваходзіць у ядро ЛСП біблеізмаў. Іншыя лексемы адназначна можна аднесці ў названае поле толькі ў залежнасці ад іх сінтагматычных сувязей, параўн.: *Я яскрава бачыў таго дракона, змя і сатану ў адной асобе* (Бароўскі) і *Кімерыйскія цені акрыюць рэторту сваім цёмным пакрывалам, і ты знойдзеш унутры яе сапраўднага дракона...* (Кацюшэнка). У першым кантэксте відавочна актуалізуецца значэнне слова *дракон* як біблейскага абазначэння сатаны; у другім – значэнне далёкае ад біблейскага. Яшчэ адзін прыклад – лексема *плоць*: *Бог стварыў нас з духу і плоці* (Дударэў) і *Улёгкія ўварвалася вада, руйнуючы тканку, раздзіраючы плоць на часткі* (Садоўскі). Першы прыклад змяшчае падкрэслена біблейскае ('цясная існасць' (Бракаў), супрацьпастаўленая духоўнаму складніку) значэнне, другі – значэнне, зафіксаванае ў ТСБЛМ ('арганізм чалавека або жывёлы ў яго знешніх фізічных формах'). Там жа лексема мае памету *ўст.*, па кантэкстах ужывання яе можна аднесці да кніжнай і ўзвышанай. Падобныя лексемы выражаюць біблейскае значэнне толькі ў адпаведных кантэкстах. Яны таксама ўваходзяць у ЛСП біблеізмаў і адначасова могуць адносіцца да нейтральнай лексікі.

Як і ў сацыялінгвістычнай стратыфікацыі лексічнай сістэмы беларускай мовы, так і ў сістэматызацыі аднаслоўных біблеізмаў можна вылучыць некалькі груп. Біблеізмы-словы могуць як фармальна супадаць з агульнаўжывальнай лексікай (*Бог, вера, дух, душа, пекла* і пад.), так і ўваходзіць у склад лексікі абмежаванага выкарыстання (*алтар, дыякан, ладан, скінія* і пад.). Апошнія могуць адрознівацца паміж сабой паводле сферы, актыўнасці выкарыстання і стылістычнай афарбоўкі [1, с. 11]. Па сферах выкарыстання можна адрозніваць, напрыклад, дыялектныя біблеізмы (*Іаан Крэсціцель* [2, с. 97–98], *цар Гэрод* (Ірад) [2, с. 84], *ганёл* [2, с. 84], *Салімон Прамудры* [2, с. 57], *фараоны* (егіпцяне) [2, с. 55], *фаравоны* [2, с. 56], *Ражство* [2, с. 16], *Одам* [2, с. 20, 25, 30, 34], *ман-*

ка (з неба) [2, с. 57], *Льа Прарок* [2, с. 59], *валфы* [2, с. 84], *Віхлеем* [2, с. 66] і мн. інш.). У мастацкіх тэкстах могуць быць ужыты дыялектныя формы біблеізмаў з мэтай стылізацыі аўтарскага тэксту ці слоў персанажа, напрыклад: *Ён не дзівак, як той апостал Пятро*, – не будзе чакаць трэцяга пеўня, прадасць цябе трохі раней (Брыль); *Маці мая, абсалютна непісьменная, сагнала ката з мяккага ложка: «Эйш, улёгся, хваравон! Псік! Ідзі мышэй лаві!» Потым не раз я чуў гэтае слова... Адкуль гэтае слова прыляцела ў глухую прыбядседскую вёску? Пэўна, пачула яна ад сваіх бацькоў, тыя ад сваіх, а мо вычыталі ў Бібліі?* (Левановіч). Існаванне і функцыянаванне дыялектных біблейскіх слоў паказвае, што часткова біблейскі дыкурс увайшоў не толькі ў літаратурную мову, але і ў агульнанародную.

У спецыяльную лексіку ўключаны рэлігійныя тэрміны, якія маюць біблейскае паходжанне: *дзесяціна, дыякан, святы, споведзь, царква* (ЭСРЛ) і пад. Адзначым, што рэлігійныя тэрміны і біблейскія аналагічныя па форме лексемы могуць адрознівацца па значэнні.

Біблеізмы-словы можна класіфікаваць паводле актыўнасці выкарыстання: адзінкі актыўнага і пасіўнага складу. У першую групу ўваходзяць тыя, што зафіксаваны апошнім ЧСБМ з высокім каэфіцыентам ужывальнасці: *анёл, Бог, грэх, рай, святы* і інш. Фактычны матэрыял сведчыць, што такія біблеізмы часта ўжываюцца не ў біблейскім (пачатковым) значэнні, а часам і з абсалютна «сцёртай» унутранай формай. Выразным прыкладам значнага спусташэння біблейскай семантыкі сталі найменні Бога, якія ўвайшлі ў сістэму мовы ў якасці выклічнікаў ці ў склад фразеалагізмаў (*дай Бог, з Богам, дзякуй Богу, Божа!* і пад.). Высокая частотнасць ужывання такіх адзінак дыяметральная іх семантычнай блізкасці да біблейскага значэння; намі яны адносяцца да далшняй перыферыі ЛСП «Біблеізмы». Падобныя лексемы не выходзяць за межы названага ЛСП, паколькі іх этымалогія адназначна біблейская, а ў лінгвапрагматычным аспекце гэтыя словы не цалкам страчваюць ілакуцыю звароту да Вышэйшых сіл.

У другую групу – пасіўная лексіка – уваходзяць біблейскія словы архаізмы (*акрыды, антыхрыст* (у знач. лаянкавага слова), *блудніца, геена, наложніца*) і гістарызмы (*левіт, садукей, сінедрыён, скінія, фарысей*). У мастацкіх і публіцыстычных тэкстах нячаста, але ўжываюцца біблеізмы з пасіўнай лексікі: *Не ўвергні ў геену вогненную...* (Місько); *Усе гэтыя інтэрдзевачкі і блудніцы хутка ўвесь род мужчынскі да рук прыбяруць!* (Бондар); *Не Госпаду служылі, а сіле іншай! То жыватам уласным, то князям ды каралям і фарысеям* (Коўтун). Паколькі біблеізмы-словы паходзяць з нязменнай і трывалай у моўнай сістэме крыніцы – пераклады Бібліі – новай лексікі сярод іх няма.

З пункту гледжання стылістычнай дыферэнцыяцыі лексікі («узвышаная / устарэлая / паэтычная; кніжная; нейтральная; размоўная; зніжаная / прастамоўная; грубая» (паводле Г. Ахманавай [1, с. 27]) большасць біблеізмаў (з ядра ЛСП) можна аднесці да кніжнай лексікі.

Што яшчэ варта ўвагі, асабліва лексікаграфіі, то гэта функцыянальна-стылістычныя паметы некаторых біблеізмаў, у якіх вытворнае ад біблейскага значэнне стала звыклым у сучасным ужыванні. Напрыклад: *Сюды мы больш не пойдзем!.. Ерась нейкую паказваюць, а акцёрам яшчэ хочацца ў гэтым граць* («Звязда», 2018). Лексема *ерась* у Евангеллі выражае аксіялагічнае супрацьпас-

таўленне *ісціне*, але ва ўстойлівым другім значэнні ‘бязглуздзіца, лухта’ (ТСБМ) мае характар размоўны, не кніжны. Пры гэтым другое значэнне прыведзенай лексемы (па выніках кампанентнага аналізу) карэлюе з новазапаветным значэннем слова *αἵρεσις* ‘ерась, ілжэвучэнне’ (Стронг, G139). Наяўнасць палісеміі ў лексем такога кшталту даказвае не поўную адарванасць іх значэння ад біблейскага (інакш слоўнікі фіксавалі б іх як амонімы), а частковае захаванне першапачатковага агульнага значэння. Устойлівая наяўнасць ва ўжыванні біблеізмаў вытворных ад біблейскага значэння ў «някніжнай» функцыянальна-стылістычнай аднесенасці ёсць, напрыклад, у лексем *анафема*, *антыхрыст*, *блуд*, *грэх*, *ідал*.

Пераноснае значэнне некаторых біблеізмаў можа суправаджацца іранічнай канатацыяй, што вынікае толькі з кантэксту лексемы: *Вось ты, такі праведнік, хацеў устаць, абвінаваціць, «разарваць» яе. І нічога не дабіўся б, акрамя скандалу* («Звязда», 2017); *Павёў позіркам па хаце, нібы нанова ўбачыў беднасць, убоства яе, гэтага іх «раю»*, які яны так аберагаюць (Мележ).

Патэнцыяльна прысутныя ў біблеізмах-словах варыянты значэнняў ці значэнні не могуць быць цалкам зафіксаваныя слоўнікамі, але могуць актуалізавацца ва ўжыванні, што пацвярджае фактычны матэрыял сучаснай беларускай мовы (гл. табліцу).

Разыходжанні паміж лексікаграфічным апісаннем біблеізмаў-слоў і іх ужываннем

Лексема	Значэнні ў ТСБМ	Ілюстрацыя з незафіксаваным значэннем	Значэнне ва ўжыванні
Алтар	1. Усходняя, узвышаная частка хрысціянскага храма (у праваслаўнай царкве аддзеленая ад агульнага памяшкання іканастасам). 2. Даўней: месца, на якое ўскладаліся ахвярапрынашэнні.	<i>Пакурыў цяпер і пайшоў, адчыніўшы дзверы ў свой алтар</i> , куды нам толькі ўдалося зазірнуць, пакуль яны не зачыніліся (Брыль). <i>Алтар</i> душы адзінакроўны (Давідовіч).	‘што-н. недаступнае, абмежаванае для большасці’
Апакаліпсіс	Адна з хрысціянскіх царкоўных кніг, якая змяшчае містычныя прароцтвы пра канец свету.	<i>Калі надыйдзе кліматычны апакаліпсіс?</i> («Звязда», 2019). <i>А потым пачаўся мясцовы Апакаліпсіс</i> (Рублеўская).	‘катастрофа’ (значэнне ёсць у «Слоўніку іншамовных слоў» А. Булыкі, 2005)
Іпастась	1. Царкоўны тэрмін для абазначэння адной з асоб хрысціянскай тройцы. 2. <i>перан.</i> Тое, што блізка, цесна далучаецца да каго-, чаго-н. іншага.	<i>Певень не быў плазмаідам, не быў робатам, і яго, як чужую незразумелую іпастась</i> , можна было прыносіць у ахвяру (Дайнека). <i>Пытанне – а што стане з кнігай? Якая ёй наканавана іпастась?</i> («Звязда», 2021).	‘існасць’, ‘роля, праяўленне’

Лексема	Значэнні ў ТСБМ	Ілюстрацыя з незафіксаваным значэннем	Значэнне ва ўжыванні
		<i>Уладзімір Сцяпан вядомы ў розных інастасях – пісьменнік, журналіст, кінасцэнарыст, мастак</i> («Звязда», 2020).	
Месія	У іудзейскай і хрысціянскай рэлігіі – пасланец Бога, які павінен прыйсці на зямлю і выратаваць род чалавечы ад зла і пакут.	<i>...грамадства стабільнае, яно не чакае месію, яно чакае звычайнага эфектыўнага менеджара»</i> («Звязда», 2015).	‘звыш-натуральны збавіцель’
Ойча	<i>Уст.</i> Клічная форма ад слова «айцец» (‘служыцель культу’, ‘бацька’).	<i>Сёння, заўтра і ўчора – Святы Ойча, Мы адно жыццё жывём, нібыта тройчы</i> (Давідовіч).	зварот да Бога-Айца

Падсумоўваючы, канстатуем наяўнасць шырокага і неаднастайнага дыяпазону прадстаўленасці біблеізмаў-слоў у лексічнай сістэме беларускай мовы. Складанасць звяздзнення адзінак ва ўпарадкаваную сістэму дазваляе прымяніць метада кластарнага аналізу (англ. *cluster*) да іх даследавання, г. зн., аб’яднаць лексемы ў групы па пэўным крытэрыі і даследаваць іх у яго межах. Асобнай увагі патрабуе сістэматызацыя лексічных варыянтаў біблейскіх онімаў. Таксама эфектыўным будзе аналіз полевай структуры ЛСП «Біблеізмы». Для лексікаграфічнага апісання біблеізмаў дзейным стане кантэкстуальны аналіз. Наяўнасць ва ўжыванні новых ці пераносных значэнняў у аднаслоўных біблеізмах пацвярджае ступень іх вітальнасці і развіцця, адпаведнага развіццю лексікі беларускай мовы.

СПІС СКАРАЧЭННЯЎ

Стронг – Номера Стронга для грэчаскага тэкста Новаго Завета. URL: <https://studybible.ru/strong-greek> (date of access: 01.07.2025); **ТСБЛМ** – Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы. URL: <https://verbum.by/tsblm> (date of access: 01.07.2025); **ТСБМ** – Тлумачальны слоўнік беларускай мовы : у 5 т. 6 кн. Мінск : Гал. рэд. Бел. Сав. Энцыкл., 1977–1984; **ЧСБМ** – *Мажэйка Н. С.* Частотны слоўнік беларускай мовы. Мінск : Зоркі гор, 2006. 658 с.; **ЭСБМ** – Этымалагічны слоўнік беларускай мовы. URL: <https://verbum.by/esbm> (date of access: 01.07.2025); **ЭСРЛ** – *Завальнюк У. М., Прыгодзіч М. Р., Раманцэвіч В. К.* Энцыклапедычны слоўнік рэлігійнай лексікі беларускай мовы. Мінск : Изд-во Гревцова, 2013. 808 с.

БІБЛІЯГРАФІЧНЫЯ СПАСЫЛКІ

1. Губкіна А. В. Лексікалогія і лексікаграфія беларускай мовы XX ст. : сацыялінгвістычны аспект. Мінск : БДУ, 2012. 143 с.
2. Беларуская «народная Біблія» ў сучасных запісах / уступ. артыкул, уклад. і камент. А. М. Боганевай. Мінск : Бел. дзярж. ун-т культуры і мастацтваў, 2010. 166 с.
3. Лексікалогія сучаснай беларускай літаратурнай мовы / Пад. рэд. А. Я. Баханькова. Мінск : Нав. і тэхн., 1994. 463 с.
4. Медникова Э. М. Значение слова и методы его описания. М. : Высш. шк., 1974. 202 с.

УДК 811.161.3'373.6 + 811.161'373.6 + 811.161.3'282(476-18) + 811.161.1'282(470+571-17)

ФАРМАНТЫ З КАНСАНАНТНЫМІ -г-, -к-, -х- У ЗБОРНЫХ НАЗВАХ ДРЭЎ (НА ЎСХОДНЕСЛАВЯНСКІМ МАТЭРЫЯЛЕ)

Ц. С. Буйко

Інстытут мовазнаўства імя Якуба Коласа

*Цэнтра даследаванняў беларускай культуры, мовы і літаратуры НАН Беларусі,
вул. Сурганава, 1/2, 220072, г. Мінск, Беларусь, tsimurbelarus@gmail.com*

Артыкул прысвечаны генезісу і арэальнай дыстрыбуцыі ўсходнеславянскіх дэрыва-таў з абазначэннем сукупнасці дрэў пэўнай пароды, утвораных пры дапамозе суфіксаў з велярнымі кансанантамі -г-, -к-, -х-. Устаноўлена, што адпаведныя суфіксы ад-розніваюцца выключнай дыферэнцыяцыяй агаласовак, а ўтварэнні з дадзенымі суфіксамі распаўсюджаны пераважна на тэрыторыі паўночна-ўсходняга дыялекту беларускай мовы і паўночных, а таксама сярэднярускіх гаворак, што часткова магло быць абумоўлена цеснымі кантактамі ўсходнеславянскіх плямён.

Ключавыя словы: беларуская мова; праславянская мова; параўнальна-гістарычнае мовазнаўства; дыялекталогія; словаўтварэнне.

Сярод беларускай дэндралагічнай лексікі (лексікі, вытворнай ад дэнд-ронімаў) асобую ўвагу прыцягваюць зборныя назвы дрэў, паколькі пераважна яны ўтвараюцца пры дапамозе суфіксаў з велярным кансанантным элементам, што падаецца невыпадковым. Выяўленню дадзенай заканамернасці, а таксама першаснага кансанантнага элемента ў шэрагу іншых і прысвечаны артыкул.

У праславянскім словаўтварэнні вылучаюцца групы суфіксальных фармантаў з паасобнымі кансанантнымі элементамі. Сярод іх прадстаўлены і групы з велярнымі кансанантамі -г-, -к-, -х-.

Так, у межах першай групы дачыненне да ўтварэння праславянскіх зборных назваў дрэў маюць суфіксальныя фарманты **-ьп'агь** (***berzъn'agъ*, ***dъbъn'agъ* 'дубовы лес, дуброва', **lîpъn'agъ* 'ліпняк', **sosъn'agъ* 'сасоннік'), **-'агь** (**lîp'agъ* 'ліпняк') [2; 12, вып. 15, с. 122–123, 135; 14, т. 1, с. 65].

Да другой групы адносяцца суфіксальныя фарманты **-акъ** (**berzakъ*, **dǫbakъ*, **lǫrakъ*), **-ovikъ** (**berzovikъ* ‘бярозавы лес; нешта, звязанае з бярозай’, **lǫrovikъ*, **soszovikъ*), **-(ov)ъkal-(ev)ъka** (**dǫbovъka* ‘дубовы лес, дуброва’, ‘звязанае з дубам’, **grušovъka*, **kalinovъka*, **lǫrovъka*, **opsovъka*, **soszovъka*), **-ъnikъ** (**berzъnikъ* ‘звязанае з бярозай; бярозавыя галінкі, лес, месца, парослае бярозамі’, **grušovъnikъ*, **dǫbovъnikъ* ‘дубовы лес, дуброва’, **kalinovъnikъ*, **lǫrovъnikъ*, **opsovъnikъ*, **soszovъnikъ*), **-ъn’akъ** (**berzъn’akъ* ‘нешта, звязанае з бярозай; бярозавы зараснік, лес, галіны’, **dǫbovъn’akъ* ‘дубовы лес, дуброва’, **lǫrovъn’akъ*, **opsovъn’akъ*, **soszovъn’akъ*), **-’akъ** (**berz’akъ*) [12, вып. 1, с. 205, 208; вып. 13, с. 50; вып. 15, с. 116–117, 125, 127, 129–130, 134–135; вып. 32, с. 98; 14, т. 1, с. 210–211, 213; т. 4, с. 174, 177, 188, 190, 192; т. 8, с. 256; 2]. Але нешматлікія з суфіксальных фармантаў перайшлі ва ўсходнеславянскія мовы, дзе сфарміравалася ўласная суфіксальная база.

Ніжэй прадстаўлена па магчымасці ўся суфіксальная база з велярнымі кансанантамі **-ǣ-**, **-k-**, **-x-**, якая характарызуе ўсходнеславянскія зборныя назвы дрэў. Яны раздзелены на групы ў адпаведнасці з галосным элементам дадзеных суфіксаў. Трэба адзначыць, што пад увагу не бярэцца шырока распаўсюджаны суфікс зборных назваў **-ik-** (у тым ліку складаны **-nik-**), паколькі ў гаворках усходнеславянскіх моў ён не ўтварае варыятыўнасці велярнага кансананта.

Да суфіксаў з вакалічным **a** належаць суфіксы **-ag-**, **-ak-**.

Суфікс **-ag-** наяўны ў бел. дыял. *і́ла́га* ‘ельнік’, *я́ла́га* ‘яловы лес’ (Верхнядзвінскі р-н) [5, с. 331, 343–344]. Мяркуючы па адзінкавых утварэннях з названым суфіксам [11, с. 207], якія маюць вузкалакальны арэал бытавання, дадзеная з’ява мае другаснае паходжанне, таму яе трэба лічыць пазнейшай мадыфікацыяй больш распаўсюджанага суфікса **-яг-** (гл. ніжэй).

Суфікс **-ak-** адзначаецца ў бел. дыял. *бера́зак* ‘бярэзнік’ (Пухавіцкі, Слуцкі р-ны, Цэнтральнае Палессе), ‘бярозавы лес’ (Капыльскі, Глускі р-ны); *лі́пак* ‘ліпняк’ (Слаўгарадскі р-н) [5, с. 14, 25, 252, 327, 345, 346]; рус. дыял. *листвák* ‘лісцяны лес’; *мянда́к* ‘нізкагатункавы сасновы лес, які расце на беднай глебе’ (Аланецкая губ.); *ольши́ак* ‘зараснік вольхі, алешнік’ (Маскоўская вобл.) [7, вып. 17, с. 64; вып. 19, с. 86; вып. 23, с. 193]. Хаця П. Сцяцко характарызуе дадзеныя словаўтваральны тып як магілёўскі [11, с. 202], арэал распаўсюджвання зборных назваў дрэў з суфіксам **-ak-** ахоплівае пераважна ўсход Беларусі і, верагодна, раней утвараў пераходную зону разам з арэалам сярэднярускіх гаворак.

Да суфіксаў з вакалічным **я** належаць суфіксы **-яг-**, **-няг-**, **-як-**, **-няк-**, **-нях-**.

Суфікс **-яг-** наяўны ў бел. дыял. *я́ля́га* ‘яловы лес’ (Ашмянскі р-н); *сасня́г* ‘хвойнік’ (Смаргонскі р-н) [5, с. 331, 353]; ст.-рус. *ольши́ягъ* ‘нізіннае месца, невялікая балацявіна, парослая вольхай’ [8, вып. 12, с. 362]; рус. дыял. *ви́шнягъ* ‘вішняк’ (Пскоўская вобл.); *ли́пягъ* ‘узвышша, пакрытае ліпавым лесам’ (Пецярбургская, Варонежская, Тамбоўская губ.); *ли́ствягъ* ‘лістоўнічны лес, дрэвы’ (Сярэдняе Прыпяртышша, Сярэдняе Прыоб’е, Заходняя Сібір, усход Казахстана); *сосня́г* ‘сасновы лес, сасняк’ (Пскоўская, Цвярская губ., Архангельская, Наўгародская, Валагодская, Кастрямская, Яраслаўская, Уладзімірская, Маскоўская, Цвярская, Рязанская, Святрдлоўская, Омская, Томская, Кемераўская, Краснаярская вобл., Пермскі край, Сярэдні Урал, Алтай, Башкірыя), ‘сасновыя галіны’

(Наўгародская вобл.), *сосняга* ‘сасновы лес’ (Архангельская губ., Кіраўская вобл.), ‘пясчаная глеба, на якой звычайна расце сасновы лес’ (Валагодская губ.) [7, вып. 4, с. 311; вып. 17, с. 60, 65; вып. 40, с. 55, 57]. Так, арэал распаўсюджання дрыватаў распасціраецца ад поўначы Беларусі на захадзе да Заходняй Сібіры на ўсходзе, аднак іх найбольшая канцэнтрацыя прыпадае на Пскоўскую, Валагодскую, Наўгародскую і Архангельскую вобласці Расіі.

Суфікс **-няг-** адзначаецца ў бел. дыял. *яльняг* ‘яловы лес’ (Ашмянскі р-н) [5, с. 331, 343–344, 353]; рус. дыял. *ельняг* ‘яловы лес, ельнік’ (Аланецкая губ., Архангельская, Ленінградская вобл., Латвія, Эстонія), ‘яловыя калы’ (Валагодская губ.); *ивняг* ‘вярбняк’ (Пскоўская, Цвярская, Маскоўская, Пензенская, Казанская губ.); *липняг* ‘ліпавы лес, ліпавы гай’ (Наўгародская, Пскоўская, Вяцкая губ.); *олешняг* ‘зараснік вольхі, альховы лес, куст; алешнік’ (Наўгародская, Валагодская вобл., Эстонія), *ольняг* ‘альховы лес, алешнік’ (Цвярская вобл.), *ольшеняг* ‘зараснік вольхі, алешнік’ (Ленінградская вобл.), *ольшиняг* ‘зараснік вольхі; алешнік’ (Наўгародская вобл.), *ольшьяг* ‘зараснік вольхі; алешнік’ (Маскоўская, Наўгародская вобл.); *орешняг* ‘зараснік лясшчыны’ (Ленінградская, Наўгародская, Смаленская вобл., Эстонія), ‘дубовы гай’ (Пскоўская губ.); *осиняг* ‘асінавы лес, асіннік’ (Цвярская губ., Ленінградская, Наўгародская, Пскоўская вобл.), ‘асінавыя галіны’ (Наўгародская вобл.); *ракетиняг* ‘зараснік ракіты, ракітнік’ (Наўгародская, Пскоўская, Цвярская губ.); *рябитняг* ‘рабінавы гай, зараснік рабіны’ (Наўгародская вобл.); *сливняг* ‘зараснік слівы’ (?) (Наўгародская вобл.); *сосонняг* ‘сасновы лес’ (Наўгародская вобл.); *топольняг* ‘зараснік таполь’, ‘таполевая бярэвня, ствалы’, ‘зараснік вярбы’ (Наўгародская вобл.) [7, вып. 4, с. 311; вып. 8, с. 353; вып. 12, с. 60; вып. 17, с. 56, 60, 65; вып. 23, с. 187, 192–194, 339; вып. 24, с. 8; вып. 35, с. 333; вып. 38, с. 278; вып. 40, с. 55, 57; вып. 44, с. 251]; сюды ўкр. *Березнягі* ‘прыток Дняпра (Дняпроўская вобл.)’, *Дубнягі* ‘прыток Дона’ [9, с. 42, 185]. Назіраецца выразная арэальнасць дыстрыбуцыі пералічаных назваў. Гэты арэал прасціраецца па вертыкальнай восі аб’ядноўвае тэрыторыю распаўсюджання ўсіх трох груп рускіх гаворак (пераважна Наўгародская і Пскоўская вобл.) і паўночны захад Беларусі; асобны мікраарэал ахоплівае тэрыторыю на ўсходзе Украіны. У сукупнасці гэта дазваляе меркаваць пра адзіны ўсходнеславянскі арэал.

Суфікс **-як-** наяўны ў бел. дыял. *алешчыняк* ‘арэхавае кустоўе’ (Віленскі р-н Літвы); *асіняк* (Астравецкі р-н, Віленскі р-н Літвы) ‘асіннік’, ‘асінавы лес’; *беразяк*, *беразяка* ‘бярэзнік’ (Слаўгарадскі р-н); *вішняк* ‘вішнёвы зараснік’ (поўнач, Заходняя Браншчына); *дубеняк* (Калінкавіцкі р-н); *ліпяк* ‘ліпняк’ (Слаўгарадскі р-н); *сасняк* (спарадычна агульнае, пераважна паўночны ўсход) ‘сасновы лес’, (паўночны захад, паўднёвы ўсход, Віленскі р-н Літвы, спарадычна Заходнія Палессе і Усходняя Магілёўшчына), *сосняк* (Віленскі р-н Літвы) ‘хвойнік’ [5, с. 324, 327, 328, 330, 346, 353]; рус. дыял. *лиственяк* ‘лістоўнічны лес’ (Пермская губ.), *листвяк* ‘лістоўнічны лес, дрэвы’ (Енісейская губ., Томская вобл., Алтай, Бурація), ‘лістоўнічныя дрэвы’ (Іркуцкая вобл.), ‘лісцяны лес’ (Архангельская губ., Амурская вобл., Сібір, Бурація, Сахалін, Камчатка), ‘лісцяны параснік’ (Забайкальская вобл.); *ольшиняк* ‘зараснік вольхі; алешнік’ (Аланецкая губ.) [7, вып. 17, с. 64, 65; вып. 23, с. 194]; укр. *вишняк* ‘садок з вішнёвых дрэў або

малады вішнёвы параснік’ [10, т. 1, с. 544]. П. Сцяцко характарызуе гэты словаўтваральны тып як магілёўскі [11, с. 202], аднак найменні з суфіксам *-як-* лакалізуюцца спарадычна на ўсёй тэрыторыі Беларусі ў той час (з улікам пераходнай палескай зоны на поўдні), у той час як рускія назвы распаўсюдзіліся, відаць, з паўночных гаворак.

Асобна трэба вылучыць суфікс *-няк-*, наяўны ў бел. дыял. *алёшняк* (Слаўгарадскі, Гомельскі), *алешняк* (Мінскі р-н), *альшняк* (Бярозаўскі, Маларыцкі р-ны), *альшышняк* (Бярозаўскі, Кобрынскі р-ны), *альхаўняк* (Слаўгарадскі р-н) ‘зараснік альховых кустоў’; *арашняк* ‘арэхавае кустоўе’ (Віленскі р-н Літвы); *асінняк* (Астравецкі р-н, Заходняе Палессе), *асняк* (Панямонне, Слуцкі, Камянецкі, Столінскі р-ны); *бярэзняк* (Заходняе Палессе), *беразняк* (Панямонне, Заходняе Палессе, Беластоцкае ваяв. Польшчы, Віленскі р-н Літвы, спарадычна агульнае), *баразняк*, **берзняк* (Слаўгарадскі р-н) ‘бярэзнік’, *беразняк* (Барысаўскі р-н) ‘бярозавы лес’; *буяк* ‘сасновы абалоністы лес’ (Жыткавіцкі р-н); *вярбняк* ‘зараснік розных парод вярбы’ (Рэчыцкі р-н); *грабняк* (Мёрскі, Ушацкі, Карэліцкі р-ны, Усходняя Магілёўшчына, спарадычна поўдзень) ‘зараснік грабу’; *дубняк* (агульнае), *дубняк* (асноўны масіў) ‘дубовы лес’; *лазняк* ‘зараснік розных парод вярбы’ (заход); бел. дыял. *ліпняк* (пераважна заход, Старадарожскі р-н), *ліпняк* (Драгічынскі р-н), *сліўняк* ‘сліўняк’ (Віцебскі, Старадарожскі, Слаўгарадскі р-ны); *хвайняк* (Віцебскі р-н, спарадычна Панямонне, Любанскі, Маларыцкі, Веткаўскі р-ны), *файняк* (Брэсцкі р-н), *хвоняк* (Бярозаўскі р-н) ‘сасновы лес’, *хвоняк* (Заходняе Палессе), *хвайняк* (спарадычна паўночны заход, Заходняе Палессе, Чэрыкаўскі, Слаўгарадскі, Веткаўскі, Рэчыцкі р-ны), *хваінняк* (Пінскі р-н) ‘хвойнік’; *яльняк* (спарадычна Панямонне, Мінскі, Лоеўскі р-ны), *ялінняк* (Драгічынскі р-н) ‘яловы лес’ [5, с. 25, 322–324, 327–331, 336, 342–346, 350, 352, 353]; рус. дыял. *дубняк* ‘дубовыя галіны’ (Уладзімірская губ.), ‘дубовае лісце’ (Маскоўская губ.); *елшняк* ‘альховы лес, алешнік’ (Уладзімірская, Стаўрапольская, Казанская, Уфійская губ.), ‘альховыя дровы’ (Казанская губ.); *ельняк* ‘яловы лес, ельнік’ (Аланецкая, Пецярбургская губ., Архангельская, Валагодская, Ленінградская, Наўгародская вобл., Латвія), ‘малады яловы параснік’ (Архангельская губ.), ‘яловыя калы’ (Валагодская губ.); *ліпняк* ‘ліпавы лес, ліпавы гай’; *олешняк* ‘зараснік вольхі, альховы лес, куст; алешнік’ (Наўгародская, Ленінградская, Архангельская, Валагодская, Яраслаўская вобл., Латвія), ‘вольха (адно дрэва?)’ (Яраслаўская вобл.), *ольняк* ‘альховы лес, алешнік’ (Цвярская вобл.), *ольшынняк* ‘зараснік вольхі; алешнік’ (Аланецкая губ.), *ольшынняк* ‘зараснік вольхі; алешнік’ (Аланецкая губ., Наўгародская, Цвярская, Маскоўская вобл., Літва), ‘драбналесце на нізкім балоцістым месцы’, ‘балота, парослае трыснягом і альховым лесам’, ‘топкае балота ў лесе’ (Варонежская вобл.), ‘вольха’ (Варонежская, Арлоўская вобл.), ‘вальдшнэп’ (Петраградская губ.); *орешняк* ‘зараснік ляшчыны’ (Наўгародская вобл., Літва, Латвія); *осінняк* ‘асінавы лес, асіннік’ (Ленінградская, Цвярская вобл., Літва, Латвія, Эстонія); *пахтняк* ‘піхтавы лес’ (Валагодская вобл.); *сосонняк* ‘сасновы лес’ (Аланецкая губ.) [6, вып. 7, с. 61; 7, вып. 8, с. 238, 242, 353; вып. 17, с. 56, 64, 65; вып. 23, с. 187, 192, 194, 339; вып. 24, с. 8; вып. 40, с. 57]; укр. *березняк* ‘бярозавы гай, лес’; *берестняк* ‘бярэставы гай’; *дубняк* ‘дубовы лес, гай; дубовы параснік’; *ліпняк* ‘ліпавы лес;

ліпавы мёд'; *сливняк* 'садок са слівовых дрэў або малады слівовы параснік'; *сосняк* 'сасновы гай, лес; сасновы параснік' [3, т. 1, с. 173; т. 3, с. 237; 10, т. 1, с. 160, 544; т. 2, с. 430; т. 9, с. 351, 470]. Дадзены словаўтваральны тып адносіцца да агульнабеларускіх і характарызуецца прадуктыўнасцю ў гаворках [11, с. 205]. Широкая распаўсюджанасць утварэнняў з суфіксам *-няк-* абумоўлена іх замацаваннем у літаратурных мовах.

Суфікс *-нях-* адзначаецца ў бел. дыял. *дубнях* 'дубняк' (Ашмянскі, Сморгонскі р-ны) 'дубовы лес' [5, с. 330]. Верагодна, тут ідзе гаворка выключна аб фанетычным варыянце лексемы *дубняг* (гл. вышэй).

Да суфіксаў з вакалічным *e* належаць суфіксы *-ег-*, *-ек-*.

Суфікс *-ег-* прадстаўлены ў бел. дыял. *сілега*, *шылега* 'зараснік вярбы пруткападобнай' (Цэнтральнае Палессе) [5, с. 337].

Суфікс *-ек-* наяўны ў бел. дыял. *ольшнэк* 'алешнік', *осынэк* 'асіннік', *бырызнэк* 'драўніна бярозы', *дубнэк* 'дубняк' (Брэстчына) [4, т. 1, с. 74–76].

Утварэнні з названымі суфіксамі належаць да палескага рэгіёна, таму неабходна трактаваць агаласоўку *e* ў суфіксе як вынік дыялектнай фанетычнай змены.

Да суфіксаў з вакалічным *ě* належаць суфіксы *-нѣг-*, *-нѣх-*.

Суфікс *-нѣг-* фіксуецца ў бел. дыял. *ліпнѣг* 'ліпняк' (Вілейскі р-н) [5, с. 346].

Суфікс *-нѣх-* наяўны ў бел. дыял. *дубнѣх* 'дубняк' (Валожынскі р-н) [5, с. 330].

Суфіксальнае *ě*, уласцівае гаворкам Міншчыны, трэба звязваць з дыялектным пераходам *a* (пад націскам) > *o*.

Да суфіксаў з вакалічным *u* належаць суфіксы *-уг-*, *-ух-*.

Суфікс *-уг-* прадстаўлены ў бел. дыял. *беразуга* 'бярэзнік' (Віцебшчына); *ялуга* 'ельнік' (Смаленшчына) [5, с. 327, 331]; рус. дыял. *березуга* 'бярэзавы лес' (Кастрямская, Калужская губ.), 'сухое бярэзавае галлё' (Кастрямская губ.) [7, вып. 2, с. 254]. Такім чынам, поўнач Беларусі (і Смаленшчына) магла ўтвараць адзіны арэал з Калужскай губ. Асобны мікраарэал у Кастрямскай губ. сведчыць пра актуальнасць дадзенага словаўтваральнага тыпа для паўночных гаворак.

Суфікс *-ух-* зафіксаваны ў бел. дыял. *беразуха* 'бярэзнік' (Віцебшчына) [5, с. 327]; рус. дыял. *березуха* 'бярэзавы лес' (Калужская губ.) [7, вып. 2, с. 254]. Мяркуючы па тэрыторыі распаўсюджання ўтварэнняў з суфіксам *-ух-*, названы суфікс з'яўляецца фанетычным варыянтам суфікса *-уг-*.

Да суфіксаў з вакалічным *ю* належаць суфіксы *-юг-*, *-нюг-*, *-юк-*, *-нюк-*.

Суфікс *-юг-* прадстаўлены ў бел. дыял. *вішнюга* (Слаўгарадскі р-н); *саснюга* (Слаўгарадскі р-н); *ялюга* 'ельнік' (Баранавіцкі, Светлагорскі р-ны); бел. дыял. *шаўлюга* 'зараснік вярбы востралістай ці ракіты' (Слаўгарадскі р-н) [5, с. 331, 337]; рус. дыял. *соснюг* 'сасновы лес' (Пскоўская, Цвярская губ.); *тополюг* 'зараснік вярбы' (Пскоўская губ.) [7, вып. 40, с. 55; вып. 44, с. 251].

Суфікс *-нюг-* наяўны ў рус. дыял. *березнюг* 'бярэзнік' (Пскоўская губ.); *дубнюг* 'дубовы лес, дубняк' (Пскоўская губ.); *ельнюг* 'яловы лес, ельнік' (Пскоўская губ., Латвія, Эстонія); *ивнюг* 'вярбняк' (Пскоўская, Цвярская губ.); *олешнюг* 'зараснік вольхі, альховы лес, куст; алешнік' (Наўгародская вобл.); *осиннюг* 'асінавы лес, асіннік' (Пскоўская, Цвярская губ., Наўгародская вобл.); *раkitнюг* 'зараснік ракіты, ракітнік' (Наўгародская, Пскоўская, Цвярская губ.); *раbitнюг* 'рабінавы гай, зараснік рабіны' (Пскоўская губ.) [7, вып. 2, с. 252;

вып. 8, с. 238, 352; вып. 12, с. 60; вып. 23, с. 187; вып. 24, с. 8; вып. 34, с. 89; вып. 35, с. 333; вып. 40, с. 55; вып. 44, с. 251]. Арэал распаўсюджання дэрыватаў з суфіксам *-юг-* ахоплівае пераважна ўсход Беларусі і сярэднярускія гаворкі.

Суфікс *-юк-* фіксуецца ў рус. дыял. *сосніок* ‘сасновы лес’ (Наўгародская вобл., Прыбалтыка) [7, вып. 40, с. 55].

Суфікс *-нюк-* прадстаўлены ў рус. дыял. *березнюк* (Наўгародская вобл.); *ельніок* ‘яловы лес, ельнік’ (Латвія, Эстонія); *сосніок* ‘сасновы лес’ (Наўгародская вобл., Прыбалтыка) [7, вып. 8, с. 352]. Так, дэрываты фіксуюцца ў арэалах распаўсюджання сярэднярускіх гаворак з пераходам у арэал рускіх гаворак Прыбалтыкі.

Такая лексіка-семантычная група слоў, як зборныя назвы дрэў, на сённяшні дзень закрытая, паколькі вычарпала словаўтваральныя рэсурсы. Гістарычна гэтыя словы з’яўляюцца ўнівербатамі ад словазлучэнняў кшталту «прыметнік ад назвы дрэва + назва сукупнасці дрэў». Першапачаткова яны мелі прасторавае і зборнае значэнні. Прадстаўленыя вышэй суфіксы адносяцца да экспрэсіўных павелічальных (значэнне ‘вялікі’) [1, с. 129–131].

Хаця колькасць суфіксаў з велярным кансанантам *-г-* пераважае сярод іншых (*-аг-*, *-яг-*, *-няг-*, *-ег-*, *-нѣг-*, *-уг-*, *-юг-*, *-нюг-*), дэрываты з гэтымі суфіксамі з’яўляюцца другой па агульнай колькасці групай слоў. Паводле Ю. Азарх, рускія назвы з кансанантным *-г-* не фіксуюцца ў цяперашніх гаворках [1, с. 131], што супярэчыць прыведзенаму вышэй лексічнаму матэрыялу. Рускія намінацыі на *-няг-* прыпісваюцца яшчэ старажытнаўгародскаму дыялекту, а найменні на *-нюг-* існавалі ўжо з XVI ст. [1, с. 133–134]. Беларускія найменні адзначаюцца толькі на поўначы. Утварэнні з суфіксамі *-аг-*, *-ег-*, *-нѣг-* уласцівы толькі беларускай тэрыторыі ў той час, як назвы на *-нюг-* выключна рускія. Назвы на *-яг-* і *-няг-* адносяцца пераважна да Пскоўскай і Наўгародскай абласцей Расіі, а намінацыі з суфіксам *-юг-* фіксуюцца збольшага ў Магілёўскай вобласці і Пскоўскай вобласці Расіі. У сваю чаргу, у бел. *сілега* і пад. суфікс *-ег-* вызначаны ўмоўна, паколькі этымалагічнага рашэння для іх пакуль няма [13, вып. 12, с. 82].

Утварэнні з суфіксамі з велярным кансанантам *-к-* (*-ак-*, *-як-*, *-няк-*, *-ек-*, *-юк-*, *-нюк-*) складаюць пераважную большасць усіх разглядаемых дэрыватаў, паколькі шырокая геаграфія назваў на *-няк-* абумоўлена іх уключанасцю ў рускую [1, с. 133], а таксама беларускую і ўкраінскую літаратурныя мовы. Фармацыі на *-ак-* уласцівы Мінскай вобласці і Валагодскай вобласці Расіі. Назвы з суфіксамі *-як-* і *-няк-* з’яўляюцца агульнабеларускімі, а таксама распаўсюджаны ў Архангельскай, Ленінградскай, Наўгародскай і Валагодскай абласцях Расіі. Утварэнні на *-ек-* належаць выключна да беларускага Палесся ў той час, як назвы з суфіксамі *-юк-* і *-нюк-* распаўсюджаны ў Наўгародскай вобласці Расіі (з пераходам на Прыбалтыку).

Можна з упэўненасцю сказаць, што нешматлікія ўтварэнні з двума суфіксамі з велярным кансанантам *-х-* (*-нях-*, *-нѣх-*) з’яўляюцца фанетычнымі варыянтамі лексем з адпаведнымі суфіксамі на *-г-* (*-няг-*, *-нѣг-*) і, такім чынам, маюць другаснае паходжанне, як і ўтварэнні з суфіксам *-ух-*, якія, аднак, зазналі ўплыў словаўтваральнага тыпу ‘назвы раслін па розных адносінах’: параўн. напр. *вяснуха* ‘яравое жыта’ [11, с. 175].

У заключэнні варта адзначыць, што найбольшая разнастайнасць суфіксаў з велярнымі кансанантамі -з-, -к-, -х- у зборных назвах дрэў назіраецца на перасячэнні гаворак паўночна-ўсходняга дыялекту беларускай мовы і паўночных і сярэднярускіх гаворак рускай мовы. У прыватнасці, узнікненне суфіксаў з кансанантамі -з-, верагодна, звязана з пераходам саюзу крывічоў і славян ільменскіх.

БІБЛІАГРАФІЧНЫЯ СПАСЫЛКІ

1. *Азарх Ю. С.* Русское именное диалектное словообразование в лингвогеографическом аспекте. М. : Наука, 2000. 178 с.
2. *Буйко Ц. С.* Этымалагічныя гнёзды дэндралагічнай лексікі ў беларускай і польскай мовах на агульнаславянскім фоне: параўнальна-гістарычны аспект : дыс. ... канд. філал. навук : 10.02.01, 10.02.03. Мінск, 2023. 302 с.
3. *Етималагічны слоўнік украінскай мовы : у 7 т. / АН УРСР, Ін-т мовознаўства ; редкол. : О. С. Мельничук (голав. ред.) [та ін.].* Київ : Наук. думка, 1989. Т. 3. 552 с.
4. *Лексічны атлас беларускіх народных гаворак : у 5 т. / пад рэд. М. В. Бірылы, Ю. Ф. Мацкевіч.* Мінск : Фонд фундам. даслед. Рэсп. Беларусь ; Кам. геадэзіі пры Савеце Міністраў Рэсп. Беларусь, 1993. Т. 1 : Раслінны і жывёльны свет. 160 с.
5. *Раслінны свет : тэат. слоўн. / Нац. акад. навук Беларусі, Ін-т мовазн. ; склад. В. Д. Астрэйка [і інш.] ; навук. рэд. Л. П. Кунцэвіч, А. А. Крывіцкі.* Мінск : Беларус. навука, 2001. 655 с.
6. *Словарь вологодских говоров : учеб. пособ. по русской диалектологии / ред. Т. Г. Паникаровская.* Вологда : ВГПУ, 1997. Вып. 7. 168 с.
7. *Словарь русских народных говоров / Ф. П. Филин, Ф. П. Сороколетов, С. А. Мызников (гл. ред.).* Л. : Наука, 1966–2011. Вып. 2, 4, 8, 12, 17, 23, 34, 35, 38, 40, 44.
8. *Словарь русского языка XI–XVII вв. / Акад. наук СССР, Ин-т рус. яз. ; редкол. : Р. И. Аванесов (отв. ред.) [и др.].* М. : Наука, 1987. Вып. 12. 381 с.
9. *Словник гідронімів України / ред. кол. : А. П. Непокупний і інш.* Київ : Наук. думка, 1979. 779 с.
10. *Словник україньскої мови : [в 11 т.] / АН УРСР, Ін-т мовозн. ; редкол. : І. К. Білодід (гол.) [та ін.].* Київ : Наук. думка, 1970–1978. Т. 1, 2, 9.
11. *Сцяцко П. У.* Беларускае народнае словаўтварэнне: афіксальныя назоўнікі. Мінск : Нав. і тэхн., 1977. 319 с.
12. *Этимологический словарь славянских языков: праславянский лексический фонд / Рос. акад. наук, Ин-т рус. яз. ; под ред. О. Н. Трубачева, А. Ф. Журавлева, Ж. Ж. Варбот.* М. : Наука, 1974–2005. Вып. 1, 13, 15, 32.
13. *Этымалагічны слоўнік беларускай мовы / Нац. акад. навук Беларусі, Ін-т мовазн. ; рэдкал. : В. У. Мартынаў [і інш.].* Мінск : Белар. нав., 2008. Т. 12. 366 с.
14. *Słownik prasłowiański / Pod red. F. Sławskiego.* Wrocław : Ossolineum, 1974–2001. Т. 1, 4, 8.

СІНТАКСІС КУПАЛАВАЙ «ПАЎЛІНКА»: МАТЭРЫЯЛ ДА «СЛОЎНІКА СІНТАКСІЧНЫХ АРХАІЗМАЎ»

Да 100-годдзя ўганаравання Янкі Купалы
званнем Народны паэт Беларусі (1925)

С. А. Важнік

*Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт, пр. Незалежнасці, 4,
220030, г. Мінск, Беларусь, vazhnik@bsu.by*

Мова твораў Янкі Купалы адлюстроўвае агульныя працэсы фарміравання беларускай літаратурнай мовы. Гэта і не выпадкова, бо Пясняр – не проста яе носьбіт, а адзін з асноўных стваральнікаў. Яго творы – узор для многіх пакаленняў беларускіх пісьменнікаў «пераўтварэння» народнай мовы ў літаратурную, унармаваную, кадыфікаваную. П’еса «Паўлінка», напісаная ў 1912 г., з’яўляецца яскравым прыкладам таго, якой была беларуская літаратурная мова на пачатку ХХ ст. – у перыяд яе фарміравання і ўнармавання. У артыкуле адлюстраваны адметныя сінтаксічныя архаізмы, многія з якіх мэтазгодна разглядаць як «патэрны эпохі», бо яны маюць месца ў мастацкай літаратуры і публіцыстыцы адпаведнага перыяду.

Ключавыя словы: мова твораў Янкі Купалы; беларуска-польска-рускае трохмоўе; моўна-мастацкі сінкрэтызм; сінтаксічныя архаізмы.

Прац, прысвечаных вывучэнню мовы твораў Янкі Купалы, у беларускім мовазнаўстве, на нашае здзіўленне, не так многа [4, с. 7; 5, с. 284]. Сінтаксіс яго твораў асобна ўвогуле не разглядаўся.

У энцыклапедыі «Беларуская мова» нам сустрэлася дастаткова агульная характарыстыка сінтаксісу твораў Класіка: «Багаты і выразны купалаўскі сінтаксіс, спецыфічныя для беларускай мовы словазлучэнні і сказы, некаторыя з іх звужалі сферу літаратурнага ўжытку». У якасці ілюстрацый прыводзяцца словазлучэнні з прыназоўнікамі з і *па*, у якіх выражаюцца прычынныя і часавыя адносіны: *Загіне з выстралу каршун; Вось з наказу раз пайшоў я // Вартаваць у лес навалы; Нішто жыць не можа векі – 3 сваёй, з божай нікне волі; Спіць вёска сном моцным па працы па цяжкай; Марная ўрода па ўсякай сяўбе...* [5, с. 282].

Характарызуючы мову Пясняра, многія даследчыкі гавораць пра яе народную аснову, пра сувязь з «жывой гутарковай мовай» [2, с. 23, 25, 29; 4, с. 5, 7, 16; 5, с. 280–284; 7, с. 92–95].

Жывая гутарковая мова таго часу? Якая яна? Прыкладам можа выразна служыць мова персанажаў п’есы «Паўлінка». Так, скажам, мову Адольфа Быкоўскага М. Жыркевіч характарызуе як «сумесь перакручаных на свой лад іншамоўных, польскіх, прастамоўна-грубых беларускіх і рускіх слоў» (цыт. паводле [4, с. 16]). Заўважым, што мова і іншых персанажаў, калі абстрагавацца ад акцэнтаў «класавай няроўнасці», недалёка адышла ад мовы пана Быкоўскага. Сцяпан, Альжбета, Пранцісь і Агата таксама гавораць беларуска-польска-рускай

«трасянкай», «прыперчанай» народнай фразеалогіяй і народнымі этыкетнымі формуламі. «Чыстая» беларуская мова хіба што ў «новых» беларусаў – Паўлінкі і Якіма. Параўн. (тут і далей кантэксты з Купалавай «Паўлінкі» прыводзяцца паводле [6]):

Сцяпан (як сціхла гульня). *Брава, брава, пан Адольф! Складзен да танцаў, як, не раўнуючы, закрыстыян да ружанцаў.*

Пранцісь (пацягваючы з пляшкі). *Глупства, глупства, вось-цо-да! Собственно, хоць у кішэні пуста, затое ногі сыплюць густа. Каб яму яшчэ ды мой розум, растропны, дык зусім было б добра, пане дабрудзею.*

Агата. *Кінь ты ўжо, тудэма-сюдэма, плявузгаць, як латак у млыне! Гуляюць – няхай гуляюць; ты сваімі качэргамі так не патрапіш.*

Альжбета (да Пранціся). *Можжа б чаго, сватка, закусілі?*

Пранцісь. *Глупства, вось-цо-да. Собственно закушу, закушу. (Да гасцей.) А вы, пане дабрудзею, забаўляйцеся, пакуль гаспадар вон з хаты не гоне, вось-цо-да.*

Паўлінка (да Адольфа). *Можжа, пан Адольф, спяеце нам што-коледчы? Я чула, што вельмі пекны голас маеце.*

Адольф (астанаўліваючыся). *Э-э! які там пекны! Ось так сабе! Канешне, лепшы, як у іншых.*

Колькі галасоў. *Дык проша спець. Мы ўсе просім.*

Адольф. *Калі ўжо так пекна просіце, дык можна. А якую ж бы панна Паўлінка хацела?*

Паўлінка. *А ўсё роўна, хоць якую! Ну, якая лепей у пана Адольфа выходзе.*

Адольф (пяе няскладна, махаючы хустачкай па твары). *Плываё голэмбі, / Летаё лабэндзі; / З нашэго кахання, / Пэўна, ніц не бэндзе (К-П/204-205).*

Як бачым, беларускі элемент у рэпліках герояў гэтай сцэны дамінуе. У пана Адольфа відавочна больш «пальшчызны».

Грунт Купалавай мовы – народныя гаворкі: родныя сярэднебеларускія і часткова – паўночна-ўсходнія. Усё гэта дапаўнялася «сродкамі агульнанароднай мовы» з жывой вусна-паэтычнай творчасці беларусаў і «кніжнымі скарбамі» з твораў беларускай літаратуры. Да ўсяго важным быў асяродак, дзе адбывалася станаўленне Купалы-Творцы: «У рэчышча Купалавай мовы сцякаліся крыніцы літаратурнага маўлення, якія брулі ў культурным асяродку беларускага нацыянальнага адраджэння ў Вільні і Пецярбургу» [5, с. 282–283].

У другой палове XIX – пачатку XX ст. на Беларусі склалася ўнікальная моўная сітуацыя, у аснове якой ляжыць непарыўная, недыферэнцыраваная, нерасчлянёная сувязь беларускай моўнай стыхіі, вусна-побытавай па сваёй сутнасці, з польскай і рускай моўнымі стыхіямі, святочна-цырыманіяльнымі і пафасна-рытуальнымі па сваіх праявах у тагачасным беларускім соцыуме. Гэта дазваляе даследчыкам казаць пра беларуска-руско-польскае трохмоўе, а ў сувязі з гэтым пра з’яву моўна-мастацкага сінкрэтызму трох моўных стыхій [1].

Рэальная «поліфанія» тагачаснага моўнага жыцця дазваляе вылучаць на ўзроўні сінтаксісу: 1) агульныя беларуска-польскія сінтаксічныя канструкцыі (БПК); 2) агульныя беларуска-рускія сінтаксічныя канструкцыі (БРК); 3) уласна беларускія сінтаксічныя канструкцыі (УБК). Разгледзім усе гэтыя тыпы на матэрыяле Купалавай «Паўлінкі».

СЛОЎНИКАВАЯ ЧАСТКА

І. ПРОСТЫ СКАЗ

1. Архаічныя прэдыкаты:

АДВІТВАЦЦА: *Госці адзьяваюцца, адвітваюцца і выходзяць, за імі – музыкі* (К-П/210); *Адвітваецца і ідзе ў бакоўку* (К-П/214); *Адвітваецца. Выходзячы, убок* (К-П/217). УБК.

ЗАСТАВІЦЬ ('пакінуць'): *Кажуць, пранцуз, пане дабрадзею, ідзе на Барысава на шапку і рукавіцы, што калісь там заставіў* (К-П/173). БПК.

ЗАСТАВІЦЬ ('прымусіць'): *Што ж гэта каханенькі, родненькі, так доўга чакаць на сябе заставіў?* (К-П/197). БРК.

ЗНАЦЬ: *Хай пан Быкоўскі на іх не звязжае ды пяе; ведама, – блазнота, што яны знаюць!* (К-П/205); *І прыпеўкі складныя знаеце* (К-П/211). БПК.

МАНІЦЦА: ... *І маняцца* сякія-такія зрабіць пакупкі (К-П/172); *Ці ж пан Адольф рассыпаўся, што маніцца збірацца?* (К-П/214); *Ты гэта, каханенькая, родненькая, куды манілася ляцець?* (К-П/219); *маніцца* трох гасцей быць (выраз з першай рэдакцыі п'есы) [4, с. 15]. УБК.

МЕЦЬ БЫЦЬ: *Бачыш, заўтра мае быць трохі гасцей з кірмашу* (К-П/172). УБК.

МУСЕЦЬ: *А-а, і чаравічкі мушу забраць, бо ў чым жа я з ім бегаць буду?* (К-П/218). БПК.

НАЛЕЖЫЦЬ: *Ужо як належыць сабраліся, цяпер можам і рэзнуць што-коледы для паненкі* (К-П/201). БПК.

ПАДШАХНУЦЬ: *Падшахнула ж мяне надобрае на згodu прыстаць!* (К-П/217). УБК.

ПАЗВОЛІЦЬ: *Ці ясне-панна Паўлінка пазволіць мне закурыць пры ёй?* (К-П/172). БРК.

ПАКІРАВАЦЦА: *Мы, кажэ, не дзеці – маем свой розум і можам сабой пакіравацца* (К-П/171). УБК.

ПАПРАБУЕМ: *Ну, але тата сваё, Якім сваё, а я – сваё. Папрабуем, чый верх будзе: таткаў, ці мой, ці яго?* [6, с. 92]. БРК.

ПРАБУДЗІЦЦА: ...*Толькі б хаця ж старыя не прабудзіліся* (К-П/218). УБК.

ПРАЧАКАЦЦА: *Што, золатца маё ненагляднае, працакалася трохі мяне, ненавісніка?* (К-П/171). УБК.

ПРЫЖАЦЬ: *Любіць, не любіць, к сэрцу прыжме, к чорту пашле; любіць не любіць...* (К-П/218). БРК.

ПРЫСТАЦЬ: *Толькі ты, кажэ, Паўлінка, павінна на гэта прыстаць канешне, бо іначай, кажэ, згінем, як рудыя мышы...* (К-П/171); ...*Але гэта толькі тады ў нас выйдзе, калі ты прыстанеш на тое, аб што я цябе прасіў і прашу* (К-П/176). УБК.

СПЯШЫЦЬ: *Хто спяшыць, той людзей смяшыць* (К-П/175). БРК.

УВАЖАЦЬ: *Як уважаеш, мае дзеткі. Што ж, я, тудэма-сюдэма, нічога не дараджу* (К-П/187). БПК.

2. Асаблівае выразжэнне састаўнога іменнага выказніка:

2.1. НС (ёсць) НС:

ДУРАНЬ: *Вось гэтак было, гэтак біць трэба, а з гэтай хаджу, і пан Адольф ізноў дурань, дурань, дурань! – Гаспадар! – Усё роўна, хоць гаспадар, але, як карты паказваюць, дык дурань!* (К-П/217). БРК.

2.2. НС (ёсць) ТС:

ДУРНЕМ: *Ізноў пан дурнем! Ізноў дурнем! – Гаспадаром!..* (К-П/216). БПК.

3. Архаічныя актанты:

3.1. Архаічныя дзеяслоўна-іменныя спалучэнні:

1) беспрыназоўнікавая канструкцыя > іншая беспрыназоўнікавая канструкцыя:

1.1) В. скл. = Н. скл. > В. скл. = Р. скл. у межах «мужчынска-асабовага» варыянта транзітыўнай мадэлі:

КУПЛЯЦЬ ЖОНКІ (BC [+Fem. Pers] = HC): *Трэба шэрыня за нос навадзіць, каб і дзесятаму заказаў, як **жонкі купляць** (К-П/200). БПК.*

1.2) Р. скл. > В. скл.¹:

ВЫГЛЯДАЦЬ чаго (РС): *Трэці год трасуся і **выглядаю той часінкі**, каб толькі з ім пабачыцца (К-П/188). БПК.*

ДАВАЦЬ чаго (РС): *Ну, ужо годзе, годзе, Паўлінка! Болей нічому без твайго пазвалення **даваць волі** не буду (К-П/173). БПК.*

ЗАБЫЦЦА чаго (РС): *Гэта ж аж дамоў давалокся і тады толькі агледзеўся, што **шанкі забыўся** (К-П/220). БПК.*

ЗАЙГРАЦЬ чаго (РС): *Ну, дык хай музыкі на адходнае хоць **марша зайграюць**, каб весялей усім снілася і каб моцна, моцна ўсім спалася (К-П/211). БПК.*

ЗАПЫТАЦЦА чаго (РС): *Я... я... толькі хацеў **дарогі запытацца**... (К-П/221). БПК.*

ПАГЛЯДЗЕЦЬ чаго (РС): *Значыцца, **паглядзім праўды** (К-П/191). БПК.*

ПІЛЬНАВАЦЬ чаго (РС): *Собственно, **пільнуй** сваёй **спадніцы і панчохаў**, вось-цо-да (К-П/193); Собственно, а баба нашто, – каб **усяго пільнавала** (К-П/220). БПК.*

УБРАЦЬ У СВАЕ РУКІ каго (РС): *Усе яны добрыя, пакуль **не ўбярэ** каторы **дзяўчыны ў свае рукі**... (К-П/187). БПК.*

ШУКАЦЬ чаго (РС): ***Шукае запалак і запальвае** лямпу (К-П/171). Тудэма-сюдэма, усё **гары тэй сабе шукаў** (К-П/203); **Чаго** паненка **шукае**? – Таго, чаго яшчэ не мае, – **карт** (К-П/215). БПК.*

1.3) Р. скл. > Д. скл.:

НАВУЧАЦЬ чаго (РС): *Гэта пан Быкоўскі **навучае** панну Паўлінку **навамодных танцаў** (К-П/202). БПК.*

НАЎЧЫЦЦА чаго (РС): *Вось табе і на! Так і **не наўчуся** гэтых панскіх **танцаў** (К-П/201); А трохі ж **нейкіх** [танцаў – С.В.] **навучыўся** калісь (К-П/211). БПК.*

2) беспрыназоўнікавая канструкцыя > прыназоўнікавая канструкцыя:

2.1) Д. скл. карысці / шкоды > для + Р. скл.:

ІСЦІ ДА ТВАРУ каму (ДС): *Гэта дык трэба забраць, – так **мне з імі да твару ідзе** (К-П/218). БПК.*

НАРУГАЦЦА каму (ДС): *Як будзеш **яму наругацца**, дык гатоў яшчэ адбіцца, а я яго стараюся прыручыць (К-П/207). БПК.*

УКРАСЦІ каму (ДС): *Дык гэта ты **мне** хацеў дачку **ўкрасці**, зладзюга, каханенькі, родненькі! (К-П/220). БПК.*

2.2) Р. скл. > да + Р. скл.:

ПРЫГЛЯДАЦЦА чаго (РС): *Дарма толькі поўзалі і **слядоў прыглядаліся** (К-П/192). БПК.*

2.3) Р. скл. > на + В. скл.:

СПАДЗЯВАЦЦА чаго (РС): *Як паставяць гэты спранжыновы касцёл, то можна будзе **спадзявацца** і для нашага брата якога-такого **палягчэння** (К-П/184). БПК.*

3) прыназоўнікавая канструкцыя > беспрыназоўнікавая канструкцыя:

3.1) да + Р. скл. > Д. скл.:

ВУЧЫЦЬ ДА чаго (да + РС): *...Змалку дзён іх **да гэтага вучаць** і дома і за домам (К-П/188). УБК.*

3.2) на + В. скл. > В. скл.:

¹ Да тыпу 1.2) аднясём і шматлікія выпадкі **негацыі**, пры якой абавязковы родны склон, калі прама-пераходныя дзеясловы ўжываюцца з адмоўнай часціцай *не*: *Хе-хе-хе! Ужо гэтае мужыцкае насенне **не будзе больш нашых сцезжак паганіць** (К-П/220).*

ЧАКАЦЬ / ПАЧАКАЦЬ НА што (на + ВС): *Заўтра вечарам, як толькі ўсе паўкладаюцца, я ўжо ў садзе пад акном буду на цябе чакаць* (К-П/176); *Мы тут з Паўлінкай пачакаем на цябе* (К-П/185); *Што ж гэта каханенькі, родненькі, так доўга чакаць на сябе заставіў?* (К-П/197). БПК.

3.3) на + В. скл. > Тв. скл.:

ВЫЙСЦІ НА што (на + ВС): *Трудна-то яно трудна, але няма таго злога, каб не выйшла на добрае* (К-П/174). БПК.

3.4) у + В. скл. > В. скл.:

ЦАЛАВАЦЬ У што (у + ВС): *Выходзячы з-за стала, цалуе Альжбету ў руку, да Паўлінкі* (К-П/1). БПК.

4) прыназоўнікавая канструкцыя > іншая прыназоўнікавая канструкцыя:

4.1) аб + В. скл. > аб + М. скл.:

ПРАСІЦЬ АБ што (аб + ВС): *Слухай, міленькая: ці не надумалася зрабіць тое, аб што я цябе надовічы прасіў і маліў?* (К-П/175); *...Але гэта толькі тады ў нас выйдзе, калі ты прыстанеш на тое, аб што я цябе прасіў і прашу* (К-П/176). БПК.

4.2) к + Д. скл. > да + Р. скл.:

ЗАВЕСЦІ К каму (к + ДС): *Завядзі мяне к татульку на двор!* (К-П/210). БРК.

ІСЦІ К каму (к + ДС): *Ну, а мы к яму...* (К-П/175); *Паўлінка (ідуць к сталу, убок)* (К-П/213); *Звязвае і ідзе к ложку* (К-П/218); *Шыбка ідзе к акну. Чуваць шорах у бакоўцы* (К-П/218). БРК.

ПАДЫСЦІ К каму (к + ДС): *Нельга к ім і падысці* (К-П/204). БРК.

ПРЫЖАЦЬ К чаму (к + ДС): *Любіць, не любіць, к сэрцу прыжме, к чорту пашле; любіць не любіць...* (К-П/218). БРК.

ПРЫЦІСКАЦЬ К каму / чаму (к + ДС): *Якім мацней прыціскае яе к сабе і хоча пацалаваць...* (К-П/176); *Так, так, любіць, к сэрцу прыцісне!* (К-П/218). БРК.

ПРЫХІЛІЦА К каму (к + ДС): *Як каціўся, дык каціўся, / Абы к мілай прыхіліўся* (К-П/210). БРК.

ПУСЦІЦЬ К каму (к + ДС): *А то, бывала, такім франтам пахаджвае, што куды мяне вядзеш, пусці мяне к чорту* (К-П/195). БРК.

4.3) каля + Р. скл. > з + Тв. скл.:

ПАПРАЦАВАЦЬ КАЛЯ чаго (каля + РС): *Такі ж сягоння напрацавалі каля полькі да лявоніхі* (К-П/195). УБК.

4.4) на + В. скл. > за + В. скл.:

ВЫБРАЦЬ НА каго (на + ВС): *...Каханенькая, родненькая, не думай, што я якую дрэнъ выбраў сабе на зяця* (К-П/180). БПК.

4.5) на + В. скл. > у + В. скл.:

ГЛЯНУЦЬ НА што (на + ВС): *Глянуўшы на бакі* (К-П/171). БПК.

4.6) на + В. скл. > на + М. скл.:

ПАВАРАЖЫЦЬ НА што (на + ВС): *Ну, гэта трэба на карты паваражыць* (К-П/218). БПК.

4.7) на + Р. скл. > на + В. скл.:

ІСЦІ НА чаго (на + РС): *Кажуць, пранцуз, пане дабрадзею, ідзе на Барысаву на шапку і рукавіцы, што калісь там заставіў* (К-П/173). БПК.

4.8) на + М. скл. > на + В. скл.:

САДЗІЦЬ НА чым (на + МС): *Паказвае і чуць не валіцца; Якім падхоплівае і садзіць яе на лаве* (К-П/173). БПК.

4.9) над + Т. скл. > з + Р. скл.:

ЗДЗЕКАВАЦА НАД кім (над + ТС): *Ададайце, татачка, ададайце, не рвіце! Не здзекавайцеся над ім...* (К-П/192, 193). БРК.

5) прыназоўнікавая канструкцыя > інфінітыў:

5.1) да + Р. скл. > Inf:

МЕЦЬ ДА чаго (да + РС): *Паехалі абое на торг і, пэўна, позна вернуцца, бо маюць трохі сяго-таго да прадання...* (К-П/172). БПК.

5.2) на + В. скл. > Inf:

ПРЫСТАЦЬ НА што (на + ВС): *Падшахнула ж мяне нядобрае на згоду прыстаць!* (К-П/217). БПК.

3.2. Архаічныя сінтаксемы:

1) адрасатныя сінтаксемы:

ДА каго (да + РС): *Пранцісь (як перасталі гульні, да Сцяпана)* (К-П/210); *Вылазчы з-за стала, да Адольфа* (К-П/213). БПК.

2) дырэктыўныя і фінітыўныя сінтаксемы:

К каму (к + ДС): *К урадніку, марш! К урадніку, гіцаль, вось-цо-да!* (К-П/221). БРК.

К чаму (к + ДС): *На ўсё, толькі не на паганяку к замужэству* (К-П/181). БРК.

3) прычынныя сінтаксемы:

ЗА чым (за + ТС прычыны): *Адно толькі за ўмовай...* (К-П/173). БПК.

ПРАЗ што (праз + ВС прычыны): *Але гэта вінават мой жарабец. Як панёс з гары... і мяне выкінуў... праз тое і замарудзіў* (К-П/198). Собственно, пане дабрудзею, кабыла заблудзіла і *праз тое* трохі спазніліся (К-П/202). БПК.

4) часавыя сінтаксемы:

ЗМАЛКУ ДЗЁН: *Змалку дзён, кажуць, прывыкаюць у ненавісці жыць...* (К-П/188) УБК.

НАПРОЦЬ НОЧЫ: *Пабойся Бога гэтка рэчы гаварыць напроць ночы!* (К-П/188). УБК.

ПАРОЙ: *Яшчэ парой* будзе, вось-цо-да (К-П/202). БРК.

У ЧАСЕ (у + МС часу): *Тудэма-сюдэма, ці ж гэта мачыляпа калі прыехаў у сваім часе дамоў!* (К-П/183). БПК.

5) лакатыўныя сінтаксемы:

КАЛЯ каго (каля + РС): *Рукам каля дзяўчыны дае волю без пытання...* (К-П/172); *Паўлінка (каля гасцей)* (К-П/208); *Ну, так тупай каля яе...* (К-П/214). УБК.

КАЛЯ чаго (каля + РС): *Такі ж сягоння напрацавалі каля полькі да лявоніхі* (К-П/195); *Ім толькі каля пляшкі круціцца, а не з дарэчнымі жанкамі лявоніху ісці* (К-П/211). УБК.

НА што (на + ВС): *Сцягваюць Паўлінку з акна на хату* (К-П/219). УБК.

НАД чым (над + ТС [водны аб'ект]): *Над самай рэчкай, таксама з паўвалочку. Мурог, як шафран* (К-П/199). БПК.

ПРЫ чым (пры + МС): *...Справа пры сцяне ад бакоўкі – ложка...* (К-П/169); *Садзіцца пры акне і пачынае зноў, шыючы, пець* (К-П/171); *Ці ясне-панна Паўлінка пазволіць мне закурыць пры ёй?* (К-П/172); *Я сам бачыў, як пасля імішы адбываўся з пляшкамі пры ма-напольцы нешпар* (К-П/195); *Сеўшы з гарбатай пры сталё...* (К-П/199). БПК.

6) модусныя сінтаксемы:

НА ўСЕ БАКІ: *Вось так на ўсё бакі дзеўка! Адным словам, як сторулёвая кабыла* (К-П/217). УБК.

ПІЛЬНА: *Сядзіць на ложку і пільна шые крамны кафтанік* (К-П/170). УБК.

У МАЕ ВОЧЫ ('на маіх вачах'): *У мае вочы заплаціў вясной за нейкую здохляціну трыццаць рублёў...* (К-П/198). УБК.

4. Канструкцыі:

4.1. Параўнальныя звароты:

КАМПАРАТЫЎ чаго (РС): *Прылася ўжо мне гутарка аб ім горш горкай рэдзькі* (К-П/196). БРК.

КАМПАРАТЫЎ + АД каго-чаго: (РС параўнальны): *...Яго гаспадарка ў сто раз лепшая ад усіх тутэйшых гаспадароў* (К-П/180); *Бацька родны хоча мяне адарваць ад таго, хто мне цяпер мілей ад усяго чыста...* (К-П/189). БПК.

КАМПАРАТЫЎ ЗА каго (за + РС): *Пан Адольф лепшы, відаць, за нас гаспадар* (К-П/199). УБК.

КАМПАРАТЫЎ + ЯК У каго (як у + РС): *У мяне жонка і то будзе лепшая, як у ва ўсіх* (К-П/200); *Э-э! які там пекны! Ось так сабе! Канешне, лепшы, як у іншых* (К-П/205). УБК.

4.2. Дзеепрыметнікі, дзеепрыметныя звароты:

ПАДХАДЗЯЧЫ: *Хоць бы, прымерах, мы з табой так зрабілі: выбраўшы падхадзячую часіну, калі стары будзе не ў злосці...* (К-П/174). БРК.

4.3. Сабе-канструкцыі:

ПЕЦЬ + САБЕ (ДС): *Пейце сабе самі, калі такія разумныя!* (К-П/206). УБК.

4.4. Калакацыі:

АДБЫВАЦЦА (РЭЧ): *Рэч адбываецца да рэвалюцыі, у хаце Крыніцкіх* (К-П/169). БПК.

АДПРАЎЛЯЦЬ ІМШУ: *Ён заўтра прыедзе ў Міхалішкі імішу адпраўляць* (К-П/175). БПК.

АДЧЫНЯЦЬ КУФАР: *Адчыняе куфар, капаецца ў ім: дастае пацеркі і прымярае* (К-П/218). УБК.

ВЫБРАЦЬ ВОЧЫ: *Гэта ж я не выжыву з сораху, людзі вочы выберуць, нельга будзе на свет паказацца* (К-П/175-176). УБК.

ГУЛЯЦЬ ТАНЦЫ: *Фі! Я такіх мужыцкіх танцаў не гуляю* (К-П/201); *А якія ж вы танцы гуляеце?* (К-П/201). УБК.

ДАЦЬ ГАСПАДАРА (карты): *Хутка і я паеду, вось толькі дам аднаго гаспадара панне Паўлінцы* (К-П/214). УБК.

ДАЦЬ ДЫХТУ: *Собствэнна, і дала ж твая баба мне дыхту, вось-цо-да. Аж лыткі трасуца* (К-П/210). УБК.

ЗЫВАЦЦА З ТОЛКУ: *Толькі не збівацца з толку* (К-П/207). БРК.

ІСЦІ / ПАЙСЦІ ЛЯВОНІХУ: *...Каб аж лявоніху захацелася ісці* (К-П/173); *Пойдем лявоніху, пане дабрудзею!* (К-П/208); *Ім толькі каля пляшкі круціцца, а не з дарэчнымі жанкамі лявоніху ісці* (К-П/211). УБК.

НАЖЫЦЬ КЛОПАТУ: *Тры сотні вясной заплаціў і толькі клопату нажыў* (К-П/199). УБК.

МЕЦЬ ДА каго: *І што гэты тата да яго мае* (К-П/171). БПК.

НАЛАДЗІЦЬ ІНТЭРАС: *Ну, а без таты гэты інтэрас наладзіць будзе вельмі трудна* (К-П/174). УБК.

ПРЫЙСЦІ ДА ЛАДУ: *Даліпантачкі аніяк не магу сама з сабой да ладу прыйсці* (К-П/170). БПК.

СЫПНУЦЬ ЛЯВОНІХУ: *Так і хочацца з панам Адольфам сыпнуць лявоніху* (К-П/201); *А мы з панам Адольфам сыпнем лявоніху, сапраўды сыпнем!* (К-П/208). УБК.

УЗЯЦЬ ДУРНЯ (карты): *Калі гэта потым? Як пан Адольф яшчэ дурня возьме?* (К-П/214). УБК.

4.5. Скрэпы:

ПРЫМЕРАМ: *Хоць бы, прымерах, мы з табой так зрабілі: выбраўшы падхадзячую часіну, калі стары будзе не ў злосці...* (К-П/174). УБК.

ТАКІМ ПАРАДКАМ: *Вось мы з табой, міленькая, такім парадкам самі сабе іча-сце збудуем і нічыёй ласкі прасіць не будзем* (К-П/175). УБК.

ЯК ТОЙ КАЖА: *Нам, старым, як той кажа, такая рэч: пад'еў ды на печ* (К-П/214). УБК.

4.6. Канструкцыі з прэдыкатам быць:

БЫЦЬ КЕМКІМ ДА чаго (да + РС): *Не кемкая я да навукі* (К-П/202). БПК.

БЫЦЬ СКЛАДНЫМ ДА чаго (да + РС): *Складзен да танцаў, як, не раўняючы, закрыстыян да ружанцаў* (К-П/204). БПК.

БЫЦЬ У чым (у + МС): *...Калі стары будзе не ў злосці...* (К-П/174). БПК.

4.7. Канструкцыі з польскімі ветлівымі зваротамі:

ПАННА: *Каго так, **панна Паўлінка**, выглядаеце?* (К-П/197). БПК.

ПАН / ПАНИ: *Дзякуем, дзякуем **пану** гаспадару і **пані** гаспадыні!* (К-П/196). БПК.

4.8. Канструкцыі з беларускімі ветлівымі зваротамі (звароты да бацькоў на **Вы**):

ВАША: *Надумаешся, **ваша**, як пакармлю бярозавай кашай* (К-П/191) УБК.

ДЗЕТКІ: *А ты, **дзеткі**, **налі** музыкам гарбаты!* (К-П/197). УБК.

ДЗЯДЗЬКА: *Ай, што ж гэта, **дзядзька**, **зрабілі**?* (К-П/182). УБК.

МАМКА: ***Мамка**, **дастаньце** з куфры настольнік, а я прынясу вам з'есці* К-П/179). УБК.

ТАТКА: *Аб кім, **татка**, **гаворыце**, што мае ўсякую далікатнасць і ўсё такое?* (К-П/180); *Ну, хіба, **татка**, для яго другой дачці **пастараецца** або самі з ім **ажэніцца**...* (К-П/181); *А ці, **татка**, каня **палі**?* (К-П/186). УБК.

II. СКЛАДАНЫ СКАЗ

1. Складаназалежны сказ:

ЦО (адпавядае сучаснаму падпарадкавальнаму злучніку *што*): *А **цыбуля** **дзівова**ла, / **Цо** **пятрушка** **танцава**ла* (К-П/203). БПК.

III. ТЭКСТ

1. Канструкцыі ўвядзення выказвання:

АБЫ: *Адно, **абы** твая згода – і ўсё будзе добра* (К-П/175). УБК.

2. Камунікемы:

А МОЖА ЎЖО БУДЗЕ?: *А **мож**а **ўж**о **будзе**? Нешта спаць як бы хочацца* (К-П/216). УБК.

АЛЕ (адпавядае сучаснаму *так*): *Ізноў мужыцкую! – **Але**, мужыцкую, **але**, вось-цо-да!* (К-П/207); *Кажу: **але**, **гаспадар*** (К-П/216). УБК.

АНІ ДУМАЎ: *А пан Адольф нам паможа? – **Ані думаў*** (К-П/206). УБК.

БЫВАЙЦЕ ЗДАРОВЫ!: ***Бывайце здаровы!** Пахвалёны Езус!.. **Па**дла гэты, **ла**мака, **на**рабіў **ра**боты!* (К-П/190). УБК.

ВАСПАНИ: *Так. **Але** перш **та**ту і **ма**ме, а **па**сля ўж^о і **ва**спані на самае **ву**шка* (К-П/200). БПК.

ВАСПАНСТВА: *А што у **ва**спанства **до**брага **чу**ваць?* (К-П/198). БПК.

ВАША: *А, **ва**ша, **с**хадзі **па**глядзі, ці **до**бра **пр**ывязаны **ко**нь **па**на **Бы**коўскага* (К-П/198). БРК.

ВАШЭЦІ: *Ну, дык **сл**ухаем, **ва**шэці* (К-П/173); *Дзякую, дзякую, **ва**шэці. **Пр**оша са мной **кло**пату не **ра**біць* (К-П/198). БРК.

ВОСЬ-ЦО-ДА (Пранцісь): *Собственно, **вось-цо-да**, **ка**была **за**блудзіла, **па**не **да**б-**ра**дзею* (К-П/182). УБК.

ГОДЗЕ: *Ну, ужо **го**дзе, **го**дзе, **Паўлінка!** **Бо**лей нічому без **т**вайго **па**звалення **да**ваць **во**лі не **бу**ду* (К-П/173). УБК.

КАХАНЕНЬКАЯ, РОДНЕНЬКАЯ (Сцяпан): *Ты, **ка**ханенькая, **ро**дненькая, нічога не **раз**біраеш... **Ва**ласы **до**ўгія, а **ро**зум **ка**роткі* (К-П/178). УБК.

НЕ БУДЗЕ ЯК + V inf: *Уж^о **веч**арэе: **за**раз **не** **бу**дзе **я**к **шы**ць, а **трэ**ба **ся**гоння **ка**-**не**ш^ене **ко**нчыць* (К-П/170). УБК.

НІШТО САБЕ: *А **ні**што **са**бе. (Відам лгучы). **Ж**ыта **на**жаў **ко**п са **дз**весці...* (К-П/199). УБК.

НЯЎЖО Ж ШТО: ***Няўж**о **ж** **што*** (К-П/198) УБК.

ПАНЕ ДАБРА(У)ДЗЕЮ *Глупства, **гл**упства, **па**не **да**б^{ра}дзею! **Па**хвалёны Езус. Собственно, **ад**купім, **ад**купім, **вось-цо-да!** (К-П/182); Собственно, **па**не **да**б^{ру}дзею, **ка**была **за**блудзіла і **п**раз **то**е **тр**охі **сп**азніліся* (К-П/202). БПК / УБК.

ПАРА І ЧЭСЦЬ ЗНАЦЬ: ***Па**ра **на**м і **чэ**сць **зна**ць! **Пэў**на, **уж**о **ка**ля **поў**начы **ма**та-**е**цца* (К-П/211). УБК.

ПАХВАЛЁНЫ ЕЗУС!: *Бывайце здаровы! Пахвалёны Езус!..* (К-П/190). УБК.

ПАХВАЛЁНЫ Ё ХАТУ! – НАВЕКІ! НАВЕКІ!: *Адольф* (вешаючы пальто на сцяне каля парога). *Пахвалёны ё хату!* (К-П/197). УБК.

СОБСТВЕННО (Пранцісь): *Собственно, вось-цо-да, кабыла заблудзіла, пане дабрэдзею* (К-П/182). УБК.

ТАКІ Ж: *Такі ж нехта едзе!* (К-П/176). УБК.

ТУДЭМА-СЮДЭМА (Агата): *Тудэма-сюдэма, ці ж гэта мачыляпа калі прыехаў у сваім часе дамоў!* (К-П/183). УБК.

ЯК ЛЕПЕЙ НЕ ТРЭБА: *Падмацаваліся, хвала Богу, як лепей не трэба* (К-П/196). УБК.

ЯК МАЕ БЫЦЬ: *А няхай сабе будзе, як мае быць – я свайго даб’юся...* (К-П/189). УБК.

Якая ж моўная стыхія пераважае ў «Паўлінцы»?

Усяго выяўлены 132 сінтаксічныя архаізмы. З іх найбольшая колькасць прыпадае на ўласна-беларускія канструкцыі (57 адзінак – 43,2 %). Дзе пра сябе ведаць народная аснова ранніх твораў Купалы.

Прыкладна такая ж колькасць прыходзіцца на агульныя беларуска-польскія структуры: 53 канструкцыі, што складае 40,1 %. Гэта таксама прадказальна, бо ўсё XIX ст. беларуская інтэлігенцыя арыентавана на польскую мову і польскую культуру. Пры гэтым адначасова існаванне такога нацыянальна-прэцэдэнтнага феномена, як «беларуска-польскія пісьменнікі».

Напалову менш структур, што адносяцца да агульных беларуска-рускіх канструкцый: 22 адзінкі (16,7 %). Трохмоўнымі (беларуска-польска-рускімі) моўнымі асобамі беларускія пісьменнікі становяцца пасля рэвалюцыйных падзей у Расіі 1905–1907 гг. Штогод колькасць БРК павялічваецца лавінападобна. Адпаведна шматлікія БПК знікаюць «з радараў» беларускамоўных тэкстаў. Асабліва пасля рэформы 1933 г., калі адбываецца «круты паварот» у развіцці літаратурнай мовы: «крэн» на «ўсход» – на рускую мову і рускую культуру [3, п. 1.1].

Большасць з вылучаных адзінак маюць сістэмны характар, бо сустракаюцца ў творах іншых аўтараў і ў публіцыстыцы адпаведнага перыяду. Таму такія канструкцыі з’яўляюцца своеасаблівымі сінтаксічнымі «патэрнамі эпохі».

Як бачым, у тэксце п’есы шмат спецыфічных канструкцый, якія вылучаюцца таксама ў польскай і рускай мовах (мы адносім іх адпаведна да БПК і БРК). Аднак іх нельга кваліфікаваць сёння як «паланізмы» ці «русізмы», бо на той час толькі адбывалася станаўленне беларускай літаратурнай мовы. А таму слушнай нам падаецца думка С. М. Запрудскага адносна моўных сродкаў, якія нашы Класікі Янка Купала і Якуб Колас выкарыстоўвалі да 1933 г.: да іх не могуць прымяняцца крытэрыі, сфарміраваныя ў беларускім мовазнаўстве пасля рэформы 1933 г. – у «катэгорыях нарматыўнай сінхроністычнай стылістыкі», калі асобныя словы кваліфікуюцца сёння як «дыялектызмы», «паланізмы» ці «русізмы» [3, пп. 1.2; 1.4.1].

Творы Купалы паказваюць, як адбывалася фарміраванне сучаснай беларускай літаратурнай мовы на аснове народных гаворак і з улікам беларуска-польска-рускага сінкрэтызму. Па сутнасці, мова і сінтаксіс «Паўлінкі» – гэта мова і сінтаксіс беларускай літаратурнай мовы пачатку XX ст., якія чакаюць сёння свайго даследчыка ў межах мікрадыяхраніі.

СКАРАЧЭННІ

БПК – беларуска-польскія ізасінтаксічныя канструкцыі; **БРК** – беларуска-рускія ізасінтаксічныя канструкцыі; **УБК** – уласна-беларускія канструкцыі; **НС** – назоўны склон; **РС** – родны склон; **ДС** – давальны склон; **ВС** – вінавальны склон; **ТС** – творны склон; **МС** – месны склон.

БІБЛІАГРАФІЧНЫЯ СПАСЫЛКІ

1. *Арыямёнак Г.* Моўны сінкрэтызм беларускіх мастацкіх твораў XIX стагоддзя на славянскім фоне // *Мовазнаўства : Матэр. IV Міжнар. кангрэса беларусістаў «Беларуская культура ў кантэксце культур еўрапейскіх краін»* (Мінск, 6–9 чэрв. 2005 г.). Мінск : Ліма-рыус, 2010. С. 16–21.

2. *Бубновіч І. І.* Мова твораў Янкі Купалы, надрукаваных у «Нашай Ніве» // *Слова класічная вышыня* (да 130-годдзя з дня нарадж. Янкі Купалы і Якуба Коласа) : зб. навук. прац / І. В. Жук (адк. рэд.). Гродна : ЮрСаПрынт, 2012. С. 23–30.

3. *Запрудскі, С.* Некаторыя аспекты дыяхранічнага вывучэння мовы твораў Янкі Купалы і Якуба Коласа // *Мова – літаратура – культура : VII Міжнар. нав. канф., прысв. 130-годдзю з дня нарадж. Янкі Купалы і Якуба Коласа* (Мінск, 27–28 вер. 2012 г.) : зб. навук. арт. / пад аг. рэд. Т. І. Шамякінай. Мінск : БДУ, 2012. С. 158–162.

4. *Запрудскі, С. М.* Даследаванне мовы твораў Янкі Купалы і Якуба Коласа ў 1920–50-я гг. // *Часопіс Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта. Філалогія*. 2017. № 3. С. 5–18.

5. *Каўрус, А. А.* Купала Янка / А. А. Каўрус // *Беларуская мова : Энцыклапедыя* / пад рэд. А. Я. Міхневіча ; рэдкал. : Б. І. Сачанка (гал. рэд.) і інш. Мінск : БелЭн, 1994. С. 280–284.

6. *Купала Янка.* Паўлінка // *Янка Купала. Збор твораў. Т. 4. Драматычныя творы. Паэмы і п’есы*. Мінск : Выд-ва Акад. нав. БССР, 1962. С. 169–221.

7. *Лепешаў І. Я.* Тэксталагічны аналіз Купалавай «Паўлінкі» // *Рэсп. Купалаўскія чытанні : матэр. навук. канф.* (Гродна, 24 кастр. 2003 г.) / ГрДУ імя Янкі Купалы ; рэд. рада: У. І. Каяла, П. У. Сцяцко, Т. І. Тамашэвіч. Гродна : ГрДУ, 2003. С. 90–95.

УДК 801.31+398.95

РОЛЬ И ЗНАЧЕНИЕ ОБРАЩЕНИЯ В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ В ЭТНОКУЛЬТУРНОМ АСПЕКТЕ

Д. А. Гамидова

*Азербайджанский технический университет, пр. Г. Джавида, 25,
AZ1073, г. Баку, Азербайджан, giz.nur@bk.ru*

В статье анализируются различные формы обращений в современном литературном и разговорном английском языке с учетом этнокультурного подхода. Обращения рассматриваются в историко-культурном отношении с точки зрения понимания не одного отдельного слова, а всего предложения в целом. В качестве иллюстративных примеров приведены обращения, фигурирующие как в литературном английском языке, так и в разговорном.

Ключевые слова: английский язык; синтаксис; речепроизводство; обращение; лингвистика.

РОЛЬ І ЗНАЧЭННЕ ЗВАРОТКА Ў АНГЛІЙСКОЙ МОВЕ Ў ЭТНАКУЛЬТУРНЫМ АСПЕКЦЕ

Д. А. Гамідава

*Азербайджанскі тэхнічны ўніверсітэт, пр. Г. Джавіда, 25,
AZ1073, г. Баку, Азербайджан, giz.nur@bk.ru*

У артыкуле аналізуюцца розныя формы звароткаў у сучаснай літаратурнай і размоўнай англійскай мове з улікам этнакультурнага падыходу. Звароткі разглядаюцца ў гісторыка-культурных адносінах з пункту гледжання разумення не аднаго асобнага слова, а ўсяго сказа ў цэлым. У якасці ілюстрацыйных прыкладаў прыведзены звароткі, якія фігуруюць як у літаратурнай англійскай мове, так і ў размоўнай.

Ключавыя словы: англійская мова; сінтаксіс; моватворчасць; зваротак; лінгвістыка.

Человечество перешагнуло за середину второго десятилетия XXI века. Профессиональных лингвистов и культурологов все более интересуют практические стороны тех тем, вопросов или проблем, которые органично входят в современную компаративистику.

Специалисты в Азербайджане присоединяются к активному обсуждению таких проблем. К примеру, о роли обращения писали преподаватели-методисты из Азербайджанского педагогического института русского языка и литературы имени М. Ф. Ахундова (ныне Бакинского славянского университета) и Бакинского государственного университета: А. П. Величук, Ф. Г. Гусейнова, Ф. А. Ибрагимбекова, С. Исмаилова, Г. Г. Мамедова, М. Т. Тагиева, Г. А. Ябарова и др., являющиеся авторами ряда работ на актуальные темы. Большое теоретическое и практическое значение имеет объемная монография А. Э. Шахбазовой «Развитие методической мысли в Азербайджане в 1960–1990-х годах», в которой среди прочего рассматриваются разные виды обращений. Данному вопросу в различных статьях уделяли должное внимание современные литераторы, методисты и языковеды, такие как Ч. А. Бедалов, Л. М. Грановская, И. И. Кадымова, А. Я. Мамедов, Г. Д. Удалых, Г. И. Шипулина, Э. Ю. Юзбашева и др. Показательно, что названные азербайджанские ученые, во-первых, грамотно включают обращение в общую теорию развития речевой деятельности (речевого общения); во-вторых, предлагают при анализе этого компонента предложения в разных языках опираться не только на собственно лингвистические теории, но отчасти и на литературно-художественные тексты. По нашему убеждению, такая работа в азербайджанских школах и вузах должна быть многоступенчатой, т. е. проходить в несколько этапов. Обращения, входящие в состав тех или иных литературных текстов, помогают легче закрепить в памяти учащихся практически любой пройденный ими материал.

В данной работе мы попытаемся раскрыть роль и значение обращений в современном английском языке, акцентируя при этом внимание на тех примерах обращения, которые имеют выраженный этнокультурный уклон, что, на наш взгляд, вызывает особый интерес.

Выясняется, что в английском языке существуют разные подходы к формам обращения. Характерно, что, с одной стороны, они отличаются своей историей, а с другой стороны – эти формы со временем несколько видоизменились. Оказывается, многое зависело в этом процессе от социального либо культурного направления. А их изучение зависит от того, под каким углом зрения лингвисты смотрят на обращения в конкретном контекстном окружении.

Но, прежде чем начать описание данного компонента предложения в заданном аспекте, считаем целесообразным разяснить саму терминологию.

Специалисты в области современного английского языка под обращением понимают прежде всего такую частотную единицу, которая связана с этикетом речи. Англоведы верно отмечают, что обращение в научном дискурсе или художественном тексте практически всегда предшествует непосредственному началу общения. Поэтому оно и является коммуникативным актом, главная цель которого – привлечь внимание собеседника к предстоящему разговору. Но в данной работе мы обращаем внимание именно на те обращения, которые содержат в себе выраженный этнокультурный элемент. Следовательно, речь должна идти в первую очередь об истории культуры страны. А уже, образно выражаясь, «вторым эшелон» идет поиск культурологического контакта и взаимопонимания между собеседниками / оппонентами.

Лингвист М. А. Оликова считает, что некоторые обращения в современном литературном английском языке (тем более в вузовских условиях) целесообразнее всего подключать к истории культуры. Исследователь также добавляет, что к обращению вполне применимы такие понятия, как «симметричность», с одной стороны, и «асимметричность» – с другой. Что это означает? М. А. Оликова поясняет, что в том и другом случаях между собеседниками (или партнерами) в этнокультурном плане устанавливается «дополнительно социальная и психологическая дистанция, влияющая на общую установку в общении» [1, с. 57–58].

Что это означает? Попробуем продолжить мысль М. А. Оликовой в важном для нас направлении. Вероятно, отталкиваться следует от значений главных слов: «симметричность и асимметричность». Несложно догадаться, что скрывается за этими терминами. Под первым понятием подразумевают упорядоченность действий или систему знаков, операций и т. д. В этнокультурном аспекте симметрия при использовании обращений в английском языке симптоматично сближает партнеров по общению. Второе же понятие, напротив, разводит их по разные стороны. Отсюда, собственно, и асимметрия, в нашем случае – разобщенность. При симметрии обращение активизирует знакомство, побуждая оппонентов к дальнейшей беседе. При асимметрии обращение не стимулирует к такого рода действиям и как бы притормаживает его. Иными словами, обращение при асимметрии лишается этнокультурного компонента и элементарно превращается в простую стилистическую фигуру, и этот компонент предложения в английском языке нужно воспринимать только как факт, данность. В заслугу М. А. Оликовой необходимо поставить тот факт, что она обращение в этом языке естественным образом «подгоняет» под «ролевые отношения». Например, к собеседнику знакомому или же незнакомому, к партнерам, одинаковым по возрастному цензу и социальному положению или же, напротив, неодинаковым.

Обращение в современном английском языке способно функционировать как в официальной, так и в неофициальной речи. Это, по нашему мнению, тоже немаловажно с этнокультурной точки зрения, так как позволяет учитывать национальный менталитет. К примеру, как и с какими словами следует обращаться к представителям той или иной нации. Так, при обращении к восточному человеку, в частности к азербайджанцам, приоритетными окажутся формулы вежливости, лишняя раз подчеркивающие толерантность. Кроме того, большинство современных англоведов предлагает принимать во внимание взаимоотношения между партнерами: от дружеских и даже в известной мере панибратских – до натянутых, холодных или же откровенно враждебных.

Кстати сказать, такое положение отнюдь не противоречит изучению разных форм обращений в английском языке по отношению к народам России. Достаточно, на наш взгляд, вспомнить, что «поэт в России больше, чем поэт», как выразился в известном стихотворении 1965 г. Е. Евтушенко. Такое же в максимальной степени уважительное отношение было принято и на Востоке, начиная с Низами и Физули, когда особое почтение отдавалось поэтам. Из вышеприведенных слов относительно высокой миссии поэта в России следует, что такого рода обращения нужно анализировать именно в этнокультурном аспекте. Вместе с тем аксиоматично прозвучит, что официоз в обращениях в английском обществе не препятствует соблюдению правил приличия, культуре и этикете, которых эта нация строго придерживается. Но вместе с тем обращения в английском обществе устанавливались в связи с конкретной исторической перспективой. Значит, с одной стороны, они должны отражать социальные отношения, а с другой – подчиняться этнокультурным критериям, общим оценкам и исторической общности в целом. Так что наличие этнокультурного компонента в разных формах обращения в английском языке устанавливает некую дистанцию с другими членами предложения.

Объяснимся. Предположим, что обращение адресовано незнакомцу. Так, с обыденного и весьма частого обращения *Hello* крайне редко начинается официальная беседа двух высокопоставленных (например, на правительственном уровне) лиц. По мнению ряда лингвистов, в английском языке, оно, как правило, встречается не в литературной, а в разговорной речи и по праву считается в современной Великобритании неэтичным, или, по крайней мере, фамильярным. Вместе с тем, именно с таким обращением вполне можно столкнуться на улице, в магазине, в супермаркетах, в транспорте, библиотеке, кинотеатре и т. п.

Если же говорить об обращении на более высоком официальном уровне, то чаще всего применяют лексику *Well*. И это не оговорка – по строгим нормам грамматики это слово вернее было бы отнести к указательному местоимению *так* (в русском переводе) или наречию. Однако нам удалось выяснить, что некоторые англоведы относят его именно к обращению. Это фактически предвестник будущей беседы, интерлюдия к ней. Правда, другие лингвисты, вероятно, не желающие расставаться с грамматическими нормами как с буквой закона именуют такое обращение «нулевой функцией». Иначе – это форма обращения в английском языке без непосредственного указания на субъект действия (или адресат). В данном

случае он и требует к себе специфического этно-культурологического подхода. Так, чаще всего минуя номинативную основу, используют выражение извинения:

Excuse me, is there a hospital near here?

Excuse me, what time is it, please?

Excuse me, is that seat free?

Excuse me, you have dropped your glove.

Как видим, в четырех приведенных примерах нет номинативных форм обращения. Однако сама формула вежливости здесь сохраняется. Это дань английскому менталитету. В этнокультурном аспекте надлежит также учитывать, что в приведенных выше четырех строках так называемая нулевая формула обращения – фактически его основа, и она вовсе не расходится с правилами грамматики. Во всяком случае, девиации (отклонения от норм) здесь явно не наблюдаются. Только следует учитывать текущую ситуацию. Так, при общении в неформальной обстановке вполне возможны обороты, типа *boy, gurl, young fellow*. В более официальной обстановке такие обращения в Великобритании категорически недопустимы. Так, вместо *fellow* иногда употребляют *buddy*. По отношению к незнакомцу – чаще всего – элементарное *stranger*. Например:

Young man, would you help me with my bags, please.

Или в более разговорной и резкой форме:

Hey, young fella, could you ever give me a hand with this.

В заключение отметим, что в этнокультурном аспекте необходимо рассматривать и такую лексему, как *mate*, используемую исключительно при обращении представителей одного и того же пола, а конкретнее – именно мужчин. Но это языковое действие имеет свое логическое объяснение, имеющее прямое отношение к культуре английского народа. Т. е., *mate* в данном случае замещает имя, и оно, оказывается, является тонким подходом избежать ситуацию близости, интимности. Кроме того, такая форма обращения, особенно в последние годы, становится стойкой тенденцией. Например:

Good to see you, mate.

How're you, mate?

Sorry, mate, I'm afraid I must be off now.

Перед нами три совершенно нейтральных вопроса-приветствия. На наш взгляд, самое любопытное, что в подоплеке между собеседниками может проскользнуть реплика относительной интимности. Однако приведенные фразы свидетельствуют об обратном. В своем роде партнерам дан полный карт-бланш. Никакой фамильярности при замене имени в настоящем случае нет. Но, как наблюдаем, общая обстановка тоже вполне обыденная. А теперь сопоставим: вместо обращения *mate* в нижеследующих предложениях вставляем *luv*. Например:

How can I help you, luv?

That would be 3 pounds, luv.

Лингвисты С. Смит и Т. В. Ларина в одной из своих совместных работ, в частности, выяснили, что такое обращение применяется в специфической этнокультурной среде, точнее, среди «торговцев на рынках, которые, понятное дело, общаются с покупателями». Правда, те же исследователи сразу добавляют, что иногда в Великобритании «так могут обратиться рабочие и к женщине,

проходящей мимо». Но если это обращение к мужчине, то, напротив, используют только *mate* [2, с. 84].

Таким образом, здесь налицо разная этнокультурная или социальная среда. Из всего отмеченного можно сделать вывод, что в современном английском языке на разные формы обращений, рассматриваемые прежде всего в этнокультурном аспекте, особенно влияет контекстное окружение.

БИБЛИОГРАФИЧЕСКИЕ ССЫЛКИ

1. Оликова М. А. Обращение в современном английском языке (опыт структурно-семантического и социолингвистического анализа). Киев : Наук. думка, 1973. 198 с.

2. Смит С., Ларина Т. В. Обращение в английской коммуникативной культуре (в сопоставлении с русской) // Вестник РУДН. Сер. Русский и иностранные языки и методика их преподавания. 2003. № 1. С. 79–89.

УДК 81'373:811.161.3

ПАХОДЖАННЕ БІЯЛАГІЧНАЙ ЛЕКСІКІ БЕЛАРУСКОЙ МОВЫ

А. В. Губкіна¹⁾, М. К. Чаеўская²⁾

¹⁾ Ваенная акадэмія Рэспублікі Беларусь, пр. Незалежнасці, 220,
220057, г. Мінск, Беларусь, 397palvas@gmail.com

²⁾ Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт, пр. Незалежнасці, 4,
220030, г. Мінск, Беларусь, chaevskaya94@mail.ru

Біялагічная лексіка беларускай мовы фарміравалася на аснове спрадвечных і запазычаных назваў. Спрадвечныя словы прадстаўлены рознымі «ўзроставымі» пластамі лексікі: самай старажытнай індаеўрапейскай і агульнаславянскай, сфарміраванай пазней усходнеславянскай. Вядучая роля ў фарміраванні запазычанай біялагічнай лексікі належыць лацінскай і грэчаскай мовам; невялікай колькасцю прадстаўлены назвы, запазычаныя ў беларускую мову з англійскай, іспанскай, французскай, нямецкай і інш. моў.

Ключавыя словы: біялагічная лексіка; уласная лексіка; запазычванне слоў; тэматычная група; безэквівалентная лексіка; паходжанне слова.

Фарміраванне слоўнікавага багацця любой мовы адбываецца двума шляхамі: праз з'яўленне ўласных назваў у працэсе выкарыстання мовы народам, а таксама ў выніку запазычвання з іншых моў. Так і біялагічная лексіка беларускай мовы (назвы раслін і іх частак, жывёл, частак цела чалавека і жывёл, прыродных умоў іх жыцця, а таксама іншых сумежных паняццяў) паводле паходжання падзяляецца на спрадвечную і запазычаную.

Спрадвечныя словы ўзніклі ў мове на працягу ўсёй яе доўгай гісторыі. У залежнасці ад гістарычнага перыяду з'яўлення ў мове спрадвечныя словы належаць да розных «узроставых» пластоў лексікі.

Індаеўрапейская лексіка – гэта самыя старажытныя словы, якія поўнасьцю ці часткова засталіся ў многіх мовах індаеўрапейскай сям’і. Яна ўключае словы розных тэматычных груп, у прыватнасьці, назвы роднасьці (*брат, дачка, дзед, маці, сын, сястра*), з’яў прыроды (*вечер, снег, сонца*), органаў і частак цела чалавека і жывёл (*бровы, века, грудзі, грыва, зуб, калена, нага, нос, язык*), звяроў, птушак і інш. істот (*авечка, алень, аса, блыха, воўк, дрозд, журавель, каза, карова, мыш, свіння*), сельскагаспадарчых культур, раслін, іх частак і пладоў (*авёс, гарох, зерне, клён, лён, салом*) і інш.

Агульнаславянскія (праславянскія) словы засталіся ў спадчыну ад мовы, якой карысталіся ў старажытнасьці ўсе славяне на працягу доўгага часу сумеснага пражывання ад сярэдзіны III тыс. да н. э. Праславянскае моўнае адзінства распалася ў V–VI стст. н. э. у выніку рассялення славян на аддаленых тэрыторыях. Моўныя сляды таго перыяду засталіся ў многіх славянскіх мовах. Гэты старажытны пласт адлюстроўвае агульныя прыродныя і побытавыя рысы жыцця старажытных славян. Ён ахоплівае словы розных тэматычных груп, у прыватнасьці, назвы частак цела чалавека і жывёл (*барада, валасы, вочы, вушы, галава, горб, горла, жыла, локаць, палец, плячо, рука, сэрца, хвост, шыя*), лесу і дрэў (*бор, бяроза, вішня, вярба, груша, дрэва, дуб, елка, лес, ліпа, сасна, сліва, хмель, чаромха, яблыня*), культурных і дзікіх раслін і іх частак (*авёс, арэх, асака, брусніцы, жыта, ліст, проса, пшаніца, ячмень*, а таксама словы *дупло, завязь, ствол*), свойскіх і дзікіх жывёл і істот (*алень, баран, бык, воўк, вуж, заяц, змяя, карова, конь, куніца, ліса, лось, мядзведзь, пчала, тур, чарвяк*), птушак (*варона, воран, гусь, дзяцел, лебедзь, салавей, сойка* і само слова *птушка*), а таксама назвы, якія характарызуюць навакольныя ўмовы існавання жывых істот, у прыватнасьці, з’явы прыроды (*бераг, бура, вада, град, дождж, мароз, раса*), часавыя паняцці (*вечар, восень, вясна, год, дзень, заўтра, зіма, лета, месяц, ноч, учора*), прасторавыя паняцці (*возера, гара, даліна, мора, рака*) і інш.

Многія з пералічаных слоў ёсць і ў сучасных заходнеславянскіх і паўднёва-славянскіх мовах. Дадзеныя этымалагічна роднасныя словы зазналі свае фанетычныя, граматычныя і семантычныя змены. У якасці прыкладаў прывядзём некаторыя супастаўленні: бел. *барада* – балг. *брада* – славац. *brada*; бел. *вока* – балг. *око* – славац. *oko*; бел. *волас* – балг. *косъм* – славац. *vlas*; бел. *галава* – балг. *глава* – славац. *hlava*; бел. *горла* – балг. *гърло* – славац. *hrdlo*; бел. *жыла* – балг. *жила* – славац. *žila*; бел. *калена* – балг. *коляно* – славац. *koleno*; бел. *сэрца* – балг. *сърце* – славац. *srdce*; бел. *бор* – балг. *бóрова гора* – славац. *borový les, borina*; бел. *бяроза* – балг. *бреза* – славац. *breza*; бел. *вішня* – балг. *вишня* – славац. *višňa*; бел. *яблыня* – балг. *ябълка* – славац. *jabloň*; бел. *ячмень* – балг. *ечемик* – славац. *jačteň*; бел. *бык* – балг. *бик* – славац. *byk, bujak*; бел. *карова* – балг. *кράва* – славац. *krava*; бел. *куніца* – балг. *златка, бялка, самсар* – славац. *kupa*; бел. *ліса* – балг. *лиса* – славац. *liška*; бел. *заяц* – балг. *заек* – славац. *zajac*; бел. *мядзведзь* – балг. *мечка* – славац. *medved’*; бел. *салавей* – балг. *слáвей* – славац. *slávik*; бел. *пчала* – балг. *пчела* – славац. *včela*; бел. *чарвяк* – балг. *чérвей* – славац. *červík*.

Усходнеславянская лексіка фарміравалася пасля распаду агульнаславянскага адзінства – у перыяд з VI да XIII–XIV стст. – і пазней стала набываць беларускай, рускай і ўкраінскай моў. назвы роднасьці (*бацька, дзядзька, пляменнік, сям’я*),

назвы частак цела (*загрывак, ключыца, кулак, тулава, туша, шчака*), адзінак жывой прыроды расліннага (*ажыны, грэчка, куст, малачай, рэпа, хвошч*) і жывёльнага (*снягір, жаваранак*) свету. Паміж словамі, якія выкарыстоўваюцца ў беларускай, рускай і ўкраінскай мовах, найчасцей адрозненні нязначныя. Гэта пацвярджаюць прыклады: бел. *ключыца* – рус. *ключица* – укр. *ключиця*; бел. *кулак* – рус. *кулак* – укр. *кулак*; бел. *тулава* – рус. *туловище* – укр. *тулуб*; бел. *туша* – рус. *туша* – укр. *туша*; бел. *шчака* – рус. *щека* – укр. *щока*; бел. *ажыны* – рус. *ежевика* – укр. *ожина*; бел. *грэчка* – рус. *гречка* – укр. *гречка*; бел. *куст* – рус. *куст* – укр. *кущ*; бел. *малачай* – рус. *молочай* – укр. *молочай*; бел. *рэпа* – рус. *репа* – укр. *ріпа*; бел. *хвошч* – рус. *хвош* – укр. *хвош*; бел. *жаваранак* – рус. *жаворонок* – укр. *жайворонок*; бел. *снягір* – рус. *снегирь* – укр. *снігур*.

Уласнабеларуская лексіка складае спецыфіку слоўнікавага багацця беларускай мовы. Яна ўключае словы, якія адносяцца да перыяду фарміравання і самастойнага развіцця беларускага народа (нацыі) – з XIII–XIV стст. і да нашых дзён. Уласнабеларускімі з’яўляюцца назвы некаторых прыродных (атмасферных) з’яў (*адліга, вясёлка, золак, маладзік, надвор’е, світанне, спёка, цемра*), прасторавых і часавых паняццяў (*палетак, прадвесне, сакавік, травень*), якія звязаны з пэўнымі ўмовамі і этапамі існавання жывых арганізмаў. Уласнабеларускае паходжанне маюць і назвы асобных прадстаўнікоў расліннага (*алешнік, амежнік, буякі, ваўчкі, журавіны*) і жывёльнага свету (*берасцянка, бусел, вусень, заранка, кнігаўка*), а таксама словы *гародніна, жыўнасць, пухліна, сухоты, хвароба* і інш. Многія назвы раслін і жывёл з’яўляюцца старажытнымі. Ужо з XVI ст., напрыклад, сустракаюцца ў пісьмовых крыніцах словы:

Бусель, бусюль наз. *Бусел*. увидел иж бусел на верху нѣкоторое высокое вежы гнездо мѣл (Атыла, 223); а протож бусель чуючы прышлыи упадок, хотѣл дѣти свои мѣтъ на волности (Там жа); птах есть в египтѣ, подобныи бѣсюлови (Зіз., 113); Сіконія: Бѣсел, аб боціан (Бяр., 309) [2, с. 259];

Журавіна наз. *Журавіна*. Такъ же в ягоды, в журавины ходишь самымъ и подданымъ его вольно (ИЮМ, XXIV, 216, 1631) [3, с. 52];

Олешникъ наз. *Алешнік, альховы лес*. Остафей Гридичъ созналъ и оповедал, ижъ ... которое дей поле маю ... подъ олешникомъ (АВК, XXI, 175, 1556); Мартинъ Бильминовичъ продалъ в року сорокъ девятомъ тому жъ пану Миколаю Толочку пятую часть олешнику и сеножати (АВК, 294, 1558) [4, с. 192].

Своеасаблівую групу ўласнабеларускай лексікі складаюць безэквівалентныя словы, якія не маюць аднаслоўных адпаведнікаў у іншай блізкароднаснай мове ці мовах. Напрыклад, безэквівалентнымі ў рускамоўным дачыненні з’яўляюцца словы *багоўка, браткі, вантробы, зёлкі, кажан* і інш. Гэтыя словы паказваюць не толькі на моўную непаўторнасць і ўнікальнасць, але найперш на самабытнасць культуры, адметнасць светабачання і менталітэту беларускага народа.

Запазычаную лексіку складаюць словы, што прыйшлі ў беларускую мову з іншых моў. Засаенне любой мовай чужых слоў – натуральны працэс, вынік эканамічных, палітычных і культурных сувязей з іншымі народамі, сведчанне моўных кантактаў [1, с. 215]. Уласцівыя сучаснай беларускай мове запазычаныя з’яўляліся ў ёй з розных моў і ў розныя часы. Працягваецца гэты працэс і зараз.

Лацінская мова як мова навукі ў перыяд Сярэднявечча стала крыніцай паходжання шматлікіх слоў розных сфер жыцця. Лацінскімі па паходжанні з'яўляюцца многія міжгаліновыя лексемы (*імпульс, канкурэнцыя, культура, норма, практыка, працэс, сімуляцыя, структура, фонд* і інш.), а таксама такія пашыраныя ў галіне біялогіі, як *ангіна, апетыт, бацыла, біцэпс, вакцына, вена, вірус, вітамін, імунітэт, інфекцыя, ін'екцыя, міграцыя, мікроб, мутацыя, нерв, прымат, рудымент, санацыя, тонус, фермент, формула, цытрус, экспанат, эрозія* і інш.

Пранікненне слоў грэчаскай мовы ў беларускую найбольш інтэнсіўна адбывалася праз пераклады рэлігійнай і навуковай літаратуры. І ў наш час актыўна выкарыстоўваюцца грэцызмы *метад, музей, парадокс, праблема, прагноз, прафесар, стыхія, тэма, фаза, храналогія, эпоха* і інш. Грэчаскімі па паходжанні таксама з'яўляюцца многія словы-тэрміны біялагічнай сферы (*анабіёз, анемія, анестэзія, артэрыя, бактэрыя, гармон, ген, генатып, паліп, паразіт, планктон, пропаліс, таксін, сімбіёз, сімптом, сіндром, спазма, спора, траўма, трахея, тромб, фаланга, храмасома, цыкл, эпідэмія*), у тым ліку назвы раздзелаў навукі (*батаніка, біялогія, заалогія, фізіялогія, хімія, фармацыя, экалогія, энтамалогія*). Грэчаскае паходжанне маюць некаторыя наменклатурныя адзінкі батанікі (*аніс, арахіс, архідэя, кедр, мімоза, міндаль, хрызантэма* і інш.), заалогіі (*гарыла, гідра, гіена, дэльфін, кіт, медуза, пантэра, сайра, скарпіён, скумбрыя* і інш.).

Менавіта лацінскай і грэчаскай мовам належыць вядучая роля ў фарміраванні біялагічнай тэрміналогіі многіх еўрапейскіх моў. Дзякуючы ім існуе пласт інтэрнацыянальнай лексікі – слоў, якія паходзяць з адной першакрыніцы і ўжываюцца ў многіх роднасных і няроднасных мовах з аднолькавым або бліскім значэннем (*абсорбцыя, атрафія, геном, дэрма, мутацыя, плазма, рэцэптар, сінтэз, эвалюцыя, экалогія, эмбрыён* і інш.).

Словы, запазычаныя з англійскай мовы, складаюць адносна невялікую групу біялагічнай лексікі. Гэта назвы раслін (*барбарыс, вербена, грэйпфрут, дайкон, джут, ківі, папая, піён, секвоя, соя* і інш.), жывёл (*алігатар, гарыла, гібон, гну, грызлі, кенгуру, мустанг, поні, скусн* і інш.), птушак (*какаду, лемінг, лоры*).

Невялікай колькасцю прыкладаў прадстаўлены назвы адзінак расліннага і жывёльнага свету, запазычаная ў беларускую мову з іншых моў: іспанскай (*анаконда, ананас, кайман, какава, калібры, лама, мандарын, пума*), французскай (*алея, абрыкос, аранжарэя, карнішон, ліяна, рэзэда, тамат, фісташка*), нямецкай (*піхта, страус, фарэль, футра*), фіна-ўгорскіх (*кілька, навага, салака, сёмга, тундра*), партугальскай (*банан, зебра, какос, макака*), італьянскай (*памідор, цэдра, цюльпан*), польскай (*бавоўна, кветка, малта, нырка*), персідскай (*інжыр, лімон, хурма*), цюркскіх моў (*айва, барсук, гарбуз, кабан, саранча*).

Адзінкавымі з'яўляюцца словы біялагічнай тэматыкі, запазычаныя з літоўскай (*крумкач, парсюк*), кітайскай (*жэньшэнь, чай*), галандскай (*апельсін*), японскай (*івасі*) і некат. інш. моў.

Варта адзначыць, што часам бывае цяжка дакладна вызначыць мову-крыніцу пэўнага слова. Напрыклад, ёсць два меркаванні на паходжанне слова *вакцына*. Згодна з першым, слова *вакцына* паходзіць ад лацінскага *vaccinus* – 'каровін', паводле другога меркавання, – ад французскага *vache* – 'карова'. Тэрмін *вакцына* ўвёў англійскі ўрач Эдвард Джэнер, які прымяніў прэпарат, атрыманы ад хварага на каровіну воспу.

Падобныя этымалагічныя складанасці ўзнікаюць пры запазычванні слова пры пасрэдніцтве адной ці некалькіх моў. Паходжанне слова *глюкоза* можа быць раскрыта двума спосабамі: або ад французскага *glucose* ‘глюкоза’, якое мае грэчаскае паходжанне, або непасрэдна ад грэчаскага *glykys* ‘салодкі’. Падобны шлях у беларускую мову мелі, напрыклад, словы *гланды* (ад французскага *glande*, якое ад лацінскага *glans*, *-ndis* ‘жолуд’), *пульс* (ад французскага *pouls*, якое ад лацінскага *pulsus* ‘штуршок’) і інш. Розныя слоўнікі ў такіх выпадках неаднастайна вызначаюць паходжанне і этымалогію слова.

Як бачым, запазычаныя словы нярэдка абазначаюць уласцівыя мясцовай культуры і прыродзе паняцці, адлюстроўваюць характэрныя з’явы ладу жыцця асобных краін і народаў.

У многіх выпадках запазычаныя словы з’явіліся ў беларускай мове пры пасрэдніцтве рускай і польскай моў.

БІБЛІАГРАФІЧНЫЯ СПАСЫЛКІ

1. Булыка А. М. Запозычненні // Беларуская мова: Энцыклапедыя / пад рэд. А. Я. Міхневіча; рэдкал.: Б. І. Сачанка (гал. рэд.) і інш. Мінск: БелЭн, 1994. 654 с.
2. Гістарычны слоўнік беларускай мовы. Вып. 2. Биець-Варивный / Склад. А. П. Груцо, Н. Ц. Кажура, І. І. Крамко і інш.; пад рэд. А. М. Булыкі. Мінск: Нав. і тэхн., 1983. 320 с.
3. Гістарычны слоўнік беларускай мовы. Вып. 10. Жеребець-Замена / Склад. Т. І. Блізнюк і інш.; пад рэд. А. М. Булыкі. Мінск: Нав. і тэхн., 1990. 287 с.
4. Гістарычны слоўнік беларускай мовы. Вып. 22. Оддыханье-Ость / Склад. А. М. Булыка і інш.; пад рэд. А. М. Булыкі. Мінск: Белар. нав., 2002. 443 с.

УДК 811.161.3

КОРПУСНАЕ ДАСЛЕДАВАННЕ «НОВЫХ» ДЗЕЯСЛОВАЎ У МОВЕ МАКСІМА ГАРЭЦКАГА (НА МАТЭРЫЯЛЕ НАЦЫЯНАЛЬНАГА КОРПУСА БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ І ТВОРА «НА ІМПЕРЫЯЛІСТЫЧНАЙ ВАЙНЕ»)

Ю. А. Гурыновіч

*Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт, пр. Незалежнасці, 4,
220030, г. Мінск, Беларусь, fil.gurinoviul@bsu.by*

Артыкул прысвечаны аналізу выкарыстання дзеяслоўнай лексікі ў творчасці выбітнага беларускага пісьменніка Максіма Гарэцкага. Ажыццёўлены комплексны крос-корпусны аналіз мовы твора «На імперыялістычнай вайне» ў супастаўленні з данымі Нацыянальнага корпуса беларускай мовы. Выяўлены характэрныя асаблівасці аўтарскай дзеяслоўнай словатворчасці; прапанавана класіфікацыя дзеясловаў і вызначана іх роля ў фарміраванні літаратурнай беларускай мовы пачатку XX ст.

Ключавыя словы: архаізм; «новы» дзеяслоў; корпусная лінгвістыка; словаўтваральная мадэль; неалагізм.

Гісторыя развіцця беларускай літаратурнай мовы непарыўна звязана з выдатнымі дзеячамі нацыянальнай культуры, сярод якіх асаблівае месца займае Максім Іванавіч Гарэцкі (1893–1938) – пісьменнік, літаратуразнаўца, перакладчык, фалькларыст і актыўны ўдзельнік беларускага нацыянальнага руху пачатку XX ст. Перыяд творчай дзейнасці Гарэцкага супаў з эпохай актыўнага фарміравання нормаў беларускай літаратурнай мовы, што робіць даследаванне яго моўнай спадчыны асабліва каштоўным для разумення працэсаў станаўлення літаратурнай нормы.

Дакументальна-мастацкі твор «На імперыялістычнай вайне (Запіскі салдата 2-й батарэі N-скай артылерыйскай брыгады Лявона Задумы)» (1914–1926) уяўляе сабой унікальны матэрыял для лінгвістычнага аналізу. Заснаваны на асабістым вопыце пісьменніка, які ўдзельнічаў у Першай сусветнай вайне, твор адлюстроўвае не толькі гістарычныя рэаліі, але і жывую беларускую мову, узбагачаную аўтарскімі інавацыямі. Важна адзначыць, што Гарэцкі пісаў свае творы ў перыяд, калі працэс стандартызацыі беларускай літаратурнай мовы яшчэ не быў завершаны, што давала пісьменніку значную свабоду ў моўнай творчасці.

Навізна нашага даследавання заключаецца ў выкарыстанні метадаў корпуснай лінгвістыкі для вывучэння дзеяслоўнай лексікі ў творах Максіма Гарэцкага. Супастаўленне аўтарскай мовы з матэрыяламі Нацыянальнага корпуса беларускай мовы дазваляе выявіць дзеяслоўныя архаізмы і прасачыць іх магчымы ўплыў на развіццё беларускай літаратурнай мовы.

Актуальнасць даследавання вызначаецца неабходнасцю комплекснага вывучэння працэсаў фарміравання беларускай літаратурнай мовы і ролі асобных пісьменнікаў у гэтым працэсе. Акрамя таго, супастаўляльны аналіз дзеяслоўнай лексікі ў мастацкім тэксце і ў корпусе нацыянальнай мовы дае магчымасць больш глыбокага разумення механізмаў моўнага развіцця і ўзбагачэння.

Дзённікавая форма апавядання прадугледжвае высокую ступень спантаннасці і эмацыйнасці маўлення, што спрыяе з’яўленню новых словаформаў, у тым ліку дзеяслоўных. Імкнучыся перадаць непасрэдныя ўражанні ад ваенных падзей, Гарэцкі актыўна выкарыстоўвае выразныя магчымасці дзеяслова як часціны мовы, якая абазначае дзеянне і стан.

Корпусная лінгвістыка дае эфектыўныя інструменты для комплекснага аналізу моўных з’яў на шырокім тэкставым матэрыяле. У кантэксце гэтага даследавання асаблівую значнасць набывае метада крос-корпуснага аналізу, які дазваляе супаставіць частотнасць і асаблівасці ўжывання дзеяслоўнай лексікі ў асобным творы і ў нацыянальным корпусе.

Нацыянальны корпус беларускай мовы ўключае тэксты розных жанраў і перыядаў, што робіць яго рэпрэзентатыўнай крыніцай для вывучэння развіцця мовы. Супастаўленне аўтарскага дзеяслоўнага словаўтварэння з агульнамоўнымі тэндэнцыямі дазваляе выявіць індывідуальна-аўтарскія асаблівасці і ацаніць ступень наватарства пісьменніка.

У рамках даследавання пад «новымі» дзеясловамі разумеюцца:

1. Аўтарскія неалагізмы – дзеясловы, створаныя пісьменнікам і не зафіксаваныя ў слоўніках, у тым ліку у сучасных (у прыватнасці, у «Тлумачальным слоўніку беларускай мовы»);

2. Семантычныя неалагізмы – існуючыя дзеясловы, ужытыя ў новым значэнні;
3. Стылістычныя неалагізмы – дзеясловы, якія перайшлі з адной стылістычнай сферы ў іншую.

Для аналізу былі адабраны дзеясловы, якія задавальняюць наступным крытэрыям:

1. Адсутнасць у сучасных слоўніках беларускай мовы;
2. Нізкая частотнасць або адсутнасць у тэкстах Нацыянальнага корпуса, створаных да года публікацыі твора;
3. Наяўнасць структурных або семантычных асаблівасцяў, якія адраўняюць іх ад агульнаўжывальных дзеясловаў адпаведнага перыяду.

Праведзены аналіз тэксту твора «На імперыялістычнай вайне» дазволіў выявіць 1283 розныя дзеяслоўныя лексемы пры агульным аб'ёме тэксту каля 85 000 словаўжыванняў. Пры гэтым дзеяслоўная лексіка складае прыблізна 18 % ад агульнай колькасці словаформаў, што сведчыць аб высокай дынамічнасці апавядання і адпавядае жанравым асаблівасцям ваеннай прозы.

Частотны аналіз паказаў, што найбольш ужывальнымі дзеясловамі ў тэксце з'яўляюцца дзеясловы руху (*ісці, ехаць, бегчы*), дзеясловы маўленчай дзейнасці (*казаць, гаварыць, крычаць*), а таксама дзеясловы, якія апісваюць ваенныя дзеянні (*страляць, біць, забіваць*). Дадзеныя групы дзеясловаў складаюць больш за 35 % ад агульнай колькасці дзеяслоўных словаўжыванняў, што абумоўлена тэматыкай твора.

Супастаўленне з дадзенымі Нацыянальнага корпуса беларускай мовы паказала, што прыкладна 87 % дзеясловаў, якія выкарыстоўваюцца Гарэцкім, прысутнічаюць у тэкстах іншых аўтараў адпаведнага перыяду. Аднак каля 13 % дзеяслоўных лексем (167 адзінак) можна аднесці да катэгорыі рэдкіх ці аўтарскіх. Сярод іх вылучаюцца:

- наватворы па прадуктыўных мадэлях (62 адзінкі);
- семантычныя неалагізмы (48 адзінак);
- дыялектызмы, уведзеныя ў літаратурны кантэкст (37 адзінак);
- запазычанні і калькі, упершыню ўжытыя ў беларускім тэксце (20 адзінак).

Аналіз структурных асаблівасцяў выяўленых дзеяслоўных наватвораў паказаў перавагу прэфіксальных і прэфіксальна-суфіксальных мадэляў. Найбольш прадуктыўнымі аказаліся наступныя словаўтваральныя тыпы:

1. Прэфіксальныя ўтварэнні з прыстаўкамі *за-, пра-, няра-, рас-, у-, вы-, с-*, якія надаюць базавым дзеясловам новыя семантычныя адценні. Напрыклад: *прашнарыць* ('тщательно обыскать'), *распалымніцца* ('разгореться с новой силой').

2. Прэфіксальна-суфіксальныя ўтварэнні, якія злучаюць у сабе некалькі словаўтваральных фармантаў. Напрыклад: *размарудзіцца* ('замедлиться', 'стать медлительным'), *падсакатаць* ('подбежать быстро, семена').

3. Дзеясловы, утвораныя ад назоўнікаў і прыметнікаў. Напрыклад: *палахлівец* ('становиться боязливым', ад *палахлівы* – 'боязливый').

З пункту гледжання семантыкі, новыя дзеясловы размяркоўваюцца па наступных тэматычных групах:

1. Дзеясловы, якія абазначаюць эмацыйныя станы і псіхічныя працэсы (28 % ад агульнай колькасці «новых» дзеясловаў). Напрыклад: *абсумнець, разважацца*.

2. Дзеясловы, якія апісваюць ваенныя дзеянні і рэаліі (15 %). Напрыклад: *абстрэліваць, бамбардаваць*.

3. Дзеясловы ўспрымання (14 %). Напрыклад: *нанюхаць* ('внюхиваться').

Даследаванне кантэкстуальнага ўжывання новых дзеясловаў дазволіла выявіць іх функцыянальна-стылістычныя асаблівасці. Значная частка дзеяслоўных наватвораў Гарэцкага (каля 60 %) мае экспрэсіўна-ацэначную афарбоўку і выкарыстоўваецца для перадачы эмацыйнага стану персанажаў або стаўлення аўтара да апісаных падзей.

Характэрна, што многія дзеясловы, уведзеныя Гарэцкім, выконваюць кампрэсіўную функцыю – яны замяняюць сабой апісальныя канструкцыі, робячы тэкст больш дынамічным і лаканічным. Напрыклад, замест выраза «*пачаць рухацца вельмі павольна*» аўтар выкарыстоўвае дзеяслоў «*размарудзіцца*».

Важнай асаблівасцю аўтарскіх дзеясловаў з'яўляецца іх кантэкстуальная абумоўленасць – значэнне многіх наватвораў становіцца зразумелым толькі ў канкрэтным кантэксце. Гэта сведчыць аб імкненні пісьменніка да моўнай эканоміі і дакладнасці выказвання думкі.

Супастаўленне выяўленых дзеяслоўных новаўтварэнняў Гарэцкага з дадзенымі сучасных слоўнікаў беларускай мовы паказала, што каля 35 % аўтарскіх дзеясловаў увайшлі ў актыўны слоўніковы запас сучаснай беларускай літаратурнай мовы. Сярод іх можна вылучыць такія адзінкі, як *абмяркоўваць* ('обсуждать'), *адпрэчваць* ('отвергать'), *вызначацца* ('определяться'), *дасведчыцца* ('осведомиться').

Прыкладна 25 % дзеяслоўных неалагізмаў захавалася ў пасіўным запасе сучаснай мовы і сустракаецца пераважна ў мастацкай літаратуры або мае стылістычныя паметы ў слоўніках. Да такіх дзеясловаў адносяцца: *заганіць* ('запятнать'), *паводкаваць* ('вести себя определенным образом'), *разгаманіцца* ('разговориться').

Астатнія 40 % аўтарскіх дзеясловаў не ўвайшлі ў літаратурную мову і застаюцца індывідуальна-аўтарскімі неалагізмамі, якія сведчаць аб моўным наватарстве Гарэцкага: *застанавіцца, культурыцца, падвышацца, плятухацца, шныхараць*.

Супастаўленне дзеяслоўных архаізмаў з сучаснымі дэманструе, што значная частка ўведзеных Гарэцкім дзеясловаў замацавалася ў літаратурнай мове, што гаворыць пра моўную інтуіцыю пісьменніка і яго чуйнае стаўленне да патрэбаў нацыянальнай мовы, якая развіваецца.

Такім чынам, дзеяслоўныя архаізмы Максіма Гарэцкага з'яўляюцца важным укладам у працэс фарміравання беларускай літаратурнай мовы пачатку ХХ ст. Яго лінгвістычнае спадчына заслугоўвае далейшага вывучэння з ужываннем сучасных метадаў, у тым ліку метадаў корпуснай лінгвістыкі.

Перспектыўнымі напрамкамі далейшых даследаванняў могуць стаць супастаўляльны аналіз дзеяслоўных новаўтварэнняў у розных творах пісьменніка, вывучэнне ўплыву аўтарскіх неалагізмаў Гарэцкага на творчасць іншых беларускіх пісьменнікаў, а таксама даследаванне функцыянавання ўведзеных ім дзеясловаў у сучасных тэкстах розных жанраў.

БІБЛІАГРАФІЧНЫЯ СПАСЫЛКІ

1. Барковіч А. А. Беларускі корпус тэкстаў : стан і перспектывы // Веснік БДУ. Сер. 4. 2004. № 3. С. 66–70.
2. Гапоненка І. А. Лексіка беларускай літаратурнай мовы XIX – пачатку XX ст. : асаблівасці станаўлення і развіцця. Мінск : БДУ, 2012. 307 с.
3. Гарэцкі Максім. На імперыялістычнай вайне : (запіскі). Менск : Дзярж. выд.-ва Беларусі, 1926. 191 с.
4. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы : у 5 т. Т. 1. / рэдкал. : К. К. Атраховіч (аг. рэд.) [і інш.]. Мінск : БелСЭ, 1977. 608 с.
5. Шакун Л. М. Гісторыя беларускага мовазнаўства. Мінск : БДУ, 1995. 271 с.
6. Шчэрбін В. К. Корпусная лінгвістыка : перспектывы выкарыстання ў беларускім мовазнаўстве // Роднае слова. 2017. № 3. С. 35–39.
7. Яновіч А. І. Стылістыка беларускай мовы. Мінск : Выш. шк., 2019. 254 с.

УДК 811.512.162

THE ROLE OF PROSODIC TOOLS IN TEXT CREATION

V. N. Jafarzade

*Azerbaijan Technical University, H. Javid ave., 25,
AZ1073, Baku, Azerbaijan, humanitar@aztu.edu.az*

The article provides information on research conducted in the field of text syntax and language theory since the beginning of the 20th century, expanding the boundaries of the concept of text, means of communication of text components. Various examples show the role of intonation in expressing emotional states, establishing semantic connections, enhancing artistic expression. In research, the main condition is the connection of text components not only semantically, but also grammatically and prosodically. The article analyzes the samples of texts created by prosodic means.

Keywords: text syntax; component; copula; linguistics; Azerbaijani language.

РОЛЬ ПРОСОДИЧЕСКИХ СРЕДСТВ В СОЗДАНИИ ТЕКСТА

В. Н. Джафарзаде

*Азербайджанский технический университет, пр. Г. Джавида, 25,
AZ1073, г. Баку, Азербайджан, humanitar@aztu.edu.az*

В статье приводятся сведения об исследованиях, проводимых в области синтаксиса текста и теории языка с начала XX в., расширяющих границы понятия текста, средств связи компонентов текста. На различных примерах показана роль интонации в выражении эмоциональных состояний, установлении смысловых связей, усилении художественной образности. В исследованиях основным условием является связь компонентов текста, которая

выражена не только семантически, но и грамматически и просодически. В статье анализируются образцы текстов, созданные просодическими средствами.

Ключевые слова: текстовый синтаксис; компонент; связка; лингвистика; азербайджанский язык.

At the beginning of the 20th century, extensive research on text syntax in language theory and European linguistics expanded knowledge and information about the text. The types of information in the text, the organization of the text, coherence, coherence, modality of the text, the largest syntactic unit, the study of the means of forming coherence in the text were among the main issues facing the syntax of the text.

Connectivity can be understood as a means of creating a semantic connection between a subject in a text and another subject that is important for understanding this text. Two semantically interrelated subjects can be inside the text, or one of them can be outside the text. In order for a text to be complete, it must have a certain internal structure of connections. There are various methods and tools for text integrity. These tools confirm the idea that the text is a meaningful whole. Researchers have put forward various ideas about these methods and tools. Linguists considering the general structure of the means of communication of the text gave the means of communication of the text on the basis of various divisions, and each of them tried to comprehensively cover the connecting means separately.

“In the theory of the text, the question of what binding means it is created should be put in the foreground, and first of all, the role of prosodic and binding means should be taken into account” [3, p. 5]. When I. Kazimov considers the issues of linguistic and cultural analysis of the text in the Turkic languages, he first of all studies in detail the means of text creation, especially emphasizing the role of prosodic means.

The book “Problems of Text Linguistics” examines in detail the logical and semantic integrity of texts, the text and its internal units. The role of intonation in the text, the stylistic features of the pause are studied. “Among the means that determine the creation of a text, the role of binders is great. There is a logical and semantic connection between the text and these tools. The connection formed by prosodic means of the text, by common intonation, is clear and strong” [6, p. 33]. Intonation has an important function as a text-forming agent. G. Kazimov provides the following basic classification of text-forming agents:

- “1) prosodic means (tempo, tone, pause, etc.);
- 2) morphological means (main and auxiliary parts of speech);
- 3) syntactic means (word order, repetition, parallelism, etc.)” [4, p. 224].

The author suggests that when creating a text, it is not enough to link the components only semantically, but the components must also be connected grammatically. He notes the role of intonation in the connection of texts in oral speech.

Although the main research area of our dissertation is morphological means, we consider it advisable to provide information about prosodic means. Because prosodic means play a role in the creation of text before morphological and syntactic means. In linguistics, prosody refers to the component of intonation. Intonation performs a communicative function in the organization of the text.

Prosody is one of the factors of text formation in the stylistic aspect. These factors are the living connection of the text in lexical-semantic and grammatical aspects. This demonstrates the structural status of the dictum, the main thematization and stylistic design of the text units. In this regard, the dictum can be said to be the basic unit of the prosody of the text, realizing the tonopausal properties of separation. That is, the dictum is the basic unit of the text. The dictum is also the main prosodic unit of the text. The dictum is an elementary thematic and style-forming unit of the text, forming sentences. Dictation creates a microtext, separates information, increases the degree of intensity in the text. Thus, the dictum is an elementary text.

Prosody serves the intonation of the text, creates the tone. Prosody is the sound of speech. This parameter records the melodica of the sign, its rhythm, intensity, tempo, timbre – such signs. Style is an expressive characteristic of a text, and genre is a form that characterizes a text.

The thought expressed in a written text is conveyed through linguistic rules, staples, connecting words, etc. These means serve to express the various contents of the text components – time, reason and purpose, state, etc. In live speech, in discourse, the components that make up the text are connected and gain vitality through various prosodic means. In discourse, information is not limited to the information being communicated, but also expresses the feelings and emotions of the person expressing the idea. Prosodic means contribute to the formation, transmission and understanding of information by the other party. While various means can perform this task in a written text, it is not enough to involve only the means that play a role in the creation of the text in discourse. In texts that are connected by various formal and grammatical means to fully convey an idea, prosodic means convey information. Although prosodic means are not important in the written text, they are an integral part of the discourse.

The main prosodic means used in the text are tempo, timbre, tonality, pause, rhythm, expressiveness. Prosodic division creates a number of important effects in the text:

- the maximum pitch of a tone, intonation group, or phrase (tonal level);
- maximum tonal range;
- the pace of speech;
- dynamic indicator, pitch, etc.

Intonation is a complex unit of pitch, where the timbre of speech is the main means of expressing the meaning of an utterance, tempo.

I. Kazimov, who studies the issues of text formation in the Turkic languages, emphasizes the role of prosody: “It is also necessary to study the text as an intonational structure. A harmonious text has a number of intonation units. Dictionaries indicate that intonation is a complex phenomenon consisting of a complex of phenomena such as harmony of speech (raising or lowering the voice), rhythm (alternating combination of long and short, stressed and unstressed syllables), tempo or speed of speech (rapid or slow weakening over a certain period of time, logical separation, tempo)” [1, p. 240].

The text must have intonational integrity (completeness). Intonation should be specialized, that is, isolated, in the text. The intonation structure of the sentence should be defined in the text, the intonation vertex (characteristics of the highest pitch, duration of the maximum degree, intensity and other components of intonation),

intonation contours of the text (intonation groups, intonation model) should be defined. In discourse, that is, in oral speech, in the performance of works of art, in staging, intonation is more clearly manifested. In her research on the expression of intonation in written texts, N. Həjiyeva listed the essence and functions of intonation in written speech; “the function of intonation as segmentation (syntagmatic division through pauses), separation of speech fragments, the combination of syntagmas of different durations simultaneously, their combination with sound in a single syntagma (with intonation) is marked with punctuation marks; interrogatively-information-command-significant is also marked with punctuation marks; emotional differences (shades of tone, changes in pitch register). In the author’s remarks or reactions of the interlocutor, a special note is indicated by the author’s mark; the division of the word into meaning (location and change of intonation center) is explained by special marks or author’s marks; the pause and its duration are indicated by punctuation marks or author’s mark” [6, p. 113]. Let us look at these ideas using artistic examples:

“İrakli nifrət dolu baxışlarla onu süzdü:

– Sən bir nişanə ver, qoy qoşunların onu görüb bizim əmrimizə tabe olsun.

Pənah xan kinayəli qəhqəhə çəkdi:

– Mən Pənah xanam ey, sənin üçün uşaq deyiləm.

İrakli əsəbi halda:

– Onda səni edam etdirəcəyəm.

Pənah xan qürurla, halını pozmadan tərcüməçiyə dedi:

– Hökmdarına başa sal ki, Pənah xan məhz ölümdən qorxmadığı üçün burdadır”

[5, p. 116].

In this example, the writer describes the situation in which the event occurred, as well as the feelings and worries of the characters in this situation in their own words. He shows the emotional reactions of the characters using adjectives and adverbs. The main tool for determining intonation in a text is to provide cues. However, as we have already noted, adjectives and adverbs can be used in texts where replicas are not used. The expressions “nifrət dolu baxış”, “kinayəli qəhqəhə”, “qürurla”, “halını pozmadan” allow you to determine the intonation in the characters’ speech. As a result, a text is formed, characterized by the height and intensity of speech, revealing the negative state of the character (İrakli). “In literary texts, various linguistic means (lexico-grammatical, intonation-sound, text) are maximally active, which enhances expressiveness and maximizes the effect. Hiding in our inner speech, they reveal themselves in speech like fireworks. There is a connection between sound and meaning. Sound (intonation as a complex sound, the unity of segmental and supersegmental levels) is an intermediary between the author and the world, between the reader and the reader” [6, p. 126]. The author emphasizes the role of intonation between the author and the reader. Verbs also play a role in the emergence of various emotional states in texts. For example:

“Hacı Çələbi oğlanı görəndə qışqırdı:

– Sən niyə gəlmisən? Səni çağırmışam?

– Başqa yolum qalmadı.

Hacı Çələbi əsəbi halda:

– Hə, de görüm” [5, p. 117].

The above text shows a high intensity of speech. Based on the expressions used in the character's speech, it can be said that the dialogue expresses loud noise, screams and anger. The verb also plays a role in the emergence of an emotional state. The author also used an expression in his speech that indicates the occurrence of a high emotional state.

– “*Bunu sənə iki ay əvvəl demək istəyirdim. Amma sən Gəncəyə getdin. Sonrası da məlumdur, Züleyxa dedi.*

Həsən isə heç bir reaksiya vermədi.

– *Həsən, bir söz de, susma! – Züleyxa yalvardı. – Nə oldu sənə? Niyə susursan?*

Həsən ağzına su alıb oturmuşdu. Danışmırdı. Əslində isə şokda idi. “Bu da son”, – deyə düşünürdü” [7, p. 44].

Unlike the previous text, this example shows a relatively low speech intensity. The expressions “yalvardı”, “ağzına su alıb oturdu” express silence and tranquility.

“*Bəs birdən... Birdən... Bəlkə, bu beş dəqiqəlik heyrdəndən sonra o, balaca sarı çantasını açacaq, yol bileti cıracaq:*

– Mən sənsiz hara gedə bilərəm, – deyəcək, – ayrılıqda da yaşamaq olarmı, sənsizliyə necə dözüüm? – deyəcəkdi.

Bəs onda? Mən sevincimdən atılıb-düşəcəkdim” [2, p. 51].

In the above text example, the intonation of amazement, surprise and joy are mixed together. The author created a figurative speech using expressions that denote these feelings in the character's monologue. These expressions play the role of keywords for the reader. He determines the intonation according to these words.

Intonation plays a key role in the understandable and effective expression of literary texts. Intonation, which is revealed in the text, whether through certain expressions or punctuation marks, acts as a text-forming factor and reveals the relationship between the components of the text.

REFERENCES

1. Adilov M., Verdiyeva Z., Ağayeva F. İzahlı dilçilik terminləri lüğəti. Bakı : Elm və Təhsil, 2020. 656 p.
2. Anar. Hekayələr, povestlər. 2023 [Electronic resource]. URL : <http://kitabxana.net/files/books/file/1304937714.pdf> (date of access: 01.07.2025).
3. Kazımov İ. Türk dillərində mətnin linqvokulturoloji təhlili təcrübəsindən. Bakı : Türkologiya məsələləri (Məqalələr toplusu). Bakı : Elm və təhsil, 2023. 188 p.
4. Kazımov Q. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. V nəşr. Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı : Elm və təhsil, 2010. 500 p.
5. Kərimzadə F. Qoca qartalın ölümü, roman. Bakı : Kitab klubu, 2018. 192 p.
6. Məmmədli N., Kazımov Q., Kazımov İ., Hacıyeva N., İsmayılova T., Ələkbərova A. Mətn dilçiliyi problemləri. Bakı : Zərdabi Nəşr MMC, 2023. 248 p.
7. Vüsal K. Soyuq cəhənnəm, roman. Bakı : Parlaq imzalar, 2021. 248 p.

АБАЗНАЧЭННІ ЭПІСТАЛЯРНЫХ ТЭКСТАЎ У СТАРАБЕЛАРУСКАЙ МОВЕ: ПЫТАННЕ АБ СКЛАДЗЕ НАМІНАЦЫЙНАГА КОРПУСА

В. У. Зуева

*Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт, пр. Незалежнасці, 4,
220030, г. Мінск, Беларусь, zuyeva.volha@gmail.com*

Вылучаюцца групы намінацый, прадстаўленых сярод старабеларускіх абазначэнняў жанраў вусных і пісьмовых паведамленняў: а) словы, якія дакладна выступалі назвамі розных відаў эпістальярных тэкстаў; б) словы, ужыванне якіх у адпаведнай функцыі з'яўляецца верагодным; в) словы – абазначэнні маўленчых жанраў, якія маглі рэалізоўвацца ў тым ліку праз карэспандэнцыю. Дзецца абгрунтаванне гэтаму падзелу і размеркаванню намінацый. Даняя «Гістарычнага слоўніка беларускай мовы» дапаўняюцца вынікамі назіранняў за функцыянаваннем лексем – жанравых абазначэнняў у старабеларускіх тэкстах XV–XVII ст.

Ключавыя словы: старабеларуская мова; лексіка; эпістальярны тэкст; жанравая намінацыя.

Вывучэнне гісторыі беларускай лексікі з апорай на вылучэнне тэматычных груп мае доўгую і плённую традыцыю (агляд: [1; 6]), пры гэтым абазначэнні розных відаў карэспандэнцыі пакуль не становіліся прадметам спецыяльнага даследавання. Гэта можа быць звязана з тым, што абазначэнні пісем разасяроджаны паміж рознымі тэматычнымі групамі: намінацыі дзелавых лістоў рознай ступені афіцыйнасці належаць да канцылярскай лексікі, падгрупа «назвы дакументаў і іх частак» [6, с. 32–35] (слова *ліст* тут і далей ужываем у значэнні 'эпістальярны тэкст', а не 'дакумент'); намінацыі лістоў духоўнага, інтэлектуальнага, палемічнага зместу – да навукова-кніжнай лексікі, падгрупа «назвы асноўных жанраў старабеларускай пісьменнасці, назвы рэлігійных і мастацкіх твораў і іх частак» [2, с. 226]; абазначэнні міжасабовай прыватнай карэспандэнцыі прымыкаюць да канцылярскай лексікі, але сфера іх функцыянавання не канцылярская, а побытавая.

Старабеларускія абазначэнні пісем адрозніваюцца між сабой часам з'яўлення і паходжаннем, матывацыяй і ўнутранай формай; лексічныя адзінкі ўступаюць у адносіны сінаніміі, гіпа-гіпераніміі; асобныя намінацыі звязаны з пэўным тыпам карэспандэнцыі і/або тыпам дыскурсу. Вывучэнне гэтых слоў мы праводзім у межах супастаўляльнага даследавання традыцый эпістальярных камунікацый, якія існавалі ў Вялікім Княстве Літоўскім і Рускай дзяржаве ў XV–XVII стст. Атрыманыя вынікі дапоўняюць інфармацыю пра арганізацыю і развіццё лексічнай сістэмы старабеларускай мовы і даюць матэрыял для вывучэння феномена культурна і гістарычна абумоўленага «жанравага мыслення».

Мэта артыкула – вызначыць кола лексем – намінацый эпістальярных тэкстаў у старабеларускай мове, удакладніць час першай фіксацыі намінацый у старабеларускіх помніках і абгрунтаваць магчымасць уключэння ў названае кола тых слоў, якія не маюць не толькі адпаведнага тлумачэння ў «Гістарычным слоўніку беларускай мовы» (ГСБМ), але і адназначных прыкладаў ужывання ў значэнні 'ліст, пасланне'.

Сістэматызацыя і апісанне абранай лексікі перш за ўсё патрабуе адказу на пытанне: што для даследчыка з'яўляецца эпістальным тэкстам? Праблема адбору крыніц тычыцца перш за ўсё вызначэння статусу афіцыйных дзелавых паведамленняў [4]. Пісьмовыя стасункі – разгалінаваная сістэма, якая адлюстроўвае складаныя сацыяльныя іерархіі. Жанравы сінкрэтызм пісьменнасці Сярэднявечча і ранняга Новага часу дае падставу для шырокага падыходу да паняцця «эпістальны тэкст» і ўключэння ў кола вывучаемых крыніц такія дыялагічныя тэксты, у якіх няма саманазвы юрыдычнага дакумента, адрасат і адрасант якіх пэўна заяўленыя і індывідуальны фармуляр якіх адпавядае абстрактнаму фармуляру эпістальнага тэксту.

Большасць прааналізаваных жанравых намінацый – мнагазначныя словы. Калі яны ўжываюцца не як саманазва тэксту, а як абазначэнне ўзгаданага ў творы пісьмовага паведамлення, кантэкст павінен быць дастаткова інфарматыўным для характарыстыкі слова як намінацыі менавіта ліста.

На дадзеным этапе даследавання мы вызначылі ў старабеларускай мове (панхранічны падыход) наступныя групы намінацый, рэlevantныя для даследавання абазначэнняў эпістальных тэкстаў: а) лексемы, якія дакладна выступалі назвамі розных відаў лістоў: *грамота, епістола, епістолия, листъ, листочекъ, обсылка, отпись, писанье (писане, писание), пис(ь)мо, посланье (послание), посольство, посельство, слово, цедула (цадула, цидула, цыдула, цэдула), ярлыкъ*; б) лексемы, функцыянаванне якіх як абазначэнняў лістоў з'яўляецца верагодным: *листокъ, цедулка*; в) абазначэнні маўленчых жанраў, якія маглі рэалізоўвацца ў тым ліку праз карэспандэнцыю (выражэнне розных інтэнцый: *суплика, супликация, реляцыя, респонсъ, респонсъ листовный, шкриптъ*).

Група (в) далей у артыкуле не разглядаецца; тут яна ўзгаданая таму, што ўскосна звязаная з намінацыямі лістоў, але пытанне аб значэнні яе адзінак патрабуе асобнага асвятлення. Лексемы груп (б) і (в) не маюць у ГСБМ тлумачэння 'ліст, пасланне'. Словы групы (а) яго маюць не заўсёды.

Аднысенне намінацый да групы (а) не выклікае пытанняў у тых выпадках, калі ўжыванне іх у значэнні 'ліст, пасланне' паказваецца ў ГСБМ (такіх слоў большасць). Аналіз такіх абазначэнняў дазваляе выявіць асобныя семантычныя і стылістычныя адценні слоў і ўдакладніць час іх першай фіксацыі ў старабеларускіх тэкстах. Так, *обсылка* 'Паведамленне, перапіска' (ГСБМ, вып. 21, с. 284–285) адносіцца да дыпламатычнай карэспандэнцыі (з 1501–1503 гг. – у дыпламатычным лісце). *Посланье* '2. Пісьмовы зварот да каго-н., пасланне, пісьмо' (ГСБМ, т. 27, с. 112) амаль заўсёды – гэта апостальскае пасланне, то бок жанр рэлігійнай літаратуры, а не прыватнае або афіцыйнае пісьмо (з 1489 г., Чэцця). Слова *листъ* '5. Ліст, пісьмо, пасланне' (ГСБМ, вып. 17, с. 49) прысутнічае ў тэкстах, ранейшых за пазначаны ў ГСБМ 1484 г.

Тлумачэнне 'ліст, пасланне' у ГСБМ не заўсёды суправаджае тэа лексічныя адзінкі, якія дакладна абазначаюць лісты ў прааналізаваным намі тэкставым матэрыяле. У групу (а) трапляюць наступныя абазначэнні:

Отпись – 'Пісьмовае сведчанне; доказ; распіска' (ГСБМ, вып. 23, с. 200). Самі кантэксты ўжывання гэтага слова, прыведзеныя ў слоўніку і ў картатэцы слоўніка, ілюструюць значэнне 'ліст у адказ': *Отписы до некоторых Татар*

(у вопісу актаў, 1441–1480 гг.); *ты, братъ нашъ, и дворянъ своихъ не хотѣлъ тамъ выслати, а и отпису къ намъ на то некоторого не хотѣлъ вчинити* (1511, у пасланні Жыгімонта вялікаму князю Васілю Іванавічу). *Отписами* называў свае лісты Ф. Кміта-Чарнабыльскі (поруч з назвамі *листъ, грамота*). Пар. у ССМ XIV–XV: ‘1. Письмова відповідь, лист-відповідь’, з 1447–1492 гг. (т. 2, с. 107–108). У нашым матэрыяле *отписы* – гэта і дзелавыя, у тым ліку дыпламатычныя, і палемічныя лісты. У старабеларускай і стараўкраінскай мовах зафіксавана толькі слова мужчынскага роду *отпись (одпись)* (пар. іншыя жанравыя намінацыі: старабел. і стараўкр. *запись* – *запись*, старабел. *подпись* – *подпись*).

Слово – для гэтай мнагазначнай лексемы ГСБМ таксама не дае тлумачэння ‘ліст, пасланне’: ‘2. Выказванне, паведамленне’; ‘8. Распараджэнне, загад’ і інш. (вып. 31, с. 429–431). Традыцыя ўжывання лексемы *слово* ў дачыненні да эпістальнага дыялогу ідзе ад часоў старажытнай Русі: да 1074 г., пасланне Феадосія Пятчэрскага вялікаму князю Ізяславу па спісе к. XIV – пач. XV ст.: *Слово святаго Федосья игумена Печерскаго монастыря о вѣре крестьянской і о латыньской. Господи, благослови. Слово ми есть к тобѣ, княже боголюбивый* [3, с. 170]; 1264–1267 гг., ліст полацкага князя Ізяслава ў Рыгу па спісе пачатку XV ст.: *Слов(о) Изаслав(а), княз(а) полоцьког(о), къ еп(иско)пу и къ местерю, и къ все[м]ь вельневицем, и ратъманом, все[м]ь горожаном* (ПГ, т. 1, № 2, с. 59).

Паводле СлДрЯ *слово* ‘18. Грамота, послание’: даецца прыведзены фрагмент з ліста Ізяслава, а таксама з арыгінальнай граматы 1393 г. (з паметай «ю.р.»): *Слово тактамышево. къ королеви. польскому* (т. 11, с. 320). Пар. у ССМ XIV–XV: *слово* – ‘5. Послання, лист, грамота’, найстарэйшы прыклад той жа, што ў СлДрЯ: *Слово тактамышево къ королеви польскому* (т. 2, с. 352), 1484 г.: *Му(р)тазино слово королю братоу моему ў старарускай мове слово* ‘17. То, што напісана; пісьменное послание, грамота’, 1410–1411 гг. – абазначэнне дзелавога ліста (СлРЯ XI–XVII, вып. 25, с. 101–102). У дзелавой карэспандэнцыі ўсходніх славян ужыванне намінацыі *слово* падтрымлівалася ўплывам стылістыкі ханскіх грамат (ПГ, т. 2, с. 11). На рубяжы XV–XVI стст. *слово* застаецца звычайнай саманазвай ханскіх дыпламатычных лістоў, запісаных на старабеларускай мове. Правіцелі ВКЛ таксама маглі назваць свой ліст *слово*: *Отъ Жикгимонта, Божьею милостью короля Польского, Великого князя Литовского... великоѣ орды великому царю Сагипъ-кгирею, брату нашему, то есть слово нашо*, 1538 г. (АЗР, т. 2, № 192, с. 347–348).

Прыведзеныя кантэксты не адмаўляюць наяўнасці ў лексемы *слово* пры такім яе функцыянаванні сінкрэтычнай семантыкі: ‘пасланне’ / ‘тое, аб чым паведамляецца, змест паведамлення’. Г. Л. Харашкевіч тлумачыла *слово* ў грамаце Ізяслава як салютацыю, вітальную формулу, аналагічную *поклонъ* (ПГ, т. 2, с. 11).

Цедула (*цадула, цидула, цыдула, цѣдула*) – ‘Пісьмовае паведамленне; скрутак’ (ГСБМ, вып. 36, с. 213). У ССМ XIV–XV слова няма, СУМ XVI–XVII не дайшоў да літары «Ц», як і гістарычныя слоўнікі рускай мовы. *Цедула* – са старапольск. *cedula* < сярэднелац. *cedula*, ад лац. *schedula* ‘картка’ (ГЭСЛ, с. 993), прычым *cedula* не мае семантыкі ‘ліст, пасланне’: ‘Tabliczka, kartka, kwit, zlecenie, zobowiązanie na piśmie’ (SP XVI, т. 3, с. 140).

Аналіз прыкладаў у ГСБМ і ў картатэцы слоўніка паказаў, што ў тэкстах 1530–1560-х гг. слова абазначае дакументы: афіцыйныя паведамленні, прашэнні і інш. У 1570-х гг. *цедула* – гэта яшчэ і кароткая запіска, якая дасылаецца разам з лістом: такой запіскай з’яўляецца спіс ваявод у дадатку да дзелавага ліста 1578 г., які, аднак, не мае прыкмет эпістальнага тэксту: *Тую цедулу е. м. панъ Виленскій при листъ своемъ прислалъ* (АЗР, № 105, т. 3, с. 213). *Цедулы* можна або *подавати*, або *посылати*. У Баркалабаўскім летапісе к. XVI – пач. XVII ст. слова *цедула* абазначае менавіта афіцыйны ліст-пасланне, аб якім пісьмова запыталі і якое павінна быць адказам на *посельство* ‘2. Пасланне, даручэнне; тэкст пасольскага даручэння’ (ГСБМ, т. 27, с. 145): *Которому (мітрапаліту) кгда так поселство веселое прочитали, просили о цедулу тую; одно ей им не дано* (ПСБП, с. 126). Рутэнізм *цедула* (*цыдула* і інш.) у значэнні ‘ліст, пасланне’ вядомы старарускай мове з XVII ст.: гл. загаловкі лістоў у «Зборніку Курбскага» (па рукапісах XVII ст.) і інш. [4, с. 50–52].

Ярлык (*ерлык*, *ярылык*) – ‘Ярлык (так!), ханская грамата’ (ГСБМ, вып. 37, с. 378), з 1480 г. У ССМ XIV–XV таксама адно значэнне – ‘(ханська грамата) ярлик’ (т. 2, с. 585). І. І. Сразнеўскі тлумачыў цюркізм як шматзначнае слова, у тым ліку ‘вообще грамота, письмо (от хана или к хану)’, з 1380 г. (Срезн., т. 3, стлб. 1660–1662). Гэта значэнне актуальна і для старабеларускай мовы: у пасольскіх кнігах слова выступае саманазвай дыпламатычных лістоў правіцелей Вялікага Княства Літоўскага; у прааналізаваным намі матэрыяле – з 1481 г. у пасланнях караля Казіміра крымскім ханам: *До Аминяка ярлыкъ* (ЛМ, № 33, стлб. 338); ...*приставивши мы къ Байрашу человека нашего, послали къ тебе и ярлыки послали есмо къ тебе, иже хочомъ съ тобою въ братстве и въ пріязни жити* (ЛМ, № 35, стлб. 341).

Намінацый групы (б) не маюць па ГСБМ «эпістальнага» значэння, і мы пакуль не сустрэлі прыкладаў такога іх ужывання, але лічым яго верагодным на падставе супастаўлення семантыкі гэтых слоў з семантыкай аднакаранёвых старабеларускіх слоў і семантыкай адпаведных намінацый у іншых славянскіх мовах.

Тлумачэнне лексемы *листокъ* у ГСБМ адсылае да значэнняў слова *листъ*, не звязаных з эпістальнай камунікацыяй (вып. 17, с. 47). Пар.: *листокъ* ‘1. Письмове повідомлення’, з 1540 г. (СУМ XVI–XVII, вып. 16, с. 47); *listek* ‘3. Od znac. ‘pismo’; *epistolium* Murm, BartBydg, Mqcz’, з 1528 г. (SP XVI, т. 12, с. 281). У СлРЯ XI–XVII: *листокъ* ‘2. Небольшое письмо’, з XII–XIII ст.: *Слышавъши же жена Феогностова, яко отято бысть село ея, написа листкъ и въда Иоану* (вып. 8, с. 241) (пры гэтым *листъ* ‘5. Письмо, послание’ паводле СлРЯ XI–XVII у старажытнарускай мове толькі з XIV ст. (вып. 8, с. 239); у выразе *написа листкъ*, верагодна, рэалізуецца значэнне *листкъ* ‘аркуш’). Слова *листочекъ*, вытворнае ад *листокъ*, – ‘2. Ад *листъ* у 5 значэнні’ (ГСБМ, вып. 17, с. 48), г. зн. ‘ліст, пісьмо, пасланне’, з 1597 г.: *тотъ довѣдавшись, же я хочу до Греции ѣхать, далъ ми чотыри листочки запечатованы до своихъ пріятелей* (аб прыватных лістах у тэксе следчай справы: АЗР, т. 4, № 117, с. 159 і далей). Абапіраючыся на прыведзеныя даныя, мяркуем, што ў старабеларускай мове слова *листокъ* мела адно са значэнняў ‘ліст, пісьмо, пасланне (невялікае)’, але пакуль невядомыя рэлевантныя кантэксты.

Дымінутыў *цедулка* ‘памянш. ад *цедула*’ (ГСБМ, вып. 36, с. 214), ‘запіска’ (ГЭСІЛ, с. 993) па ілюстрацыях у ГСБМ і па слоўнікавай картатэцы не звязаны са сферай карэспандэнцыі – у адрозненне ад польск. слова *cedulka (cedulka)* ‘dem. od *cedula* ‘kartka pisana’ (SP XVI, т. 3, с. 140), якое мае наступныя варыянты перакладу ў польска-лацінскім слоўніку Барталамея з Быдгашча 1532 г.: ‘*carta, epistola, pagina, sceda, scriptura*’ (там жа). У старарускіх тэкстах прысутнічае рутэнізм *цедулка (цыдулка)* ‘суправаджальны ліст, запіска’ [4, с. 50–52]. Гэта дае падставы меркаваць, што ў канцылярскай мове ВКЛ выкарыстоўваліся і *цедула*, і *цедулка* ‘ліст, пасланне (невялікае, суправаджальнае)’, і ў гэтым значэнні яны былі прынятыя старарускай мовай.

Вынікі. Асноўную частку намінацыйнага корпуса, які далей будзе папўняцца, складае група лексем з семантыкай ‘ліст, пасланне’ паводле ГСБМ, і лексем – зафіксаваных у тэкстах абазначэнняў пісем, якія не маюць адпаведнага тлумачэння ў ГСБМ. У групе прадстаўлены спрадвечныя беларускія словы агульнаславянскага паходжання; грэцызмы і цюркізм, якія з’яўляюцца старажытнарускай спадчынай; паланізмы. Лексемны без слоўнікавага тлумачэння ‘ліст, пасланне’, якія пакуль што не маюць прыкладаў ужывання ў дачыненні да карэспандэнцыі, надзяляюцца статусам гіпатэтычных абазначэнняў пісем на падставе наяўнасці такой семантыкі ў адпаведных слоў мовы-донара і/або мовы-рэцыпіента; словы гэтай групы – паланізмы або вытворныя на базе паланізмаў. Шматлікія абазначэнні маўленчых жанраў патрабуюць кантэкстуальнага аналізу для вырашэння пытання, ці адбываўся ў іх метанімічны перанос «назва маўленчага жанру > назва разнавіднасці пісьма»; гэтыя словы таксама паланізмы, больш познія, чым словы папярэдніх груп.

Супастаўленне артыкулаў у слоўніках старабеларускай і стараўкраінскай моў паказала розныя падыходы ў іх да тлумачэння суадносных лексем.

СКАРАЧЭННІ

АЗР – Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией : в 5 т. СПб. : Тип. II Отделения Собственной Е. И. В. Канцелярии ; Тип. Эдуарда Праца, 1846–1853. т.; **ГСБМ** – Гістарычны слоўнік беларускай мовы : у 37 вып. / пад рэд. А. М. Булыкі, А. І. Жураўскага. Мінск : Нав. і тэхн. – Беларус. нав., 1982–2017. 37 вып.; **ГЭСІЛ** – Гістарычна-этымалагічны слоўнік іншамовнай лексікі ў старабеларускай мове / НАН Беларусі ; Цэнтр даслед. белар. культуры, мовы і літарат., Ін-т мовазн. імя Якуба Коласа ; склад. А. М. Булыка. Мінск : Беларус. нав., 2025. 1078 с.; **ЛМ** – Литовская метрика. Отдел 1. Часть 1. Книга записей. Т. 1 // Русская историческая библиотека, издаваемая Императорской археографической комиссией : в 39 т. СПб., 1910. Т. 27. X, 38 с., 872 стлб., 162, II с.; **ПГ** – Полоцкие грамоты XIII – начала XVI в. : в 2 т. М. : Русский фонд содействия образованию и науке, 2015. 2 т.; **ПСБП** – Помнікі старажытнай беларускай пісьменнасці / БССР, Ін-т літ-ры імя Якуба Коласа ; уклад., уступн. артык. і камент. А. Ф. Коршунава ; рэд. Ю. С. Пшыркоў. Мінск : Нав. і тэхн., 1975. 248 с.; **СлДрЯ** – Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.) / АН СССР ; РАН, Ин-т рус. яз. им. В. В. Виноградова. М. : Русский язык ; Азбуковник ; Нестор-История, 1988–2023. Т. 1–13.; **СлРЯ XI–XVII** – Словарь русского языка XI–XVII вв. / АН СССР ; РАН, Ин-т рус. яз. им. В. В. Виноградова. М. : Наука ; Азбуковник ; Нестор-история ; ЛЕКСРУС, 1975–2023. Вып. 1–32; **Срезн.** – *Срезневский И. И.* Материалы для словаря древнерусского языка по

письменным памятникам : в 3 т. СПб. : Тип. Императорской академии наук, 1893–1912. 3 т.; **ССМ XIV–XV** – Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. : у 2 т. / АН Української РСР, Ін-т суспіл. наук. Київ : Наукова думка, 1977–1978. 2 т.; **СУМ XVI–XVII** – Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. / АН Української РСР, Ін-т суспіл. наук ; НАН України, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича. Київ, Львів : Наук. думка ; Ін-т українозн. ім. І. Крип'якевича НАН України, 1977–2022. Вип. 1–18.; **SP XVI** – Słownik polszczyzny XVI wieku / PAN, Instytut Badań Literackich. Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk : Wyd-wo PAN, 1966–2021. T. 1–39.

БІБЛІОГРАФІЧНІ СПАСЫЛКІ

1. Будзько И. Исследование тематических групп лексики старобелорусского языка: опыт и перспективы // Современное развитие славянской лексикологии и лексикографии : междунар. коллект. моногр. / Отв. ред. М. И. Чернышева. М. : Ин-т рус. яз. им. В. В. Виноградова РАН, 2022. С. 61–96.
2. Гістарычная лексікалогія беларускай мовы / АН БССР, Ін-т мовазн. імя Якуба Коласа ; рэд. А. Я. Баханькоў, А. І. Жураўскі, М. Р. Суднік. Мінск : Нав. і тэхн., 1970. 340 с.
3. Еремін И. П. Литературное наследие Феодосия Печерского // Труды отдела древнерус. лит-ры. Т. V / АН СССР, Ин-т лит-ры (Пушкинский Дом) ; под ред. В. П. Адриановой-Перетц. М., Л. : Изд-во АН СССР, 1947. С. 159–184.
4. Зуева О. В. К проблеме разграничения эпистолярных и актовых лингвистических источников (на старорусском и старобелорусском материале) // Романовские чтения – 17 : сб. ст. Междунар. науч. конф., Могилев, 28 нояб. 2024 г. / под общ. ред. А. С. Мельниковой, Е. И. Головач. Могилев : МГУ им. А. А. Кулешова, 2025. С. 146–147.
5. Зуева О. В. Названия эпистолярных текстов – рутенизмы в старорусском языке и в русском языке Петровской эпохи // Актуальные проблемы сопоставительного изучения языков в условиях билингвизма : монография к 70-летию И. С. Ровдо. Минск : ИВЦ Мин-ва финансов РБ, 2023. С. 45–54.
6. Лексіка старабеларускай літаратурна-пісьмовай мовы XIV – сярэдзіны XVI ст. / [І. У. Будзько і інш.]. Мінск : Беларус. нав., 2016. 556 с.

УДК 811.161.374

ЛЕКСІКА-СЕМАНТЫЧНАЕ ПОЛЕ ‘АДУКАЦЫЯ’ Ў «СЛОЎНІКУ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ» І. І. НАСОВІЧА

І. І. Караткевіч

*Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт, пр. Незалежнасці, 4,
220030, г. Мінск, Беларусь, viachirynka@gmail.com*

Гістарычная лексікаграфія адлюстроўвае моўную карціну свету і гісторыка-культурны вопыт народа. Рэстравая і тлумачальная часткі «Слоўніка беларускай мовы» І. І. Насовіча (1870) дае магчымасць асвятліць пэўныя бакі жыцця насельніцтва беларускіх тэрыторый 60-х гг. XIX ст. Лексіка-семантычнае поле ‘адукцыя’ ў слоўніку І. І. Насовіча дэманструе стаўленне беларусаў да адукацыі, характарызуе працэс навучання і ўдзельнікаў адукацыі ў навучальных установах рознай канфесійнай і этнічнай прыналежнасці, пацвярджае даўніну адукацыйнай традыцыі на Беларусі.

Ключавыя словы: гістарычная лексікаграфія; «Слоўнік беларускай мовы» І. І. Насовіча; адукацыя.

Гістарычная лексікаграфія мае значны лінгвакраіназнаўчы і гісторыка-культуралагічны патэнцыял, паколькі рээстравая і дэфініцыйная часткі гістарычных (тлумачальна-гістарычных) слоўнікаў адлюстроўваюць моўную карціну свету і гісторыка-культурны вопыт канкрэтнай лінгвакультурнай супольнасці, змяшчаюць звесткі пра граматычныя і нарматыўна-стылістычныя характарыстыкі лексем, пра семантычную структуру і парадыматычныя адносіны ўнутры моўнай сістэмы. У слоўніках падаюцца ўласныя і агульныя імёны, распаўсюджаныя ў пэўны час, ідыяматычныя выразы, фонавыя і безэквівалентныя моўныя адзінкі, якія адлюстроўваюць фрагменты гісторыі, этнаграфіі, асаблівасці побыту, канфесійнага жыцця і стэрэатыпаў паводзін.

У «Слоўніку беларускай мовы» І. І. Насовіча, выдадзеным у Санкт-Пецярбургу ў 1870 г., беларускамоўныя рээстравыя адзінкі тлумачыліся рускамоўнымі эквівалентамі або апісальна з выкарыстаннем устойлівых слоўных комплексаў (фразеалагізмаў, прыказак і пад.), узораў беларускай вуснай народнай творчасці і жывога маўлення. Гэты матэрыял дае магчымасць асветліць пэўныя бакі жыцця насельніцтва беларускіх тэрыторый у 60-я гг. XIX ст., зразумець іх стаўленне да розных аспектаў тагачаснага жыцця.

Адной з найважнейшых сфер існавання грамадства ў любы гістарычны перыяд з’яўляецца асвета. Нягледзячы на неаднародную карціну адукаванасці розных сацыяльных пластоў, усё ж адукацыя, навучанне з’яўляюцца адным з асноўных шляхоў грамадскага развіцця і перадачы прафесійнага вопыту. У слоўніку І. Насовіча адукацыйная тэматыка падтрымліваецца гістарычнай згадкай пра старадаўні вучнёўскі побыт (тут і далей прыклады са слоўніка І. Насовіча прадстаўлены паводле электроннага выдання <https://belarus.github.io/Slouniki-Nasovic/index.html>):

КАНАРХАЦЬ, сов. Заканархаць, гл. ср. Съ пѣніемъ или на распѣвъ просить. (Въ старину, даже еще въ концѣ XVIII стол., бѣдные ученики пѣніемъ кантовъ снискивали себѣ пропитаніе). *Давно канархаецъ, просючи ꙗсць. Давно ты ꙗвь, а уже знову заканархавъ.*

Канфесійна афарбаваная лексема *канархаць* (**КАНАРХАТЬ**, несов. [из греч. *κανοναρχῶ* ‘читать каноны в церкви’] Громогласно речитативом произносить текст канона, фразу за фразой, сопровождая его пением хора [1, с. 140]) у слоўніку І. Насовіча мае размоўнае значэнне, аднак пацвярджае даўнія адукацыйныя традыцыі на Беларусі.

Увогуле ж лексіка-семантычнае поле ‘**адукацыя**’ прадстаўлена ў «Слоўніку беларускай мовы» некалькімі падгрупамі, дзякуючы якім можна зразумець стаўленне беларусаў да навучання, асветы.

Тэматычная група ‘**навучанне, адукацыя**’ апісвае як сам працэс атрымання адукацыі рознымі саслоўямі з нейтральнай афарбоўкай:

МУШТРЬ, -у, с. м. Ученье солдатъ. Постояльцы на муштръ пошли.

ПОЛИРОВА́ННЕ, -я, с. ср. Образование, учение. *Хлопѣць безъ жаднаго полирования.*

ПОЛИРОВА́КА, -и, с. ж. 1) Глянецъ. *Полировка облязла. Полировка, якъ зеркало.* 2) Ученье. *Въ хорошей бывъ полировецъ.*

ЦВИЧЕ́ННЕ, -я, сущ. ср. Образование. *У хорошемъ бывъ цвиченню, усѣ на свѣцѣ знаѣць.*

ЭДУКА́ЦЫЯ, -и, с. ж. (употребляется болѣе шляхтою). Воспитаніе, учение. *Въ хорошей эдукацыи бывъ, выѣчився по собаччу брехаць. Сынъ нашего пана съ эдукацыи выйшовъ.*

ЭДУКОВА́ННЕ, -я, с. ср. Образование. *Ниякого эдуковання не дали хлопцу; так і способ атримання адукацыі, у тым ліку з ацѣнкай прадстаўнікоў розных саслоўных катэгорый:*

МУШТРОВА́ННЕ, -я, с. ср. 1) Строгая дисциплина. *Бывъ подъ хорошимъ муштрованнемъ.* 2) Ученье солдатъ. *Солдаты пошли на муштрованне.*

НАВУ́КА, -и, с. ж. 1) Ученье, обучение особенно ремеслу. *Отдаць пора хлопца въ навуку.* 2) Наставленіе. *Гето тобѣ въ другой разъ будзець навукою.* 3) Наказаніе, взысканіе. *Дали ему хорошую навуку.*

ПОЛИРА́ЦЫЯ, -и, с. ж. 1) (слово употр. среднимъ классомъ народа и въ особенности шляхтою, мѣщанами и духовенствомъ). Образование. *Ёнъ челоуѣкъ безъ полирацыи.* 2) (между простолюдинами) Наказаніе. *Давъ ему хорошую полирацыю, будзець помниць?*

Тематичныя групы ‘**вучыць**’, ‘**вучыцца**’ змяшчаюць нейтральнае ўказанне на працэс навучання ў пэўнай навучальнай установе:

ВУЧИ́ЦЬ, сов. Наѣчить, гл. д. Учить, наставлять. *Нехай школюць, да на добро вучуць. Научили на пень брехаць. (Посл.)*

ПОЛИРОВА́ЦЬ, -рую, гл. д. Обучать, особенно въ училищѣ. *Молодого полироваць треба, штобѣ челоуѣкомъ бывъ.*

ВЫДУКОВА́ЦЬЦА, сов. глагола возвр. Дуковацьца. Образоваться въ наукахъ. *Въ школахъ выдуковався и ставъ великимъ челоуѣкомъ.*

ПОВЫДУКОВА́ЦЬ, гл. д. сов. в. Воспитать, дать образование. *Усихъ дзѣцей повыдуковавъ въ школахъ.*

ВЫПОЛИРОВА́ЦЬЦА, сов. глагола возвр. Полировацьца. Получить образование. *Выполировацьца въ школахъ;*

або на асаблівасці гэтага працэсу:

ЦВЕРДЗИ́ЦЬ, -жу, цвердишь, дѣйств. глаг. 1) Твердить; учиться, повторять. *Цвердзиць урокъ.* 2) Часто напоминать. *Я часто ему гето цвержу.*

Аднак зафіксавана і саслоўная адметнасць выкарыстання рээстравых лексем:

ПОЛИРОВА́ЦЬЦА, -руюся, гл. возвр. 1) (употребл. среднимъ и высшимъ классомъ народа) Образоваться, обучаясь въ училищахъ. *Паньскій сынъ въ школахъ полируецца.* 2) Совершенствоваться. *Межъ людзьмі живучи, молодой челоуѣкъ полируецца.*

ЭДУКОВА́ЦЬЦА, -куюся, сов. Выдуковацьца, гл. возвр. Воспитываться, образовываться, учиться. *Панскія дзѣци эдукуюцца, выдуковались въ школахъ.*

Характерыстыкі ‘асоб, якія атрымалі адукацыю’, вызначаюцца станоўчай канатацыяй, што сведчыць пра разуменне дабратворнага ўплыву навучання на станаўленне асабістых якасцей чалавека:

АПЛИКОВАНЫЙ, прич. стр. гл. Апликоваць. Учэны. Пріобученны кь пісьменнымь дѣламъ. *Апликованый писарь.*

ВЫГОДОВАНЫЙ, прич. стр. отъ д. гл. Выгодаваць. Воспитанны. *Выгодованъ въ школахъ, въ чужихъ людяхъ.*

ВЫДУКОВАНЫЙ, прич. стр. отъ д. глагола Выдуковаць. Выученны, образованны. *Выдукованый хлопецъ. Паничъ нашъ добре выдукованъ.*

ПОВЫДУКОВАНЫЙ, прич. стр. отъ д. гл. Повыдуковаць. Воспитанны, говорится о многихъ. *Уси паничи наши повыдукованы въ школахъ.*

ПОЛИРОВАНЫЙ, прич. стр. отъ д. гл. Полироваць, въ зн. прил. Учившійся, обученны. *Паничъ въ школахъ полированный.*

ЭДУКОВАНЫЙ, прич. стр. отъ д. гл. Эдуковаць. Образованны. *Поповичъ нашъ знаць добръ эдукованный, што казання кажець такъ хорошо.*

Пры гэтым абазначэнні адукаванага чалавека могуць набываць метафарычны характар:

СВѢТЛЫЙ, прил. 1) Ясны. *Свѣтлый дзень. Свѣтлая ночъ.* 2) Умный, ученый. *Вы свѣтлые людзи, а мы народъ цѣмный;*

або антанімізуюцца з абазначэннямі неадукаваных людзей (хаця «навука» набывае не зусім звыклы выгляд):

НЕБИТЫЙ, въ знач. прил. 1) Не терпѣвшій наказанія, побоевъ. *Отдай лѣги небитый. Небитый ты плачешь.* 2) Не бывшій въ ученіи. *За одного битаго двухъ небитыхъ даюць, да не беруць. (Посл.).*

ПСАЛТЫРНИКЪ, -а, с. м. Не ученый, не бывшій въ училищѣ, а обучившійся читать дома. *Куды тобѣ псалтырнику сувацьца въ дьяконы! Дочки своей не отдамъ за псалтырника.*

Лексемы са значэннем ‘характарыстыка працэсу навучання’ нагадваюць пра распаўсюджанасць цялесных пакаранняў як тагачаснага «метадычнага прыёму», і складаюць дастаткова шматлікае словаўтваральнае гняздо з вяршыняй *школицъ*:

ШКОЛИЦЪ, сов. Вышколицъ, Прошколицъ, дѣйств. глаг. Строго наказывать. *Не школивши дзѣцей, не можно. За распушту треба хорошенько его вышколицъ, прошколицъ.*

ВЫШКОЛИЦЪ, сов. глагола д. Школицъ. 1) Высѣчь розгами. *Якъ вышколивъ хлопца, дакъ и полѣпшивъ.* 2) Выучить, держа строго. *Не бось у людей вышколили его: славный ставъ дзѣчина.*

ПЕРЕШКОЛИЦЪ, сов. глагола д. Школицъ. Наказать, перебрать многихъ. *Усихъ хлопцовъ перешколицъ треба, што лазили въ садъ.*

ПОШКОЛЕННЫЙ, прич. стр. отъ д. гл. Пошколицъ. Наказанный тѣлесно розгами, болѣе въ школахъ. *Плачець, знаць пошколенъ за нгыто.*

ПОШКОЛИЦЪ, сов. глагола д. Школицъ. Погонять. *Пошколицъ треба его за гетакое дзѣло.*

ПРОШКОЛИЦЪ, см. Школицъ.

ШКОЛЕННЕ, -я, с. ср. Наказаніе. *Дзгъци школення не́ любюць, да треба ихъ цевичиць.*

Блізкія да слова *школіць* полісемічныя словы *джгаць* і *секаць*, якія ў ліку сваіх значэнняў абазначаюць таксама цялесныя пакаранні:

ДЖГАЦЬ, аднокр. Джгануць і Джгнуць, гл. д. 1) Кусать, жалить. *Коморы джгаюць цгъло. Пчела джгнула, джганула.* 2) сов. Ободжгаць. Съчь больно. Цебе часто джгаюць въ школѣ. *Джгни его хорошенько дубцомъ. Якъ ободжгали, дакъ и поправился.* 3) перен. Пить хмѣльное. *Добрѣ джгаець.*

СЪКАЦЬ, дѣйств. глаг. Часто съчь розгами. *Вашего брата часто съкаюць въ школахъ. – А вашего не съкали?*

Тэматычная група **‘асобы, якія навучаюцца’** раскрываецца як у рэестры, так і тлумачальнай частцы, і мае ў сваім складзе ўказанні на вучняў навучальных устаноў:

ВУЧЕНЬ, -чня, с. м. Ученикъ. *Вучневъ маець. Зъ вучнемъ займаецца.*

СТУДЭНТЪ, -а, уменш. **СТУДЭНЦЫКЪ**, -а, сущ. м. Ученикъ, ученичекъ. *Студэнты, студэнцики свавольюць. Паничъ съ студэнтавъ выйшовъ.*

ШКОЛЬНИКЪ, -а, сущ. м. Ученикъ. *Школьники на реграцію идуць.*

ШКОЛЯРЪ, -а, сущ. м. Ученикъ, ходзячій въ школу. *Школяры свавольюць. Ты ци шкляръ, ай школяръ? – Школяръ. – А я думавъ, што шкляръ. Мнѣ не треба школяра: слѣзай съ колѣсъ доловъ! (Изъ разказа);*

і вучняў майстроў-рамеснікаў:

АПЛИКАНТЪ, -а, с. м. (Употр. шляхт.) 1) Ученикъ при адвокатѣ или землемѣръ обучающійся и вмѣстѣ помогающій въ занятіяхъ. *Двухъ маець апликантоваъ.* 2) Писецъ сверхъ штата, прынятый въ канцелярію, чтобы чрезъ упражненіе въ письменныхъ дѣлахъ приготовить себя къ пріему въ штатъ. *Два годы бывъ апликантомъ у судзѣ.*

АРХИТЭКТОВЪ, прил. Принадлежащій архитектору, архитекторовъ. Архитэктовъ учень.

КОВАЛЁКЪ, -лька, с. м. умен. слова Коваль. Подмастерье, ученикъ кузнеца.

КУХАРЧУКЪ, -а, с. м. Прислужникъ, ученикъ повара, поваренокъ, чумичка.

КУХТА, -ы, с. м. Прислужникъ, ученикъ повара. *Кухта научився уже талерки лизаць паньскія.*

ПОВОДЫРЁНОКЪ, -нка, с. м. Сынъ или лучше ученикъ вожатаго нищаго слѣпца. *Гугнавѣишь, якъ поводырѣнокъ.*

УЧЕНЬ, -чня, с. м. То же, что Вучень, но болѣе обучающійся какому либо ремеслу. *Учневъ тримаецъ. У его ўсѣ учни шіюць.*

ТЭЛЯЛЁГЪ, -а, сущ. м. 1) Богословъ. *Нашъ бацюшка знаць великій тэлялегъ; два разы въ годъ ѣздзиць на казанне и хрестъ отобравъ за то.* 2) Студентъ, обучающійся въ богословскомъ классѣ. *Сынъ нашего священника ужо тэлялѣгъ.* 3) Чоловѣкъ изъ простыхъ, умѣющій читать въ церкви Псалтырь или Апостоль. *Борись мудрый тэлялѣгъ, упившись, подъ лавку лѣгъ. (Изъ пѣсни.)*

ЧЕЛЯДНИКЪ, -а, сущ. м. 1) Наемный годовой работникъ. *Двухъ челядниковъ нанимаю.* 2) Ученикъ по какому либо ремеслу, помощникъ. *Коваль хорошій чатырѣхъ челядниковъ тримаецъ.*

Тэматычная група ‘**віды навучальных устаноў**’ адлюстроўвае канфесійна-этнічную разнастайнасць беларускага соціуму:

БАЗЫЛЯНСКІЙ, прил. Относящийся кь Базыліянамъ. *Базыліянскій кляшторъ. Базыліянскія школы.*

КАГАЛЬ, -у, с. м. 1) Еврейское духовное общество, судилище. *Нехай вашъ кагаль разсудзиць.* 2) Еврейская школа. *Якъ въ кагаль ничего не чуто за вашимъ крикомъ.* 3) Толпа вообще. *Тамъ цѣлый кагаль ихъ собрався.*

ШКОЛА, -ы, сущ. ж. 1) Училище. *Сына попова отвѣзь въ школу.* 2) Еврейскій молитвенный домъ. *Жиды въ школѣ кричаць.* 3) перен. Наказаніе розгами или плетью. *Дай ему за гето хорошую школу.*

ШКОЛИЩЕ, -а, сущ. ср. Мѣсто подлѣ еврейской школы. *Живецъ подлѣ жидовскаго школища.*

Тэматычная група ‘**кніга, падручнік**’ нешматлікая і прэзентуе хрысціянскія набажэнскія кнігі, прычым складальнік перадае размоўныя і памяншальныя формы названых лексем:

БУБЛЯ, и. с. ж. Библия. *Жидъ бублю читаецъ.*

ВАНГЕЛЕ, -я, сущ. ср. церк. Евангеліе. *Вангеліе поцѣлюю, присягну, што не буду въ другій разъ дзгьлаць гетого. Вангеліе новое купили въ церковь.*

ТРЕБНИКЪ, -а, сущ. м. 1) Книга Требникъ. *Требникъ – поповскій хлѣбникъ. (Посл.)* 2) Нужный челоѡкъ, говор. болѣе ирон. Слич. Потребникъ. *Ты дужо великій тутъ требникъ.*

ЧАСЛОВЕЦЪ, -вца, уменш. **ЧАСЛОВЧИКЪ**, -а, сущ. м. Молитвенная книга, часословъ. *Часловець выѡчився. Часловчикъ новинькій.*

ЧАСОВНИКЪ, -а, сущ. м. То же, что Часловець. Часословъ. *Выѡчився часовникъ, и досиць.*

Паказальна, што, нягледзячы на шырокую прадстаўленасць шматканфесійнага лексічнага матэрыялу, у слоўніку І. Насовіча амаль не зафіксаваны назвы яўрэйскіх набажэнскіх кніг, хіба толькі ўскосна згадваецца Талмуд:

БАХУРЪ, -а, с. м. [...] 4) Молодой Еврей, впрочемъ женатый, который посвятилъ себя единственно изученію талмуда – и, ничѣмъ не занимаясь, сидитъ только за книгою, готовясь быть учителемъ Еврейскимъ.

Такім чынам, лексіка-семантычнае поле ‘адукцыя’ ў «Слоўніку беларускай мовы» І. І. Насовіча дэманструе стаўленне беларусаў да адукацыі, характарызуе працэс навучання і ўдзельнікаў адукацыі ў навучальных установах рознай канфесійнай і этнічнай прыналежнасці і пацвярджае даўнія адукацыйныя традыцыі на беларускіх землях.

БІБЛІАГРАФІЧНЫЯ СПАСЫЛКІ

1. Словарь обиходного русского языка Московской Руси XVI–XVII веков. Вып. 10: Казывать – Киевцы / под ред. Е. В. Генераловой, О. В. Васильевой. СПб. : Наука, 2025. 375 с.

ДЫЯЛЕКТНАЕ СЛОВА ЯК СРОДАК СЕМАНТЫЧНАЙ МАТЫВАЦЫІ МЯНУШКІ

Л. В. Леванцэвіч

*Брэсцкі дзяржаўны ўніверсітэт імя А. С. Пушкіна, б-р Касманаўтаў, 21,
224016, г. Брэст, Беларусь, lewalena@mail.ru*

У артыкуле выяўляецца сутнасць паняцця «матывацыя» ў дачыненні да ўзнікнення мянушкі. Праводзіцца спроба дэматывацыі мянушак-імён. Аналізуюцца найменні, якія суадносяцца з дыялектнай лексікай, што выйшла з актыўнага ўжытку носьбітамі дыялекту. Дыялектнае слова з'яўляецца асновай для ўтварэння мянушкі, якая рэпрэзентуе ўласна анамастычныя веды і веды дыялектнага зместу. Пры кагнітыўным падыходзе структурна-семантычны аналіз мянушак дапамагае сфарміраваць уяўленне пра рэгіён, паняцце пра яго культурную і моўную (фаналагічную, словаўтваральную, лексічную) спецыфіку.

Ключавыя словы: мянушка; матывацыя; дыялектнае слова; кагнітыўны падыход.

На пачатку ХХІ ст. вывучэнне дыялектнай мовы адбываецца праз прызму антрапацэнтрызму, кагнітывізму, моўнай асобы, камунікатыўнай прагматыкі. Зразумела, што гістарычная і сістэмна-структурная парадыгмы таксама застаюцца актуальнымі. У беларускай дыялекталогіі ХХ ст. было прысвечана ў асноўным збору і сістэматызацыі фанетычных, граматычных з'яў і лексічнага апелятыўнага матэрыялу. Перыферычны анамастычны матэрыял актыўна пачаў збірацца з 90-х гадоў ХХ ст. Тапонімы сталі даследавацца ў этымалагічным, геаграфічным і структурным аспектах. Распачаты збор мянушак і іх асэнсаванне ў структурна-семантычным аспектах. К канцу ХХ ст. онімы асэнсоўваюцца як адзінкі этналінгвістыкі і лінгвакультуралогіі. На пачатку ХХІ ст. аспектамі вывучэння перыферычных онімаў варта назваць семасіялагічны, анамасіялагічны, кагнітыўны, канцэптуальны, функцыянальна-структурны.

Мянушка як неафіцыйнае найменне адносіцца да дыялектнай лексічнай сістэмы. Большасць мянушак звязана з дыялектнай лексікай як асаблівым тыпам ведаў пра тэрытарыяльную разнавіднасць моўнай адзінкі, бо дыялектныя формы слова служаць сродкам рэпрэзентацыі анамастычных ведаў. Дыялектнае слова служыць асновай для ўтварэння мянушкі, якая рэпрэзентуе ўласна анамастычныя веды і веды дыялектнага зместу. З дапамогай дыялектнай лексікі і мянушак фарміруецца ўяўленне пра рэгіён, паняцце пра яго культурную і моўную (фаналагічную, словаўтваральную, лексічную) спецыфіку.

Пры кагнітыўным і прагматычным падыходах да аналізу мянушак важным пытаннем з'яўляецца яе матывацыя. Асноўныя заканамернасці семантычнай матывацыі мянушак аднолькавыя, аднак канкрэтная матывацыя ў гаворках не заўсёды супадае. Тлумачыцца гэта розным успрыняццём навакольнага асяроддзя, розным светабачаннем носьбітаў гаворкі. Матываванасць мянушак, утвораў ад дыялектных апелятываў, можа быць як сэнсавай, так і структурнай.

Кагнітыўны падыход аналізу значэння мянушкі ўключае выяўленне назапашанай чалавекам інфармацыі ў ходзе развіцця і ўзаемадзеяння з навакольным асяроддзем. Пры названым падыходзе вылучаюцца лагічны, сімвальны і вобразны тыпы матываванасці. Т. А. Сідарава вызначае розныя лагічныя тыпы матываванасці, «базируючыся на стратегіях с установкой на физические свойства объектов действительности» [16, с. 67]. Даследчык адзначае, што ў аснове вобразнай матываванасці палягае «представление об этих объектах в сознании говорящих (оценка, связь с другими объектами, модальный аспект, культурологический, социальный и т. д.) представление об этих объектах в сознании говорящих (оценка, связь с другими объектами, модальный аспект, культурологический, социальный и т. д.)» [16, с. 67]. Сімвальная матываванасць адлюстроўвае сацыяльна-гістарычны вопыт народа, нацыянальна-культурныя асаблівасці, уяўленне чалавека пра акаляючы свет.

Паняцце матывацыі ўзнікла ў словаўтварэнні ў 50-я г. XX ст. (Р. О. Вінакур, В. У. Вінаградаў). У мовазнаўстве вывучаюцца словаўтваральны, намінатыўны і лінгвакагнітыўны аспекты матывацыі; вылучаецца сэнсавая і фармальная матываванасць, абсалютная і адносная, прамая і вобразная; гаворыцца пра фанетычную, марфалагічную і семантычную матываванасць. Даследчыкамі выкарыстоўваюцца структурна-семантычны і семантыка-кагнітыўны падыходы да вывучэння матывацыі ў словаўтварэнні.

Нас цікавіць сутнасць матывацыі ў дачыненні да ўзнікнення мянушкі-імя. Іменна матывацыя прадвызначае характэрную прыкмету чалавека, якая легла ў аснову яго наймення. Дадзеная прыкмета (напрыклад, высокі/малы рост, залішне худы/тоўсты, колер валасоў, асаблівасці маўлення, рысы характару, адносіны да працы і інш.) з'яўляецца матыватарам для ўзнікнення мянушкі.

У працэсе іменавання намінатар рэалізуе кагнітыўна-пазнавальную дзейнасць, праводзячы аналогію паміж суб'ектам і рэаліяй ці з'явай. У свядомасці намінатара ўзнікаюць асацыяцыі, якія сігналізуюць пра сувязь прыкметы чалавека з рэаліяй. Разумовае параўнанне намінанта з рэаліямі або з'явамі рэчаіснасці прыводзіць да ўстанаўлення асацыятыўных сувязей. У выніку такога асацыянавання асновай для імя-мянушкі становіцца асацыятар – утваральнае слова. Матываванасць вытворнага слова-мянушкі можна разумець і як здольнасць адсылкі да самога паняцця, да ўжывання слова ў звыклым для яго асяроддзі, і як здольнасць несці інфармацыю пра намінанта, і як здольнасць адсылкі да акружэння слова-асацыятара. Матываванасць мянушкі ўтрымлівае пэўную інфармацыю пра іменуемую асобу і пра семантыку слова-асацыятара, змяшчае як інтралінгвістычную, так і экстралінгвістычную інфармацыю. У мянушцы-дэрываце можа ўзнікаць своеасаблівая эмацыянальнасць, экспрэсіўнасць, ацэначнасць і функцыянальна-стылістычная афарбоўка, якая складае структуру канатата ў мянушцы.

У дачыненні да мянушкавай матывацыі мы можам гаварыць пра пераносную матывацыю, прадстаўленую ў выглядзе метафарычнай або асацыятыўнай. Пры асацыятыўнай матывацыі значэнне матываванага слова-мянушкі грунтуецца на пастаянных асацыяцыях.

Мянушкавы матэрыял варта аналізаваць у сінхронна-дяхранічным аспекце, бо мянушка – гэта вынік пэўнага часовага працэсу намінацыі. Калі

носьбіты дыялекту рэканструююць працэс намінацыі, то выяўляецца ўжо дыяхранічны аспект.

Для мянушак, прычыну ўзнікнення якіх, ці матывацыю, носьбіты дыялекту могуць патлумачыць, уласціва сінхронная ступень матывацыі. Пры страце або аслабленні матываванасці мянушкі адбываецца дыяхранічная інтэрпрэтацыя. У дачыненні да мянушкі гэтая інтэрпрэтацыя з'яўляецца адноснай, мы можам толькі суаднесці сэнс мянушкі са значэннем, паняццем апелятыва, але не здольны выявіць падставы, умовы яе ўзнікнення.

Праблема выяўлення структурнай і сэнсавай матывацыі ўзнікае пры аналізе мянушак, якія суадносяцца з дыялектнымі словамі, што не ўжываюцца сучаснымі носьбітамі гаворкі. Паспрабуем правесці дэмотывацыю некаторых мянушак.

Знёганка – мянушка сэнсава можа суадносіцца са словам *знёга* ‘някемлівы, нездагадлівы чалавек’ [20, с. 21]. Існуе дыялектнае слова *знегаднёць* ‘счарсцвець, засохнуць’ [18, т. 2, с. 322], якое таксама можа стаць асацыятарам для худага, хваравітага на выгляд чалавека.

Зну́скі – найменне мог атрымаць чалавек з адмоўнымі якасцямі або ўласцівасцямі, з дрэннымі адносінамі да людзей (хітры, нахабны, шкадлівы, задзірысты). Шэраг дзеясловаў семантычна звязана з названымі ўласцівасцямі чалавека: *празну́сьціць* ‘провести, обмануть, перехитрить’ [21, с. 931]; *знушча́цца* ‘глуміцца, издеваться, измываться’ [21, с. 475]; *пры́зну́сццець* ‘падманіць; прывабіць’ [12, с. 125]; *празну́сьціць* ‘збянтэжыць, спакусіць’ [11, с. 118]; *знушча́цца* ‘здзекавацца, глуміцца’ [1, с. 46]; *зну́сціць* ‘прельстить, обольстить’ [27, с. 3]; *прызну́сціць* ‘прымусіць падманам, угаворамі’ [12, с. 80], а таксама назоўнік *зну́ста* ‘подстрекательство’ [21, с. 475], ‘звод; звадыяш’ [1, с. 46].

Зуй – у дыялектнай мове існавалі словы для называння чалавека па яго разумовых здольнасцях і адносінах да працы: *зуй* ‘хітрук’ [25, с. 299]; *зуй* ‘гультай’ [15, ч. 1, с. 215]; *зуй* ‘угрюмый, молчаливый, необщительный человек’ [14, с. 125]; *зуй* 1) ‘хитрец’, 2) ‘тщедушный’ [6, с. 157].

Зэ́йда – дыялектны слоўнік фіксуе лексему *зэ́йда* ‘зануда’ [3, с. 172].

Каля́й – магчыма, мянушку меў пастух. Дыялектныя слоўнікі змяшчаюць словы, звязаныя з паняццем слова *калё́йка* ‘чарга пасвіць жывёлу’: *каля́йнік* ‘падпасак, памочнік пастуха’ [24, с. 66]. Утваральнай асновай мог стаць і дзеяслоў *каля́ці* ‘пэцкаць’ [18, т. 2, с. 388]. Існуе і прыказка з лексмай *каля́й*: *Не зай-мам Давыда, не каля́й віда* [23, т. 2, с. 18].

Канарко́вы – хутчэй за ўсё найменне семантычна звязана са словамі *канарка́ць* ‘пачаць моцна прасіць, вымагаць’, *канарка́ла* ‘чалавек, які вымагае, выпрошвае’ [31, с. 47]; *канарха́ць* ‘плакаць, капризничать (обычно о детях)’ [28, с. 136]; *даканарха́ць* ‘атрымаць пакаранне за надакучванне’ [30, с. 92]; *канарха́ць* ‘пачаць хныкаць, стагнаць’ [28, с. 179]. На Мсціслаўшчыне надакучлівага чалавека, празмерна цікаўнага, назойлівага называлі *канарха́ла* [25, с. 395]. Дыялектныя слоўнікі фіксуюць і словы *канарха́нне* ‘мукі, пакуты’, *канарха́ць* ‘ледзь дыхаць, мучыцца’ [28, с. 268; 21, с. 553]. Ян Станкевіч падае словы *канарха́ць* 1) ‘читатъ каноны и провозглашают стихиры’, 2) ‘со слезами и настойчиво вымаливать’, ‘с пением или нараспев просить’: В старину, даже еще в конце XVII стол., бедные ученики пением кантов снискивали себе пропитание;

канарханьне ‘слезливое настойчивое выпрашивание’, ‘настойчивое упрашивание, сопровождаемое плачем нараспев, усиленно просячим чего-л.’ [21, с. 553].

Кантэр – у першую чаргу звяртае на сябе ўвагу аманімічнае слова *кантар* (кантэр): *кантэр*¹ ‘вуздэчка без цугляў для прывязвання каня’, *кантэр*² ‘від бязмена’, *кантар*³ 1) ‘пеўчы хору ў каталіцкай царкве’, ‘галоўны пеўчы ў сінагозе’, 2) ‘настаўнік і дырыжор хору, а таксама арганіст у пратэстанцкай царкве’ [22, т. 2, с. 620]. На Гродзеншчыне існуе мікратапонім *Кантэраў Лес* [7, ч. 1, с. 161].

Кардзюк – верагодна, матываванасць мянушкі звязана з хатнімі жывёламі. У дыялектнай мове існавалі словы *кардзюк* ‘баран’ [17, в. 5, с. 17]; *карда* ‘загрожанае место около сарая, где находится скот’ [2, с. 139].

Каўганка – найперш мянушку варта суаднесці з ацэначнай назвай асобы *каўган* ‘няўмека’ [13, с. 234], ‘няўмелы, няздатны да працы; той, хто псуе працу; няўмека, партач’ [25, с. 373], у другім значэнні ‘няўмека, нячысты чалавек’ [8, в. 2, с. 29]. Мянушка суадносіцца са словамі, якія называюць віды посуду, часцей драўлянага: *каўганка* ‘кружка, находящаяся в бане для разливания воды’ [6, с. 179], ‘драўляная міска’ [10, ч. 2, с. 59], ‘драўляная сальніца’ [12, с. 129] а таксама ‘гліняная міска’ [9, с. 30]; *каўган* ‘миска, выдолбленная из дерева’ [26, с. 146]; *каўгана* ‘сальнічка, у якой трымаюць соль’ [9, с. 31]. Негатыўную канатацыю ўтрымліваюць і дзеясловы *закаўганіць* ‘вымазаць, запэцкаць’ [4, с. 86]; *скаўганіць* ‘неахайна зрабіць што-н.’ [18, т. 4, с. 444], ‘абгаварыць’ [3, с. 160]. На Магілёўшчыне існуе мікратапонім *Каўганава Дача* ‘назва лесу’ [19, с. 99].

Сутнасць імянавання нельга дакладна выявіць у дэрываце толькі шляхам суаднясення з адпаведным дыялектным словам, якое структурна і, магчыма, часткова сэнсава супадае з мянушкай. Асацыяцыі і матывацыю мянушкі, сапраўдную прычыну яе ўзнікнення можа патлумачыць толькі носьбіт дыялекту. Страта звестак пра матывацыю мянушкі (адыход носьбіта мянушкі ці дыялекту, сціранне інфармацыі з памяці, няведанне інфармацыі праз даўняе ўзнікненне наймення, асабліва родавага) прыводзіць да ўзнікнення нематываваных найменняў. Мы можам толькі выказаць меркаванне, чаму асобу так імянавалі, але адназначна вызначыць прычыну, матывацыю імянавання немагчыма.

Побач са здольнасцю перадаваць вартасную для чалавека інфармацыю мянушкі валодаюць здольнасцю рабіць тую ж інфармацыю закрытай для «непаінфармаваных» або для прадстаўнікоў іншай лінгвакультуры, паколькі ўласныя імёны – гэта заўсёды спецыфічныя рэаліі, якія адносяцца да фонавай лексікі.

Вобразна-сітуацыйная матываванасць мянушак з’яўляецца вынікам іх сувязі з карцінай свету пэўнага лінгвакультурнага грамадства. Пры структурна-семантычным аналізе найменняў мажліва атрымаць звесткі пра прадметы побыту, якіх ужо не існуе, пра з’явы прыроды, пра гістарычныя падзеі, пра асаблівасці ландшафту і інш.

БІБЛІАГРАФІЧНЫЯ СПАСЫЛКІ

1. Абабурка М. В. Дыялектызмы ў творах беларускіх савецкіх пісьменнікаў. Мінск : Выш. шк., 1979. 145 с.
2. Брянский областной словарь / ред. Н. И. Курганская. Брянск, 2011. 364 с.
3. Жывое слова / пад рэд. : І. Я. Яшкін, Ю. Ф. Мацкевіч. Мінск : Нав. і тэхн., 1978. 288 с.

4. *Зайка А. Ф.* Дыялектны слоўнік Косаўшчыны. Слонім : Слоні́мская друкарня, 2011. 272 с.
5. *Іванов А. А.* Микротопонимия Мозырского Полесья : монографія. Мозырь : МГПУ им. И. П. Шамякина, 2007. 220 с.
6. *Касцяно́віч М. І.* Віцебскі краёвы слоўнік. Менск, 1927. 394 с.
7. *Ламака В. М., Сіплі́веня Ж. С., Сцяцко П. У., Якубо́віч Т. А.* Анамастычны слоўнік Гродзеншчыны : у 2-х ч. ; пад рэд. П. У. Сцяцко. Гродна : ГрДУ, 2005. Ч. 1. Мікратапонімы. 347 с.
8. Матэрыялы да абласнога слоўніка Магілёўшчыны / склад. : М. В. Абабурка, М. П. Бузук, А. С. Маўшук [і інш.]. Вып. 2. Магілёў : МДУ імя А. А. Куляшова, 2005. 88 с.
9. Матэрыялы да слоўніка гаворак Мазырскага Палесся / склад. : В. А. Купрэнка, В. В. Шур. Мазыр : МДП, 1996. 70 с.
10. Матэрыялы для дыялектнага слоўніка Гомельшчыны / склад. : В. І. Мядзведзева [і інш.] // Беларуская мова і мовазнаўства : Міжвуз. зб. : Вып 4. Мінск : БДУ, 1976. С. 134–272.
11. Народная лексіка Гомельшчыны ў фальклору і мастацкай літаратуры : слоўнік / пад рэд. У. В. Анічэнкі. Мінск : БДУ, 1983. 177 с.
12. Народная словатворчасць / рэд. : А. А. Крывіцкі, І. Я. Яшкін. Мінск : Нав. і тэхн., 1979. 336 с.
13. Народныя скарбы : Дыялекталагічны зборнік / пад рэд. Л. П. Кунцэвіч. Мінск : Права і эканоміка, 2008. 388 с.
14. *Расторгуев П. А.* Словарь народных говоров западной Брянщины. Минск : Наука и техника, 1973. 296 с.
15. Рэгіянальны слоўнік Віцебшчыны: у 2 ч. / рэд. Л. І. Злобін. Ч. 1. Віцебск : ВДУ імя П. М. Машэрава, 2012. 304 с.
16. *Сидорова Т. А.* Типология мотивированности слова в когнитивном аспекте // Актуальные проблемы филологии и педагогической лингвистики. 2016. № 4. С. 65–72.
17. Словарь смоленских говоров. Вып. 5. К. / ред. Л. З. Бояринова. Смоленск, 1988. 147 с.
18. Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча : у 5 т. / пад рэд. Ю. Ф. Мацкевіч. Мінск : Нав. і тэхн., 1979–1984. 5 т.
19. Слоўнік мікратапонімаў Магілёўшчыны / склад. : С. В. Клімуць, В. І. Рагаўцоў, С. У. Шакура [і інш.]. Магілёў : МДУ імя А. А. Куляшова, 2004. 208 с.
20. Слоўнік рэгіянальнай лексікі Гродзеншчыны / пад рэд. М. А. Даніловіча, П. У. Сцяцко. Гродна : ГрДУ, 1999. 152 с.
21. *Станкевіч Я.* Беларуска-расійскі (Вялікалітоўска-расійскі) слоўнік. Нью-Ёрк, 1989. 1324 с.
22. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы : у 5 т. / рэдкал. : К. К. Атраховіч (аг. рэд.) [і інш.]. Мінск : БелСЭ, 1977–1984.
23. Тураўскі слоўнік : у 5 т. / А. А. Крывіцкі [і інш.]. Мінск : Нав. і тэхн., 1982–1985.
24. *Цыхун А. П.* Скарбы народнай мовы (з лексічнай спадчыны насельнікаў Гродзенскага раёну) : Ч. 1. Гродна, 1993. 246 с.
25. Чалавек : тэматычны слоўнік / навук. рэд. : Л. П. Кунцэвіч, А. А. Крывіцкі. Мінск : Бел. навука, 2006. 573 с.
26. *Шатэ́рнік М. В.* Краёвы слоўнік Чэрвеньшчыны. Мінск : Выданьне беларускае акадэміі навук, 1929. 330 с.
27. *Эпіма́х-Шы́піла Б. І.* Слоўнік Эпімаха-Шыпілы // Полымя. № 7 (483). 1969. С. 225–230.
28. *Юрчанка Г. Ф.* Народнае вытворнае слова: 3 гаворак Мсціслаўшчыны. Мінск : Нав. і тэхн., 1981. 280 с.
29. *Юрчанка Г. Ф.* Народнае вытворнае слова: 3 гаворкі Мсціслаўшчыны. Мінск : Нав. і тэхн., 1985. 304 с.

30. Юрчанка Г. Ф. Сучаснае народнае слова: 3 гаворак Месціслаўшчыны : слоўнік. Мінск : Нав. і тэхн., 1988. 257 с.

31. Яўсееў Р. Маці казала так... . Мінск : Нав. і тэхн., 1978. 113 с.

УДК 811.161.3'367'04

ДАДАНЫЯ СПАСАБУ ДЗЕЯННЯ Ў ПОМНІКАХ СТАРАБЕЛАРУСКАЙ ПІСЬМЕННАСЦІ

С. М. Макітрук

Інстытут мовазнаўства імя Якуба Коласа

*Цэнтра даследаванняў беларускай культуры, мовы і літаратуры НАН Беларусі,
вул. Сурганава, 1/2, 220072, г. Мінск, Беларусь, svetmakitruk@mail.ru*

Разглядаюцца складаназалежныя сказы з даданым спосабам дзеяння ў помніках старабеларускай пісьменнасці; месцазнаходжанне такога даданага ў складаным сказе: звычайна даданая частка размяшчаецца пасля галоўнай; сродкамі сувязі выступаюць суадносныя словы, якія размяшчаюцца ў пачатку даданага; акалічнасць спосабу дзеяння, якая ўдакладняецца або раскрываецца зместам даданай часткі, звычайна выражаецца займеннікавымі прыслоўямі або спалучэннямі слоў.

Ключавыя словы: складаназалежны сказ; даданы спосаб дзеяння; суадносныя словы; займеннікавыя прыслоўі; злучнікі і злучальныя словы; старабеларуская пісьменнасць.

З сярэдзіны мінулага стагоддзя адзначаецца цікавасць да вывучэння складаназалежнага сказа [1; 3; 5; 6], бо ён адносіцца да ліку тых граматычных катэгорый, якія на працягу гістарычнага перыяду існавання ўсходнеславянскіх моў зазналі істотныя змены. У старабеларускай мове, як і ў сучаснай, даданая частка складаных сказаў з адносінамі спосабу дзеяння паказвае, якім чынам або якім спосабам ажыццяўляецца тое, пра што паведамляецца ў галоўнай частцы. Часцей за ўсё такая даданая частка раскрывае змест акалічнасці спосабу дзеяння, якая выражаецца прыслоўем *так* у галоўнай частцы, або выконвае ролю адсутнай акалічнасці спосабу дзеяння пры дзеяслове-выказніку галоўнай часткі: *А служити съ него такъ, какъ первой было съ того села* (КЗ, 55, 1455); *коли Трыщанъ прииоль к лѣтамъ, прииоль изъ своею дружиною и вбилъ князя изъ Норота своею рукою и сказиль городъ ихъ, ижъ тамъ камень на камени не зоставиль* (Трыст.).

Пры выражэнні адносін спосабу дзеяння важную ролю адыгрываюць таксама суадносныя словы *такъ, по тому, по томужъ, подле того*, пры дапамозе якіх сувязь галоўнага сказа з даданым становіцца больш цеснай. Даданыя часткі ў старабеларускай мове далучаліся да галоўнай злучнікамі ці злучальнымі словамі *какъ, якъ (яко), ажъ (ижъ, же), что*: *И ударились два сильные богатыря промеж собою острыми копьями, что сильный гром грянул пред тучаю* (Бава, 464). Злучнікі *яко(бы), як(бы), иж(бы)* даданым спосабам дзеяння надаюць дадатковыя сэнсавыя адценні, напрыклад умоўнасці, магчымасці.

Паводле «Гістарычнага слоўніка беларускай мовы» [2] і яго картатэкі прыс-
лоўе *какъ* у якасці злучальнага слова ў даданым спосабу дзеяння ўпершыню за-
фіксавана ў «Ревизии пушц и переходов звериных в бывшем Великом Княжестве
Литовском»: *Дали есмо ему ... у Ольшахъ Рудница землю со всеми прыходы и
доходы, пожытки, какъ* здавна и зъ вѣка къ тымъ селомъ прыслушало и слуша-
етъ (РПП, 327, 1392). У даданым злучальнае слова *какъ* разам з акалічнасцямі
спосабу дзеяння *такъ, тако, также* галоўнага сказа да канца XVI ст. сустрака-
ецца ў старабеларускіх дзелах (кнігах Метрыкі ВКЛ), свецкіх (Віленскі спіс
летапісу) і рэлігійных («Пакуты Хрыста», «Аповесць аб трох каралях-валхвах») *тэкстах*: *Прошу твое милости, учини ми право съ Каменьчаны о мои шкоды, а я
такъ жо учиню, какъ* ми узвелиши (КЗ, 347, 1480); *великыѣ кнѧ² вито⁶тъ должен
сѣдѣти. аль па^к также* изгадають над нимъ. *какъ* на⁰ ѿѿ⁰мъ его (Віл, 4446); *не
тако* говорили *какъ* есмо ихъ наоучили (Пак. Хр., 36). У названых помніках такія
даданыя знаходзяцца пасля галоўнага сказа.

Сінтаксічная канструкцыя злучнік *какъ* + суадносныя спалучэнні *по тому,*
по томужъ, подле того, подлѹ того, якая «шляхам параўнання паказвае, як, якім
чынам адбываецца дзеянне, выражанае выказнікам галоўнага сказа» [3; с. 250],
адзначаецца пераважна ў старабеларускіх дзелах тэкстах ад канца XV – пачат-
ку XVI ст.: *Нехай онъ тое село держитъ подлѹгъ того, какъ* купилъ
(КЗ, 151, 1493); *тыхъ людей ему не рушилъ, опять ему далъ по тому жъ, какъ и
первей держалъ* (КЗ, 23, 1561); *Которымъ же правомъ ѿни мають радитися и
справоватися на вечные часы по тому, какъ* въ Бельску (КСД, 892, 1516).

Як адзначае А. П. Груца, у мове беларускай пісьменнасці XV ст. фіксуецца
сінтаксічныя канструкцыі, у якіх даданы з *какъ* паясняе ў галоўным акалічнасць
спосабу дзеяння, выражаную спалучэннямі *по давному, по старому, по старынѣ*
[3; с. 246]: *Незбодичи, на имя Самъсонъ, а Голованевичъ, а Борочичъ; служити
имъ по давному, какъ* при великомъ князи Витовте служили (КЗ, 114, 1449); *И
всимъ есмо пожаловали мѣщанъ Киевскихъ и все поспольство, подавному, какъ
было великого князя Витовта* (АЗР, I, 146, 1494); *ѿни ... казали имъ слѣжити
по старине какъ ѿтъ князѧ го^рского ѿтъве^рнены за першыхъ пановъ воево⁰ ихъ
... слѣживали* (КВЗС, 786, 1533). Такія канструкцыі характэрны для тэкстаў дзе-
лавых помнікаў, якія паказваюць на абавязковую юрыдычную норму кануа XV –
пачатку XVI ст. або ўжываюцца ў якасці назвы той ці іншай граматы, раскрыва-
ючы ў агульных рысах яе кароткі змест: *Корсаковичомъ Михаилу, Васку, Иваишу
король вернулъ, по тому, какъ* Корсакъ отецъ ихъ держалъ первей того, Узду
(КЗ, 24, XV ст.). У сучаснай беларускай мове злучнік *какъ* не ўжываецца.

Злучнікі *як і яко* часцей сустракаюцца ў перакладных і арыгінальных свец-
ка-мастацкіх тэкстах канца XVI – пачатку XVII ст. Даданы з гэтым злучнікам
звычайна займае становішча пасля галоўнага (постпазіцыя) і адносіцца да спа-
лучальнага слова *так* або да выказніка галоўнага сказа і паказвае, як, якім спо-
сабам адбываецца дзеянне: *ѿак есте служыли Кэвидону, так* служыте и мне До-
дону (Бава, 131–132); *рек король: Будь так ѿакъ ты велии* (Трыст., 8); *жона за^с
котораѧ* была з нѣмець, *вкраласе* ему в се^рце цѣдными словы, *такъ* же сама

вси^м **яко** се е^с подобало **ради**ла (Хр. польск., 4); **и** мѣжах Латыго^{нб}ских **якъ** пры^шли ѿ Жомо^нть (Рач., 305); тыи народы ... **и**бычае^н звѣрины^н в лѣса^х мешкали, а з кривными бе^з вишел^акои розности и ^нстыдѿ **якъ** котормѿ подобалос^яа посполите злѣчалис^я (Стрыйк., 436б); котормъ [котормы], сядячи в Руси, дан от Руси выбирали, судиі [суды] судили и, **якъ** хотѣли, розказовали (Мам., 168); котори^с ... то приказал справи^т **яко** ему во снѣ^ѣ было **и**бѣ^ѣвлено (Алекс., 6).

У помніках дзелавай пісьменнасці такія сінтаксічныя канструкцыі фіксуюцца пачынаючы ад XVI і да пачатку XVIII ст.: они маюцца въ месте Володимирскомъ тымъ правомъ майтборскимъ судити, радити **такъ**, **якъ** и по иншимъ местамъ нашимъ (Арх. ЮЗР, V–1, 29, 1509); нехай будетъ **такъ**, **якъ** было за великого князя Витовта и Зыгмунта ... бо мы старины не рухуемъ, а новины не уводимъ (АВК, VIII, 81, 1722); будучы на дорозе, служыти имъ по старому, навезька имъ, **яко** и передъ тымъ, водле статуту (КПД, 543, 1557); тотъ **и**пекинь маєт се в то^ѣ **и**пече справовати и личьбу з опеки своее чинити **такъ** **яко** и ко^жды^ѣ [1] ины^ѣ **и**пекинь водлѣ^ѣ на^ѣки сего статутѿ (Ст. 1588, 82). З цягам часу злучнік **яко** замяніўся злучнікам **якъ**, які ўжываецца ў сучаснай беларускай мове пры далучэнні не толькі даданных спосабу дзеяння да галоўных, але і іншых відаў даданных сказаў, а таксама – у якасці сродку сувязі пры параўнальных зваротах.

У старабеларускіх помніках зафіксаваны канструкцыі са злучнікамі *ажъ* (*же*, *иже*), што маглі ўжывацца з часціцай *бы*, «паказваючы на дзеянне, якое мысліцца як прыблізнае, дапушчальнае ці нерэальнае» [3; с. 255]: нехай **такъ** будетъ, **иже** некоторые межы нашими суть на тую надзу и на муку терпливые (Атыла, 203); а естли бы на подданных тая сума пенезей не вынесла, тогды вольно будетъ пану Томку в нашню мою дворную въ земли засеенные и незасеенные увезатисе, **такъ**, **иже** бы тая сума спольна вынесла (АВК, XXXVI, 337, 1592); А **такъ** то богъ хотѣ^ѣ мѣ^ѣтъ ..., **и**же коли хто в щасливости бидичи, для пыхи свое^ѣ не зна^ѣ бы створител^я свое^ѣ (Алекс., 71); тѣло мое выдалъ **такъ** ажъ бы спалилос^я и згорѣло (36.259, 460б). Такія канструкцыі, на думку Е. Ф. Карскага, тлумачацца ўплывам польскай мовы на кніжную лексіку і не былі характэрны для жывой гутарковай беларускай мовы [4; с. 490]. У сучаснай беларускай літаратурнай мове такія злучнікі не ўжываюцца.

Такім чынам, даданая спосабу дзеяння з’яўляецца часткай складаназалежнага сказа, якая служыць для выражэння адносін спосабу дзеяння з галоўнай часткай. Сродкам сувязі выступаюць злучнікі ці злучальныя словы *какъ*, *якъ* (*яко*), *ажъ* (*иже*, *же*), *что* і суадносныя словы *такъ*, *по тому*, *по томужъ*, *подле того*. У сучаснай беларускай мове ёсць злучнік **як** і суадноснае слова *так*, астатнія выйшлі з ужытку ў працэсе развіцця мовы. Даданыя спосабу дзеяння ў даследаваных помніках размяшчаюцца пасля галоўнай часткі складаназалежнага сказа.

У складаназалежных сказах з даданымі спосабу дзеяння назіраюцца разнастайныя адносіны дзеяслоўных форм галоўнага і даданага сказаў, якія залежыць ад наяўнасці ці адсутнасці ў даданай суадносных слоў. Калі суадноснае слова адсутнічае, то даданы сказ больш цесна і непасрэдна звязаны

з акалічнасцю спосабу дзеяння пры дзеяслове-выказніку галоўнага сказа. Прысутнасць паказвае на тое, што даданы сказ адносіцца або да суадноснага слова, або да галоўнага сказа ў цэлым.

СКАРАЧЭННІ

АВК – Акты, издаваемые Виленской археографической комиссией, т. I–XXXIX. Вильна, 1885–1915; **АЗР** – Акты, относящиеся к истории Западной России, т. I–V. СПб, 1846–1853; **Алекс.** – «Александрья» пач. XVII ст. (рукап. РНБ); **Арх. ЮЗР** – Архив Юго-Западной России, ч. I–VIII. Киев, 1859–1911; **Атыла** – «Гісторыя аб Атыле» каля 1580 г. (рукап. Бібл. імя Э. Рачынскага ў Познані); **Бава** – «Аповесць аб Баве» каля 1580 г. (рукап. Бібл. імя Э. Рачынскага ў Познані); **Віл.** – Віленскі спіс летапісу к. XV ст. (рукап. БАН Літвы); **36. 259** – Зборнік павучанняў сяр. XVII ст. (рукапісы БАН Літвы); **КВЗС** – Кніга Віцебскага земскага суда 1533–1540 гг. (рукап. ЦДАСА); **КЗ** – Литовская метрика. Книги записей // РИБ, т. XXVII. СПб, 1910; **КПД** – Литовская метрика. Книги публичных дел // РИБ, т. XXX. Юрьев, 1514; **Мам.** – «Сказанне аб Мамаевым пабоішчы» пач. XVII ст. // Сб. ОРЯС, т. 81, СПб, 1906; **Пак. Хр.** – «Пакуты Хрыста» к. XV ст. (рукап. РНБ); **РПП** – Ревизия пущ и переходов звериных в бывшем Великом княжестве Литовском. Вильна, 1867; **Рач.** – Летапіс па спісе Рачынскіх каля 1580 г. (рукап. Бібл. імя Э. Рачынскага ў Познані); **Ст. 1588** – Статут Вялікага Княства Літоўскага (Вільня, 1588); **Стрыйк.** – «Хроніка» М. Стрыйкоўскага пач. XVII ст. (рукап. РНБ); **Трыст.** – «Аповесць аб Трыстане» каля 1580 г. (рукап. Бібл. імя Э. Рачынскага ў Познані); **Хр. польск.** – «Кароткае апісанне хронікі польскай» пач. XVII ст. (рукап. РНБ).

БІБЛІАГРАФІЧНЫЯ СПАСЫЛКІ

1. *Борковский, В. И.* Синтаксис древнерусских грамот [Ч. 2] : Сложное предложение. М. : Изд-во Акад. наук СССР, 1958. 187 с.

2. Гістарычны слоўнік беларускай мовы : у 37 вып. / Акад. навук БССР, Ін-т мовазн. ; рэдкал. : А. І. Жураўскі (гал. рэд.), А. М. Булыка (гал. рэд.) [і інш.]. Мінск : Нав. і тэхн., 1982–2017.

3. *Груца А. П.* Развіццё складаназалежнага сказа ў беларускай мове (на матэрыяле помнікаў беларускай пісьменнасці XIV–XVII стст. і сучасных беларускіх гаворак). Мінск : Нав. і тэхн., 1970. 270 с.

4. *Карский Е. Ф.* Белорусы. Т. 2 : Язык белорусского народа: Вып. 2 : Исторический очерк словообразования и словоизменения в белорусском языке ; Вып. 3 : Очерки синтаксиса белорусского языка. М. : Изд-во Акад. наук СССР, 1955. 518 с.

5. *Рапацэвіч С. Я.* Сінтаксіс пражскіх выданняў Францыска Скарыны : дыс. ... к. філал. нав. ; Нац. акад. нав. Беларус., Ін-т мовазн. імя Якуба Коласа. Мінск, 2000. 31 с.

6. Сравнительно-исторический синтаксис восточнославянских языков : сложноподчиненные предложения / АН СССР, Ин-т рус. яз. М. : Наука, 1973. 358 с.

FUNCTIONAL PHRASEOLOGY IN HUMOROUS DISCOURSE

M. E. Mammadli

*Azerbaijan University of Languages, R. Behbudov st, 134,
AZ1014, Baku, Azerbaijan, mehriban.b@bk.ru*

The article examines functional phraseology in a comparative aspect. Phraseological units in Azerbaijani and English are analyzed in humorous discourse. Phraseological units used in humorous discourse have important functional characteristics. In this regard, the object of our research is the functional characteristics of phraseological units in English and Azerbaijani languages.

Keywords: phraseology; humour; discourse; communicative unit; semantics.

ФУНКЦИОНАЛЬНАЯ ФРАЗЕОЛОГИЯ В ЮМОРИСТИЧЕСКОМ ДИСКУРСЕ

М. Э. Мамедли

*Азербайджанский университет языков, ул. Р. Бейбутова, 134,
AZ1014, г. Баку, Азербайджан, mehriban.b@bk.ru*

В статье рассматривается функциональная фразеология в сравнительном аспекте. Анализируются фразеологические единицы в азербайджанском и английском языках в юмористическом дискурсе. Фразеологизмы, используемые в юмористическом дискурсе, обладают важными функциональными характеристиками. В связи с этим объектом исследования являются функциональные характеристики фразеологизмов в английском и азербайджанском языках.

Ключевые слова: фразеология, юмор, дискурс, коммуникативная единица, семантика.

One type of phraseology is functional phraseology. Functional phraseology, in general, is one of the new directions of modern linguistics, its main task is the interpretation of phraseological semantic groups used in real speech, in accordance with various functional and stylistic accessories of discourse and text. In this process, primary and secondary functions arise, additional meanings, a phraseological and semantic paradigm, and linguistic phenomena close to speech are realized.

Examples include new directions of theoretical semantics, an integral description of the languages being compared, cognitive semantics, a functional and communicative view of phraseological composition, the implementation of discourse in a phraseological system, an idiom as a communicative unit and its multicharacteristic connections and relationships, structural and communicative models of phraseological meaning, a functional approach to the semantic structure of phraseology, semantic variants, functional and expressive features, conceptual

meaning of phraseological units, synonymy relations. For example, when we approach the idiom “*bircə qarış boyu var*” in a discursive context from a functional and communicative point of view, we inevitably hear laughter in the semantics of the combination. The humor is more clearly visible in the continuation of this idiom: “*Dam dolusu toyu var*” in the discourses of the compared languages, this idiom finds its expression as follows: 1) very small and young \ half-pint \ half-portion \ knee-high to a grasshopper 2) hardly out of pinafores \ wet behind the ears \ scarcely out of the shell yet \ a stripling. In Russian: *от горшка два (три) вершка* (очень низкого роста, маленький) [3, p. 379].

Despite extensive and comprehensive studies of the discursive system of English and Azerbaijani languages, there are few in-depth and serious studies of humorous texts. It should also be noted that the problem of phraseological units consisting of functionally different components has not been seriously considered in general phraseological theory. In particular, the question of whether phraseological units perform various functions in discourse and text, whether they can be images and national cultural codes, has not yet been clarified.

Phraseological units and their derivatives can perform various functions in discourse and have special semantic power (characterizing a person’s emotional qualities, humorous situations, laugh-inducing actions, states, etc. [1, p. 13].

Phraseological units have wide functional properties in the compared languages. In the study, these functions are determined in a contrastive manner. One of the main functions is to reflect a person’s condition, actions, gestures, facial expressions, and other activities through idioms and proverbs. For example, in English, the idiom “*to smoke like a chimney*” is used to refer to a person who smokes a lot. Smoking a lot fulfills the first idiomatic meaning, while the second dominant phraseological meaning is a function of the second dominant phraseological meaning. However, this variant of the meaning is also synonymous with the idiom “*to smoke very heavily and continuously*”. Let us pay attention to the discourse:

– *Ədə, baca kimi nə tüstülədirsən?*

– *Əcəb eləyirəm, sənə nə var?* (danışiq dilindən).

In this discourse-dialogue, the sense of humor is undoubtedly determined by phraseological units. Here we see a functional line of language development. The name “functional line of language development” usually includes such issues as the social functionality of the language, the process of its improvement, the scope of functional use, the expansion of social functions, etc. Because, “the use of lexical and phraseological units in the emergence and development of new spheres of language-speech, the functionalization of new idioms in English and their entry into Azerbaijani and other Turkic languages and their acquisition of constructive meanings in the new world, etc. arise as a result of sociolinguistic development of society” [2, p. 56].

Therefore, the main purpose of this dissertation is to determine the patterns of functionalization (dependence) of phraseological units used in humorous discourse, to give their systematic and typological characteristics. For this purpose, the task is to solve a number of issues.

1. To determine the functional principles of phraseological units based on existing scientific and theoretical sources.

2. To systematize the functional load and parameters that make up the semantic structure of phraseological units used in humorous discourse, and to prove that they have an independent semantic structure, forming a linguistic and speech unit.

3. Based on the laws of language and speech, as a rule, to find out the aspects of phraseological units that interest us in the discourse under consideration (determining their semantic and structural integrity, perceiving them as special idioms at the desired level).

4. Since functionality is more related to the internal structure of language (communication, expressivity, and one or another sphere of public life), identify these connections.

The study shows that the functional load of phraseological units used in humorous discourse has different types depending on the purpose of speech. Functionalization is observed in narrative, interrogative, and command-provocative sentences of humorous discourse. However, the functional force of the interrogative-semantic component in the discourse cannot encompass the prepositive part. On the other hand, the functional “radius of influence” of phraseological units covers almost the entire structure. It is also revealed that the components of the phraseological sentence are not identical in terms of functional uniformity and heterogeneity. In fact, the functional designation of components is also determined from the standpoint of this approach.

The main purpose of our approach to the problem is that in humorous discourse, phraseological units can determine, from our point of view, the fact that the structural component, which we call the structural component, is a special phraseological unit—an idiom, an integral functional entity.

The phraseological reality of folk idioms is also proved by the fact that their component composition can be multifunctional. The combinatorial possibilities of such phraseological units are wide. The fact that phraseological units can act as a whole member in the humorous discourses of English and Azerbaijani languages may also reflect their functional and semantic completeness.

Thus, as a result, we can say that, in general, the function represents a reasonable dependence of phraseological units on certain principles (on the semantic-phraseological group) of the conditions of analysis.

Phraseological units are represented in humorous discourse as a manifestation of semantic and national cultural characteristics.

The true functional nature of a phraseological unit lies precisely in the conditions and state of two-way dependence.

The basic concept of functional phraseology is the “functional-semantic field”. This field is also located in the discourse.

Finally, in functional phraseology, detailed information can be obtained through phraseological paradigms. Phraseological variants and synonyms greatly expand and actualize the speech act from a functional point of view.

REFERENCES

1. *Hacıyeva Ə. H. İngiliscə-Azərbaycanca və Azərbaycanca-İngiliscə somatik frazeoloji birləşmələr lüğəti*. Bakı, 2005.
2. *Kazımov İ. Leksikologiyanın yeni tipləri. Müasir Azərbaycan dili. Leksikologiya. II kitab*. Bakı : “Zərdabi Nəşr” MMC, 2022.
3. *Vəliyeva N. İrihəcmli üçdilli (Azərbaycanca-İngiliscə-rusca) frazeoloji lüğət*. 2 cildə, I cild. Bakı : Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 2010.

УДК 811.111-26+372.461.2+612.789

ЛОГИЧЕСКИЙ ПОДХОД К ИМПЛИЦИТНОМУ И ЭКСПЛИЦИТНОМУ ВЫРАЖЕНИЮ СМЫСЛА ДИАЛОГИЧЕСКОЙ РЕЧИ В СОВРЕМЕННОМ АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

С. Х. Мамедли

*Азербайджанский технический университет, пр. Г. Джавида, 25,
AZ1073, г. Баку, Азербайджан, quliyevasur@mail.ru*

Статья посвящена способам выражения смысла в диалогической английской речи. Логический подход при этом рассматривается как состоящий из трех частей: логики ведения диалога, имплицитного смысла высказывания, эксплицитного смысла реплик. Их описание подготавливает почву для определения лингвистической проблемы и развивает представления о диалогической речи в современном английском языке.

Ключевые слова: диалогическая речь; методические подходы; логика высказывания; имплицитный смысл; эксплицитный смысл.

ЛАГІЧНЫ ПАДЫХОД ДА ІМПЛІЦЫТНАГА І ЭКСПЛІЦЫТНАГА ВЫРАЖЭННЯ СЭНСУ ДЫЯЛАГІЧНАГА МАЎЛЕННЯ Ў СУЧАСНАЙ АНГЛІЙСКАЙ МОВЕ

С. Х. Мамедлі

*Азербайджанскі тэхнічны ўніверсітэт, пр. Г. Джавіда, 25,
AZ1073, г. Баку, Азербайджан, quliyevasur@mail.ru*

Артыкул прысвечаны спосабам выражэння сэнсу ў дыялагічным англійскім маўленні. Лагічны падыход пры гэтым разглядаецца як складзены з трох частак: логікі вядзення дыялогу, імпліцтнага сэнсу выказвання, экспліцтнага сэнсу рэплік. Іх апісанне падрыхтоўвае глебу для вызначэння лінгвістычнай праблемы і развівае ўяўленні аб дыялагічным маўленні ў сучаснай англійскай мове.

Ключавыя словы: дыялагічнае маўленне; метадычныя падыходы; логіка выказвання; імпліцтны сэнс; экспліцтны сэнс.

К середине второго десятилетия XXI в. азербайджанская методическая и лингвистическая наука накопила достаточно солидный опыт в аспекте, вынесенном в заголовок данной статьи. Необходимо ясно и четко представлять, что одной из важных и актуальных задач подготовки литераторов, лингвистов и педагогов-методистов на нынешнем этапе является формирование и дальнейшее совершенствование умений и навыков самостоятельно мыслить. Речь идет отнюдь не только о выполнении школьниками или студентами собственно самостоятельных работ; их нужно научить вырабатывать и защищать собственную точку зрения. Поэтому в последние годы в школах и вузах Азербайджана уделяется немалое внимание так называемому проблемному обучению. В центре его стоят, во-первых, постановка педагогом задачи, которую учащиеся обязаны решить сами. Во-вторых, обучение умению аргументировать свою позицию, в том числе и в ходе диалогов как со своими сокурсниками, так и с учителями. Как нельзя более кстати здесь подходит изречение «Кто ясно мыслит – тот ясно излагает». В-третьих, составной и неотъемлемой частью проблемного обучения в школах и университетах нашей республики является тщательное научное изучение взаимосвязи и взаимозависимости разных видов или типов речепроизводства. В этом процессе, который мы разделили на три части, при изучении современного английского языка определенную роль играет диалог. А в нем, в свою очередь, немаловажным представляется строгий логический подход к имплицитному и эксплицитному выражению различного смысла.

Прежде всего, мы считаем необходимым определиться с основной терминологией используемых понятий.

Что такое диалог в его современном лингвистическом истолковании? Это, в принципе, – развивающаяся система перекрещивающихся реплик, в которых принимают непосредственное участие как минимум двое собеседников. Диалогическая речь – это реальная, наиболее конструктивная и достоверная возможность создания вопросно-ответной формы. Причем лишь неподготовленный преподавателем обмен реплик носит сугубо спонтанный и хаотичный характер со стороны обучающихся. Действительно, связная диалогическая (как, впрочем, и монологическая) речь, по словам современного лингвиста и культуролога Б. С. Гершунского, – это «оптимальный путь к ускоренно-эффективному овладению и грамматической, и лексико-семантической базами современного литературного и разговорного английского языка» [1, с. 57–58]. Так что, если говорить о качественных показателях диалога, то он по отношению к речи монологической носит, главным образом, дополняющий характер. Как верно подмечают В. Л. Таиров и Д. А. Исмаилова, «в принципе, вопросы обучения диалогической речи в университетах Азербайджана – это часть более общей и масштабной проблемы обучения устной речи» [3, с. 78]. Но мы неслучайно обращаемся в настоящей работе к этой части более глобальной лингвистической и методической проблемы, так как она объективно менее разработана в науке.

Итак, резонно, на наш взгляд, задаться таким вопросом: какой характер должны принимать реплики в диалоге, чтобы в максимальной форме отвечать специфическим признакам английской диалогической речи? (разговорной или литературной – в данном случае не суть важно). Ведь логика пикировки реплик,

в которые, словно в символической дуэли, вступают партнеры по беседе, и семантика диалога значительно выше его собственно методического предназначения. Суть дела заключается в том, что, каким бы заранее неподготовленным не выглядел диалог, он почти всегда носит ситуативный характер. Следовательно, чтобы избежать абсолютно ненужной хаотичности, соответствующую ситуацию необходимо смоделировать.

Нам представляется, что для выполнения этой цели в современных вузовских условиях целесообразно использовать логический подход к диалогу. Понимательным для азербайджанских студентов может быть, например, решение логических задач, представляющих собой своего рода загадку, подлежащую разгадке, решению. Конечно, следует отдавать себе отчет в том, что эта операция подразумевает не буквальное такое ее толкование. Между тем диалог должен быть предварительно подготовлен преподавателем следующим образом: скажем, первые две реплики содержат в себе своеобразный вопрос-«тайну», которую и нужно раскрыть. Правильное решение логической задачи позволяет, как нам представляется, преодолеть естественным путем возникающие трудности порождения и восприятия вопросно-ответных форм. Такого рода задачи направлены прежде всего на установление лингвистических операций с последовательностью применения логико-семантических связей между отдельными репликами. Ведь логическая задача – это специфический подбор отдельных речевых единиц с последовательным логическим конструированием реплик.

Так как в основе такого типа задачи лежит именно логический подход, то и реплики можно постепенно усложнять. Только опытный преподаватель должен считаться, по нашему мнению, как минимум с двумя факторами. Первый – возрастной ценз студентов. Логическая задача должна быть четко сформулирована в зависимости от курса обучения студентов. Второй фактор – общая подготовка студентов, т. е. интеллектуальный уровень студента или всей группы. Учет двух указанных факторов и определяет сложность логической задачи.

Наконец, хочется отметить, что каждая разновидность вопроса в этой задаче, во-первых, делится на два этапа: предварительный и собственно лингвистический. Во-вторых, она может быть правильно реализована и в дальнейшем хорошо усвоена обучающимися только в определенном контексте. Аксиоматично прозвучит такое утверждение: ни при каких обстоятельствах логическую задачу нельзя искусственно отрывать от ее контекстного окружения. Напротив, это хотя и крайне малая (например, в составе от четырех до восьми строк по принципу: вопрос – ответ), но все равно цепочка, каждое звено которой проходит путь от первично поставленной цели до реализации непосредственно в конкретном контексте.

Как пример приведем диалог со следующим логическим заданием: при помощи четырех фраз узнать о двух именах литературных героев или совершаемых ими действиях. Главная информация, таким образом, делится на четыре части.

James: Who is going to ring, Ann?

Anne: Potter's wife.

Who are you?

James: Your nephew.

Обращаем наше внимание на то, что настоящим диалогом мы подводим собеседника к постепенному узнаванию имен людей, которые находятся в определенном родстве по отношению друг к другу. Кроме того, реплики взяты нами, что называется, не с «потолка»; эта логическая задача изложена в одном из романов английского писателя-экзистенциалиста Грэма Грина. Но дело, разумеется, не только в первоисточнике. Студенты на данной ономастической основе могут в дальнейшем самостоятельно сформулировать аналогичные задачи. Это означает, что предложенная им в общем-то несложная логическая задача может быть продолжена учащимися в соответствии с английскими логико-семантическими и грамматическими правилами.

Другой интересной возможностью выражения основного смысла диалогической речи в современном английском языке могут служить имплицитные и эксплицитные выражения. Это тоже, на наш взгляд, ценностный логический подход. Современный профессор лингвистики Д. А. Исмаилова является автором двух весьма содержательных статей на эту тему. В частности, она обратилась к имплицитно-эксплицитному модальному смыслу отрицания в английских диалогах. В каждом из приведенных в данных статьях примеров лингвистическая основа совпадает с коммуникативной установкой.

Аккумулируя основные идеи Д. А. Исмаиловой, приходим к нижеследующим выводам и обобщениям. Оказывается, центральной формой выражения имплицитного смысла становятся отдельные виды повторов. Это своеобразные повторы-переспросы. Они, по словам Д. А. Исмаиловой, прямо и непосредственно «направлены практически на всю пропозициональную структуру иницилирующего высказывания или на его отдельные компоненты» [2, с. 84].

В частности выясняется, что имплицитное отрицание в английском языке относится не только к разрозненным компонентам так называемого иницилирующего (или направляющего) высказывания, но и к предикативному центру предложения в целом. Следовательно, настоящий модальный смысл становится более обогащенным за счет специфических диалогических конструкций. К этому теоретическому положению автор предлагает следующий диалог:

Who not ask Herbie and settle the whole affair?

Ask the Robot? [2 с. 85].

Оказывается, эти две фразы в диалоге строятся по особому образцу: отношение между внутренним содержанием одного предложения с отрицанием имплицитно связано с повтором. Их может конструировать уже сам студент. Только следует придерживаться такого правила: от частного переходить плавно к общему. Могут быть повторы и в составе той или иной фразеологической единицы. Например, пропозициональная часть какого-либо иницилирующего высказывания замещается местоимением:

She wasn't boring.

Tell old Jones about it.

Вместе с тем в английском языке оказываются продуктивными и конструкции, в которых значение уже не отрицания, но утверждения высказывания (или подтверждения чего- или кого-либо) реализуются не имплицитно, а именно экс-

плицитно. Логический подход в данном случае дает о себе знать прежде всего в том, что сохраняется структурно-семантическая схема повтора, меняется только действие: от отрицания осуществляется переход к утверждению. И, естественно, здесь не действует математическое правило: «от перемены мест слагаемых сумма не изменяется». Напротив, повторы-ответы или переспросы находятся в рамках тех же диалогических единиц.

Who you make me one tomorrow?

I will make me one tomorrow.

Как видим, в данном случае подтверждение осуществляется с помощью замены всего лишь одного слова. Во всем остальном – конструкция выдержана в пределах двух фраз из диалога. Несмотря на внешнюю неприхотливость двух предложений, педагог обязан обучить своих подопечных вышеназванной перестановке местоимений.

БИБЛИОГРАФИЧЕСКИЕ ССЫЛКИ

1. Гершунский Б. С. Философия образования для XXI века. М. : Наука, 1998. 197 с.
2. Исмаилова Д. А. Имплицитный коммуникативно-модальный смысл отрицания в диалогической речи английского языка // Научная мысль Кавказа. 2002. № 3. С. 84–87.
3. Тауров В. Л., Исмаилова Д. А. Логическая задача как вспомогательный компонент методики обучения диалогической речи современного английского языка // Научная мысль Кавказа. 2002. № 3. С. 78–84.

УДК 811.161.1'373 (043.3) + 811.111'373 (043.3)

К ВОПРОСУ О НОМИНАЦИИ НЕКОТОРЫХ НАЗВАНИЙ БОЛЕЗНЕЙ ЛАТИНСКОГО И ГРЕЧЕСКОГО ПРОИСХОЖДЕНИЯ В ДИАХРОНИЧЕСКОМ АСПЕКТЕ

Л. Ю. Масловская

*Белорусский государственный университет, пр. Независимости, 4,
220030, г. Минск, Беларусь, maslouskaya@bsu.by*

В статье предпринята попытка описания некоторых номинаций болезней в русском, английском и белорусском языках в диахроническом аспекте. Проведен анализ в лингвокультурологическом аспекте диахронических изменений номинаций болезней *проказа, холера, чесотка, столбняк*, заимствованных из древнегреческого и латинского языков.

Ключевые слова: название болезни; заимствование; латинизм; грецизм; диахрония.

ДА ПЫТАННЯ АБ НАМІНАЦЫІ НЕКАТОРЫХ НАЗВАЎ ХВАРОБ ЛАЦІНСКАГА І ГРЭЧСКАГА ПАХОДЖАННЯ Ў ДЫЯХРАНІЧНЫМ АСПЕКЦЕ

Л. Ю. Маслоўская

Белорусский государственный университет, пр. Независимости, 4,
220030, г. Минск, Беларусь, maslouskaya@bsu.by

У артыкуле зроблена спроба апісання некаторых намінацый хвароб у рускай, англійскай і беларускай мовах у дыяхранічным аспекце. Праведзены аналіз у лінгвакультуралагічным аспекце дыяхранічных змяненняў намінацый хвароб *праказа, халера, часотка, слупняк*, запазычных са старажытнагрэчаскай і лацінскай моў.

Ключевые слова: назва хваробы; запазычанне; лацінізм; грэцызм; дыяхранія.

В «Лингвистическом энциклопедическом словаре» заимствование определяется как «элемент чужого языка (слово, морфема, синтаксическая конструкция и т. п.), перенесенный из одного языка в другой в результате языковых контактов, а также сам процесс перехода элементов одного языка в другой» [5, с. 158].

А. Ю. Романов считает, что отсутствие в языке эквивалентного слова является наиболее очевидной причиной лексического заимствования [8, с. 11]. «Время заимствования и язык-источник заимствования представляются вполне очевидными основаниями для классификации лексических заимствований. Фиксация времени заимствования и периодизация заимствования являлись основной задачей целого ряда исследований (например, Аристова 1978; Биржакова и др. 1972; Крысин 1968). Определение языка-источника лексического заимствования позволяет исследователям делать выводы о наличии тесных культурных связей со страной, из языка которой были почерпнуты новые слова» [8, с. 13].

Многие современные медицинские термины и наименования сферы социально значимых заболеваний русского и белорусского, как и английского, языков относятся к словам древних языков, принятых в среде медицины и науки того времени, а именно древнегреческого и латинского языков.

Данная статья посвящена рассмотрению вопроса о заимствовании некоторых названий болезней в русский, английский и белорусский языки из классических языков. В результате работы с Национальным корпусом русского языка (НКРЯ) [7], корпусом английского языка [12], латинско-русским словарем [3], историческим и этимологическим словарями белорусского языка [1; 2; 10] нам удалось проанализировать в лингвокультурологическом аспекте диахронические изменения номинаций болезней *проказа, столбняк, холера, чесотка*, заимствованных в среднеанглийский период из латинского языка посредством континентальных диалектов (1100–1500 гг. н. э.).

В основном Национальном корпусе русского языка данные названия болезней впервые упоминаются в XVIII в.: *проказа* (1700–1722), *чесотка* (1775), *холера* (1776), *столбняк* (1782). Отметим, что первая фиксация лексемы *проказа* в древнерусском корпусе встречается в 1030–1118 гг. В белорусском языке первое

упоминание слов *проказа*, *чесотка* фиксируется в издании Франциска Скорины «Библия руска» (1516–1519).

Из исследуемых нами названий болезней первой по дате фиксации стала рус. *проказа* / англ. *leprosy* / белор. *праказа*. Название впервые использовано в Библии Ковердейла, где оно передает еврейское слово *cara'ath*, которое, по-видимому, было общим термином для обозначения кожных заболеваний. Номинация *проказа* также известна как *болезнь Хансена* (1938) по имени норвежского врача Герхарда Хенрика Армауэра Хансена (1841–1912), который в 1871 г. открыл бациллу, вызывающую это заболевание [11].

Первое упоминание болезни *проказа* в древнерусском корпусе встречается в «Повести временных лет» по Ипатьевскому списку 1030–1118 гг., следующее упоминание данной номинации – в «Диоптре» Филиппа Пустынника. Основу сочинения составляет разговор Души-госпожи и служанки-Плоти.

В основном корпусе русского языка название *проказа* зафиксировано в проповедях митрополита Стефана (Яворского) в 1700–1722 гг. [6].

Номинация *lepra* = *leprae* зафиксирована в «Латинско-русском словаре» И. Х. Дворецкого в значении ‘накожная болезнь’, преим. *проказа*. Слово заимствовано в латинский из греческого языка и впервые встречается у императорского советника, прокуратора Плиния Старшего (23–79 гг. н. э.) [3, с. 447].

Среднеанглийское название этой болезни *leper* произошло от старофранцузского *liepre* и латинского *lepra*. Но поскольку значение этого слова изменилось в конце XIV в. и приобрело новое ‘человек с проказой’, в английском языке были созданы новые существительные для обозначения этой болезни: *lepri*, *leproso*, *leprosy*, *lepruse*. Все названия датируются серединой XV в., но сейчас являются устаревшими. Местом лечения проказы является *leprosarium* ‘лепрозорий’ или *leprosary* ‘лепрозорий’ (1869, в переводе с французского) [11].

В белорусском языке слово *прокажение* сущ. ‘заболевание проказой’ фиксируется в «Историческом словаре белорусского языка». Слова, производные от существительного *прокажение*: сущ. *прокаженный*, прилаг. *прокаженный*. Лексема впервые упоминается в следующих источниках: «Библия руска» издания Франциска Скорины (1516–1519), а именно «Четвертая книга Царств» и «Второзаконие», а также у Сымона Будного в книге «Катихисисъ для детокъ хрістіанскихъ языка руского коротко выложена» (1562) [2, с. 166].

«Этимологический словарь белорусского языка» дает следующее толкование слова *лепра*: ‘проказа’ заимствовано из рус. *лепра* ‘тж’ (Круковский, Влияние, 83) < лат. *lepra* < др.-греч. *λεπρᾱ* ‘тж’ < *λέπω* ‘лушу, сдираю шелуху, кору’ (Славский, 4, 167–168) [9, с. 286]. Примечательно, что старогреческому слову *lepra* в русском и белорусском языках соответствуют рус. *проказа* / бел. *праказа*, образованные по модели родного языка и являющиеся абсолютными синонимами слову *лепра*. В белорусском словаре приводится следующее определение понятия *праказа*: ‘тяжелая кожная болезнь, которая считается обычно неизлечимой’ [9, с. 493].

Номинация болезни русск. *чесотка* / англ. *scabies* / белор. *капаста* в НКРЯ впервые упоминается в 1776 г. в университетском издании «Описаніе моровой язвы, бывшей въ столичномъ городѣ Москвѣ съ 1770 по 1772 годъ»: «Не всякая опасная болѣзнь бываетъ прилипчива, и не всякая прилипчивая опасною, на

примѣръ: обыкновенныя горячки бываютъ такъ жестоки, что болящій весьма скоро и очевидно умираетъ, но другаго, который около него обращается, не заражаетъ: чесотка, венерическая болѣзнь, и другія нѣкоторыя пристають къ другому, но безъ таковыхъ приключеній, какъ отъ моровой язвы» [7].

Номинация *scabies* в латинском языке представлена в четырех значениях: 1) шероховатость, шершавость; 2) нечистота, грязь; 3) парша, чесотка или струпья, сыпь; 4) перен. зуд, сильное влечение; похоть [3, с. 688]. Самые ранние свидетельства о чесотке в Оксфордском словаре английского языка относятся примерно к 1400 г. и встречаются у Ланфранка, одного из самых влиятельных хирургов Средневековья и личного врача французского короля Филиппа IV, чьи труды на латыни оказывали влияние на хирургическую практику вплоть до XVII в. В корпусе английского языка слово *чесотка* представлено в двух значениях: 1. устар. *чесотка* – общий термин для обозначения кожных заболеваний, характеризующихся чешуйчатой или шелушащейся сыпью (около 1400–1742 гг.); 2. заразное кожное заболевание, вызываемое паразитом *Sarcoptes scabiei*; зуд [12].

В белорусском языке номинация *кароста* ‘чесотка’ фиксируется в историческом словаре: ‘кароста; гнойныя струпы, прышчы’. Впервые встречается в «Библии русской» Франциска Скорины 1516–1519 гг. в книге «Второзаконие», отмечено в книге «Аристотелевы врата» к. XVI ст и «Духовные беседы святого отца нашего Макария пустельника египетского» (1620) [1, с. 30].

В «Этимологическом словаре белорусского языка» название *кароста* представлено в двух значениях: 1. ‘короста (болезнь)’; 2. ‘костра’. Название болезни *короста*: бел. *кароста*, укр. *короста*, рус. *короста*, ст.-слав. *краса*, болг. *краса*, макед. *краса*, серб.-харв. *крѡста*, славен. *krāsta*. Общее значение ‘короста, парша, струпья’. Обращает на себя внимание ирландское. *carrah* ‘покрытый струпьями, паршой’. В ирландской лексеме легко выделяется суффикс *-ach*, а *carr* < **kars* – ‘кожная болезнь’ имеет регулярные славянские соответствия, они вводятся к праслав. *sъrx* – (бел. *шаршыць*, рус. *шершавый*, чеш. *srchý* и балт.: лит. *šiurkštūs* ‘грубый, шершавый’, *pašiūrti* ‘становиться грубым, шершавым’). Сравнение кельт. и слав. форм ведет к необходимости реконструировать **kors* / **krs*. Это показывает, что прасл. *korsta* отображает кельтскую фонетику и семантику и является, таким образом, лексическим проникновением [10, с. 276–277].

В русском языке название *холера* в НКРЯ зафиксировано в 1776 г. в «Памятной книге» Г. Г. Томилова, В. Г. Томилова, где было описано начало эпидемии болезни в Москве: «И возвратились домой в понедельник 8 числа сентября. Провоз же на лодках по 15 коп. с пуда. 15-го числа сентября открылась в Москве эпидемическая болезнь *холера*. 29-го государь император Николай Павлович проехал чрез Тверь в Москву, где пробыл до 5-го октября. Перваго же октября Москва по случаю появления болезни оцеплена и запрещен въезд во оную и выезд из оной. Октября 3-го учреждены карантинны на реке Шоше и на всех проездах Московской губернии... (1776)» [7].

Номинация *cholera* заимствована в латинский язык из греческого. Имеет два значения: 1) желчь (первое упоминание III–IV вв. н. э.) у римского историка Элия Лампридия; 2) рвота и понос с желчью, предположительно *cholera* у Авла

Корнелия Цельса древнеримского ученого-энциклопедиста (I в. н. э.), Плиния Старшего – римского государственного деятеля (23–79 гг. н. э.) [3, с. 138].

В английском языке номинация *cholera* представлена в 21 значении, среди которых встречаются устаревшие, вышедшие из употребления или редкие. Например, понятие *cholera* определялось как: 1. Желчь (особенно как одна из четырех жидкостей организма) (около 1398 г.); 2. В древней и средневековой физиологии и медицине: желчный пузырь (*choler*) в форме, имеющей темный или черный цвет; = черный желчный пузырь. Существительное стало устаревшим, а в более позднем употреблении – историзмом; 16 значений номинации *cholera* актуальны и сегодня [12]. С 1807 г. и по настоящее время наиболее распространенным значением слова *cholera* в Оксфордском словаре считается значение 4: «Острое инфекционное заболевание, обычно передающееся через воду и часто возникающее во время эпидемий и пандемий, вызываемое бактерией *Vibrio cholerae*, характеризующееся рвотой и обильной водянистой диареей и часто приводящее к обезвоживанию, шоку и смерти при отсутствии лечения. Бактерия *Vibrio cholerae* прикрепляется к эпителиальным клеткам тонкого кишечника, но не проникает в них, вырабатывая токсин, который вызывает характерную для холеры диарею, часто сравнимую с рисовым отваром. Эта болезнь, эндемичная в некоторых частях Южной Азии, не была широко признана как отдельное заболевание до ее первой и второй пандемий, которые начались в Индии в 1817 и 1829 гг.; вторая пандемия достигла Западной Европы в 1831 г. и Северной Америки в 1832 г. Ее до сих пор часто называют азиатской холерой или эпидемической холерой» [12].

В Беларусь холера попала из Королевства Польского в 1831 г. В Гродненской губернии она появилась 1 апреля 1831 г. и продолжалась до 1 октября, заболели 1 942 человека, летальность составила 48,7 %. В Гродненской губернии и уездах были созданы холерные комитеты, «учреждаемы были частные оцепления», «особые госпитали и карантин». В обязанности уездных врачей входило проведение «медико-полицейских мер для прекращения эпидемии».

Вторая эпидемия холеры пришлась на вторую половину 1848 г. Надо отметить, что до этого большинство врачей не считали холеру заразной. Во вторую волну взгляды на заразность холеры стали меняться. Так, появились утверждения, «что холера заразительна и заражаются ею или через воздух, или от соприкосновения с больным», а также, что «подобно кори и оспе необходимо при этом индивидуальное предрасположение». Некоторые врачи указывали «на заразительность испражнений больных холерой». С 1853 г. для лечения больных холерой открывались временные больничные отделения за счет средств Приказа общественного призрения с бесплатным лечением. Во время эпидемии холеры в 1856 г. в Лидской военно-временной больнице было открыто холерное отделение.

Эпидемии холеры периодически поражали земли Беларуси в 1866–1867 гг., в 1871 и 1893–1894 гг. Эти эпидемии были также весьма тяжелыми. Например, во время эпидемии холеры в 1871 г. летальность составила 43,1 %. В числе умерших были четыре фельдшера [6].

В «Этимологическом словаре белорусского языка» лексема *халера* определяется как: 1. Острозаразная кишечная болезнь, которая сопровождается рвотой, поносом, общим нарушением деятельности организма [10, с. 717].

Название болезни рус. *столбняк* / англ. *tetanus* / белор. *слупняк* частично заимствовано из классического латинского языка *tetanus* ‘судорожное напряжение мышц’ (Плиний), а частично из древнегреческого *tétavos* ‘мышечный спазм’ [12].

Примечательно, что лексема *столбняк* не описана ни в «Этимологическом словаре русского языка» М. Фасмера, ни в «Историко-этимологическом словаре современного русского языка» П. Я. Черных. Что касается семантики слова *столбняк*, то в «Большом толковом словаре русского языка» С. А. Кузнецова оно представлено в двух значениях: 1. Острое инфекционное заболевание человека и животных, вызываемое находящейся в почве бациллой, попадающей в организм через рану, царапину, и т. п., и характеризующееся резкими судорожными сокращениями всех мышц; 2. Разг. Состояние неподвижности, оцепенения от сильного душевного потрясения; остолбенение [4, с. 1272].

Первое упоминание о столбняке в НКРЯ встречается у Д. И. Фонвизина в комедии «Недоросль» (1782), где слово употребляется во втором значении ‘состояние неподвижности, оцепенения’: «*Ежели столбняк и попройдет, то занесет, мой батюшка, такую дичь, что у бога просишь опять столбняка*» [7].

В «Оксфордском английском словаре» (Oxford English Dictionary) самое раннее свидетельство о столбняке относится к периоду до 1398 г. и содержится в тексте перевода Варфоломея Английского Джоном Тревиза. Существительное *tetanus* фиксируется в трех значениях: 1. Мед. а) устар. (около 1398 г.). Заболевание людей и животных, характеризующееся постоянным сокращением как некоторых, так и большинства произвольных мышц тела с сопутствующими тяжелыми мышечными спазмами, часто приводящими к смерти от удушья, если их не лечить. В таком значении слово использовалось для обозначения разновидности генерализованного мышечного спазма, при котором тело удерживается в строго прямом положении. Столбняк вызывается нейротоксином (тетаноспазмином), вырабатываемым анаэробной бактерией *Clostridium tetani*, споры которой попадают в организм через грязные раны (особенно колотые раны, а у новорожденных – через остаток пуповины). Первым признаком столбняка часто является постоянное сокращение мышц челюсти; б) *столбняк*, лексема употребляется в форме ед. и мн. числа: например, случай или вид столбняка; (особенно в раннем употреблении) мышечный спазм. Сейчас встречается редко; 2. Физиолог. Длительное сокращение мышцы, вызванное быстро повторяющейся электрической или химической стимуляцией (в таком значении слово употребляется с 1847 г.) [12].

В белорусском языке лексема *слупняк* зафиксирована в «Толковом словаре белорусского языка» и в «Этимологическом словаре белорусского языка» как: ‘острая инфекционная болезнь, которая ведет к судорогам мышц’ [9, с. 194; 10, с. 197].

Таким образом, мы можем сделать вывод, что названия многих современных болезней, существующих в неблизкородственных языках, берут свое начало из древнегреческого и латинского. На протяжении длительного времени многие значения таких болезней как: *проказа, столбняк, холера, чесотка* исчезали, сама форма номинации той или иной болезни претерпевала значительные изменения. Названия болезней заимствовались в английский язык в среднеанглийский период, а в русский язык большей частью во второй половине XVIII в.

БІБЛІАГРАФІЧНЫЯ СПАСЫЛКІ

1. Гістарычны слоўнік беларускай мовы. Вып. 16. Корж-лесничанка / склад. А. М. Булыка [і інш.]; пад рэд. А. М. Булыкі. Мінск : Беларуская навука, 1997. 359 с.
2. Гістарычны слоўнік беларускай мовы. Вып. 29. Пристрастный-ракъ / склад. І. У. Будзько [і інш.]; пад рэд. А. М. Булыкі. Мінск : Беларуская навука, 2009. 484 с.
3. *Дворецкий И. Х.* Латинско-русский словарь. 11-е изд., стереотип. М. : Рус. яз. – Медиа, 2008. 843 с.
4. *Кузнецов С. А.* Большой толковый словарь русского языка / Сост. и гл. ред. С. А. Кузнецов. СПб. : Норинт, 2000. 1536 с.
5. Лингвистический энциклопедический словарь / гл. ред. В. Н. Ярцева. М. : Сов. Энци., 1990. 683 с.
6. *Мохор Валентина.* Эпидемии на территории Беларуси через призму истории 19-го века. URL: <https://medvestnik.by/dosug/epidemii-na-territorii-belarusi-cherez-prizmu-istorii-19-go-veka> (date of access: 01.07.2025).
7. Национальный корпус русского языка. URL: <http://www.ruscorpora.ru> (date of access: 01.07.2025).
8. *Романов А. Ю.* Англицизмы и американизмы в русском языке и отношение к ним. СПб. : Изд-во С.-Птб. ун-та, 2000. 152 с.
9. Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы : больш за 65 000 слоў / уклад. : І. Л. Капылоў [і інш.]; пад рэд. І. Л. Капылова. Мінск : Беларуская Энцыкл. імя П. Броўкі, 2016. 968 с.
10. Этымалагічны слоўнік беларускай мовы / [В. У. Мартынаў, А. Я. Супрун, Г. А. Цыхун і інш.]. Вып. 1–14. Мінск : Нав. і тэхн., 1978–2017.
11. Online Etymology Dictionary. URL: <https://www.etymonline.com> (date of access: 01.07.2025).
12. Oxford English Dictionary. URL : <https://www.oed.com> (date of access: 01.06.2025).

УДК 811.161.3'276.6:51

ТЭРМІНАЛОГІЯ КРЫПТАГРАФІІ ЯК АДЗІН СА СКЛАДНІКАЎ ТЭРМІНАСІСТЭМЫ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ

А. М. Муравіцкая

*Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт, пр. Незалежнасці, 4,
220030, г. Мінск, Беларусь, almurav@yandex.by*

У артыкуле разглядаецца функцыянаванне крыптаграфічнай тэрміналогіі ў дыяхранічным і сінхронным аспектах, вызначаецца месца крыптаграфічнай тэрміналогіі ў тэрмінасістэме беларускай мовы. Шмат увагі надаецца гісторыі і развіццю крыптаграфічных сістэм ад старажытасці і да нашых дзён. Прыводзяцца прыклады сучасных беларускіх крыптаграфічных тэрміналагічных варыянтаў, абрэвіятур і інш.

Ключавыя словы: тэрмін; тэрміналогія; тэрмінасістэма; крыптаграфічная тэрміналогія; тэрміналагічны корпус.

Тэрміналагічны корпус сучаснай беларускай мовы няспынна папаўняецца новымі лексічнымі адзінкамі, развіваецца і ўдасканальваецца. Толькі за апошнія дзесяцігоддзі тэрміналагічная сістэма беларускай мовы ўзбагацілася вялікай колькасцю лексічных адзінак, звязаных з камп'ютарнай сферай, ІТ-тэхналогіямі, палітыкай, эканомікай і інш. сферамі чалавечай дзейнасці. Значнае месца ў гэтай сістэме належыць і крыптаграфічнай тэрміналогіі.

Вывучэнне тэрміналогіі крыптаграфіі пачалося параўнальна нядаўна – у апошнія дзесяцігоддзі XX ст., хаця гісторыя крыптаграфіі налічвае прыблізна 4500 гадоў. Гэта быў доўгі шлях развіцця ад так званай наіўнай крыптаграфіі да сучаснай камп'ютарнай крыптаграфіі. І на працягу ўсяго гэтага часу паралельна з развіццём дадзенай навукі развівалася і яе тэрмінасістэма.

На сучасным этапе тэрміналогія крыптаграфіі ўтварае спецыфічны пласт лексікі, які змяшчае аднакампанентныя і шматкампанентныя тэрміны, што ахопліваюць такія раздзелы крыптаграфіі, як атрымання схаванай інфармацыі, сіметрычныя і асіметрычныя крыптасістэмы, квантавая крыптаграфія, кіраванне ключамі, хэш-функцыі, сістэмы электроннага лічбавага подпісу і інш. Не застаюцца ў баку ад даследчай дзейнасці ў гэтай сферы і навукоўцы нашага ўніверсітэта. У Беларускім дзяржаўным універсітэце праводзяцца навуковыя канферэнцыі, прысвечаныя разнастайным пытанням крыптаграфіі, у тым ліку і пытанням крыптаграфічнай тэрміналогіі. Так, напрыклад, 20–21 кастрычніка 2020 г. у БДУ была праведзена міжнародная навуковая канферэнцыя «Тэарэтычная і прыкладная крыптаграфія» (ТПК–2020), прысвечаная 20-годдзю навукова-даследчага інстытута прыкладных праблем матэматыкі і інфарматыкі. У працы гэтага навуковага форуму, арганізаванага ў фармаце відэаканферэнцыі, прынялі ўдзел каля сямідзесяці экспертаў у галіне абароны інфармацыі і інфармацыйнай бяспекі з пяці краін: Беларусі, Расіі, Украіны, Польшы і Італіі. Арганізатарамі канферэнцыі выступілі факультэт прыкладной матэматыкі і інфарматыкі БДУ і навукова-даследчы інстытут прыкладных праблем матэматыкі і інфарматыкі. Праз тры гады (19–20 кастрычніка 2023 г.) у БДУ адбылася II Міжнародная навуковая канферэнцыя «Тэарэтычная і прыкладная крыптаграфія», на якой разглядаліся актуальныя праблемы крыптаграфіі: матэматычныя асновы крыптаграфіі, верагоднасна-стататыстычныя метады крыпталогіі, ацэнка надзейнасці крыптаграфічных алгарытмаў і пратаколаў, блокчэйн-сістэмы і інш. напрамкі крыпталогіі. Удзельнікамі канферэнцыі сталі звыш пяцідзесяці экспертаў у галіне абароны інфармацыі і інфармацыйнай бяспекі з Беларусі, Расіі і Казахстана.

У цяперашні час крыптаграфія істотна ўплывае на наша паўсядзённае жыццё. Цяжка ўявіць, як працавалі б без яе інтэрнэт, банкаўскія транзакцыі, электронныя паслугі. Інфармацыя стала звышкаштоўнай, што падштурхоўвае крыптаграфію пастаянна ўдасканальваць крыптаграфічныя рашэнні і павышаць бяспеку.

У старажытнасці крыптаграфію выкарыстоўвалі, каб захаваць сакрэтнасць паведамлення. Гэтая задача з'явілася разам з узнікненнем пісьма. Само пісьменства можна ў пэўнай ступені лічыць крыптаграфічнай сістэмай. Свае пасланні спрабавалі шыфраваць яшчэ ў старажытных цывілізацыях: Індыі, Егіпце, Месапатаміі. Каб заблытаць чытача, выкарыстоўвалі метады кадавання і стэнаграфіі, якія толькі ўскосна адносяцца да крыптаграфіі. Шыфраванне звычайна зводзіла-

ся да перастаноўкі і замены сімвалаў. Вучоныя лічаць першым прымяненнем крыптаграфіі выкарыстанне спецыяльных іерогліфаў у старажытным Егіпце. Егіпцяне імкнуліся перасягнуць адзін аднаго ў вынаходлівасці пры перадачы паслання. Перш за ўсё пісцы выкарыстоўвалі больш рэдкія іерогліфы для красамойства, каб прыцягнуць увагу да сваіх тэкстаў. Прыклады шыфравання можна знайсці і ў старажытнасяміцкай літаратуры. Так, шыфр атбаш, адзін з самых простых, выкарыстоўваўся ў кнізе прарока Іераміі. Паходжанне гэтага слова тлумачыць прынцып дзеяння шыфра – простая падмена літар. Яно было складзена з літар алеф, бэт, таў, шын – чатырох літар старажытнасяміцкага алфавіта – дзвюх першых і дзвюх апошніх. Вядомы і шыфр старажытнай Спарты – скітала (або сцітала). Але скітала – гэта, па сутнасці не шыфр, а прылада – доўгі стрыжань, на які намотвалі стужку з пергаменту па спіралі. Шыфраваны тэкст пісалі ў радкі па даўжыні стрыжня, потым размотвалі і перадавалі адрасату. Пасля размотвання тэкст становіўся нечытальным. Каб расшыфраваць пасланне, адрасату патрэбен быў стрыжань дакладна такога ж дыяметра. Скітала лічыцца самым вядомым старажытным крыптаграфічным прыстасаваннем. Пазней узнік шыфр Цэзара, названы ў гонар яго стваральніка. Прынцып дзеяння шыфра просты: кожная літара зрушвалася па алфавіце ўправа на адну і тую ж колькасць пазіцый. Адрасату патрэбна было толькі ведаць, на колькі – гэта і быў ключ шыфравання. Сам Цэзар выкарыстоўваў зрух на тры сімвалы. Старажытныя прыстасаванні і шыфры больш нагадвалі загадкі, чым метады крыптаграфіі – перыяд прыблізна да XVI ст. яшчэ называюць наўнай крыптаграфіяй. Да прыкладу, шыфр скітала «ўзламаў» Арыстоцель: замест стрыжня ён узяў конус і намотваў стужку з пасланнем на рознай вышыні, пакуль тэкст не становіўся чытальным. Выкарыстоўвалі і іншыя спосабы засакрэчвання інфармацыі: адмысловыя дыскі і лінейкі, шыфраванне пры дапамозе кніг і інш.

Гісторыкам вядома аб некалькіх спосабах засакрэчвання пасланняў, якія выкарыстоўвалі ў Візантыі. У асноўным, гэта былі простыя прыёмы: хуткапіс, замена алфавіту, няправільнае напісанне літар, лігатурнае пісьмо. Сустрэкаліся і складаныя, якія назвалі лічбавым тайнапісам: калі літарам прысвойвалі лічбавое значэнне і шыфравалі тэкст з дапамогай арыфметычных дзеянняў: лічбы раскладвалі на складнікі, дадавалі і аднімалі. У Сярэднявеччы людзі працягвалі выкарыстоўваць манаалфавітныя шыфры, хаця ў некаторых краінах вынаходзілі і іншыя спосабы крыптаграфіі. Але, калі раней шыфравалі ў асноўным ваенныя паслання, то цяпер сталі засакрэчваць паведамленні дыпламаты, купцы і простыя грамадзяне. Шыфры ўскладняліся па меры распаўсюджвання тэхнікі частотнага крыптааналізу – калі шыфр змагі разгадаць без ключа, аналізуючы, як часта ў засакрэчаным тэксце сустракаюцца розныя літары. Упершыню гэта тэхналогія з’явілася ў арабскіх краінах. Яе развіццё прывяло да з’яўлення поліалфавітных шыфраў (шыфр простаі замены на аснове некалькіх алфавітаў) і шыфраў на аснове замены літар па пэўных правілах. У эпоху Адраджэння былі адкрыты шыфры многаалфавітнай замены, упершыню выкарыстаны метады падвойнага шыфравання. Над загадкай некаторых тагачасных шыфраў крыптографы разважалі стагоддзямі. Пазней многія з гэтых шыфраў сталі асновай для новых метадаў шыфравання. Крыптаграфія існавала і ў Старажытнай Русі. Літаратуры той эпохі вядома тайнапісанне,

называемое Літарэя. Яна магла быць «простай» і «мудрай». «Простая» нагадвала Тарабарскую грамату, «мудрая» – шыфр прастай замены некаторых літар кропкамі, палкамі, кругамі, якія абазначалі разрад ліку.

Да пачатку Першай сусветнай вайны крыптаграфію ўжо лічылі паўнаватасным баявым інструментам у ЗША, Расіі, Англіі, Германіі і інш. краінах. Дзяржавы перахоплівалі засакрэчаныя паведамленні, а крыптааналітыкі разбуралі сакрэтныя палітычныя планы. Так, расшыфроўка перахопленай тэлеграмы нямецкага пасла Артура Цымермана падштурхнула ЗША ўступіць у вайну на баку Антанты.

Падчас Другой сусветнай вайны буйныя дзяржавы выкарыстоўвалі электрамеханічныя шыфратары. Шыфры прылад у той час лічыліся няўскрываальнымі. Самі прылады былі ротарнымі, як, напрыклад, шыфравальная машына «Энігма». З яе дапамогай паведамленні шыфравала армія Германіі і яе саюзнікі, пры дапамозе М-209 – армія ЗША. У СССР выраблялі абодва тыпы прылад. Самымі ўстойлівымі да ўзлому лічыліся коды, якія стварала «Энігма». Прынцып працы быў такі: пры кожным націску на клавішу правы ротар зрушваўся на адну пазіцыю, а пры пэўных умовах зрушваліся і іншыя ротары. Рух ротараў кожны раз прыводзіў да розных крыптаграфічных пераўтварэнняў. Аднак мала хто ведае пра савецкую шыфравальную тэхніку 1940–1950-х гг., напрыклад пра машыну «Фіялка», якая не была ўжламаная і з’яўлялася засакрэчанай да нядаўняга часу [3].

Сучасная крыптаграфія ўтварае асобны навуковы напрамак на стыку матэматыкі і інфарматыкі. Практычнае прымяненне крыптаграфіі стала неад’емнай часткай жыцця сучаснага грамадства: яе выкарыстоўваюць у такіх галінах, як электронная камерцыя, электронны дакументазварот (у тым ліку электронны лічбавы подпіс), тэлекамунікацыі і інш. Істотнае пашырэнне прадмета крыптаграфіі, кола даследчыкаў і карыстальнікаў прывяло да з’яўлення вялікай колькасці новых паняццяў і тэрмінаў, што выкарыстоўваюцца ў навуковых публікацыях і нарматыўных прававых дакументах. У выніку некаторыя тэрміны ў розных крыніцах сталі трактавацца па-рознаму. Сустрэкаецца шмат варыянтаў пры перакладзе з англійскай мовы аднаго і таго ж тэрміна. Па сутнасці на сучасным этапе працягваецца выпрацоўка і фарміраванне адзінай крыптаграфічнай тэрміналогіі.

Як ужо адзначалася вышэй, адна з асаблівасцей крыптаграфічнай тэрмінасістэмы – гэта цесная сувязь з матэматычнай тэрміналогіяй. Значная колькасць матэматычных тэрмінаў актыўна выкарыстоўваецца ў крыптаграфічнай тэрміналогіі, напрыклад: *лацінскі квадрат, дыскрэтны лагарыфм у канечнай групе, рэгістр зруху, сістэма ўраўненняў з перакручанымі правымі часткамі, часовая складанасць алгарытму, хэш-функцыя, аднабаковая хэш-функцыя, група кропак эліптычнай крывой* і інш. Акрамя таго неабходна адзначыць, што шматлікія крыптаграфічныя тэрміны паходзяць непасрэдна ад вядомых матэматычных тэрмінаў. Найбольш шматлікай з’яўляецца група тэрмінаў, якія ўтварыліся ад матэматычнага тэрміна *дыскрэтная функцыя*. Большасць гэтых тэрмінаў прысвечана тлумачэнню крыптаграфічных уласцівасцей дыскрэтных функцый: *афіннае прыбліжэнне, бент-функцыя, забарона функцыі, група інерцыі функцыі, лавінны крытэры, карэляцыйна-імпуннае адлюстраванне, збалансаваная функцыя, эластычная функцыя* і інш. Другую значную групу ўтва-

раюць тэрміны *тэорыі верагоднасцей і матэматычнай статыстыкі*. Тут цэнтральнае месца належыць паняццям *сапраўднай выпадковасці і псеўдавыпадковасці: псеўдавыпадковая паслядоўнасць, сапраўдная выпадковая паслядоўнасць, выпадковая ідэальная паслядоўнасць, энтрапія і інш.* [2, с. 3–66]. У сучаснасці крыптаграфічная тэрмінасістэма працягвае няспынна ўдасканальвацца і развівацца, аб чым сведчыць наяўнасць тэрміналагічных варыянтаў, напрыклад: *алгарытм шыфравання асіметрычны – асіметрычнае шыфраванне; алгарытм шыфравання блочны – блочнае шыфраванне; алгарытм шыфравання паточны – паточнае шыфраванне; аналіз крыптаграфічны – крыптааналіз; метады аналізу крыптаграфічнага – метады крыптааналізу; параметр крыптаграфічнага пераўтварэння – крыптаграфічны параметр; пратакол крыптаграфічны – крыптапратакол; сістэма шыфравання – шыфрсістэма; стойкасць крыптаграфічная – крыптастойкасць; тэхніка шыфравальная – шыфртэхніка; функцыя хэшыравання – хэш-функцыя; сінтэз крыптаграфічны – крыптасінтэз; сістэма крыптаграфічная – крыптасістэма; алгарытм праверкі подпісу лічбавага – праверка подпісу; хэш-функцыя крыптаграфічная, якая зададзена ключом – код аўтэнтыфікацыі; рэжым выпрацоўкі кода аўтэнтычнасці паведамлення – рэжым выпрацоўкі імітаўстаўкі; стойкасць крыптаграфічная тэрэтычная – стойкасць даказуемая; шыфрсістэма з адкрытым ключом – шыфрсістэма асіметрычная; шыфрсістэма з сакрэтным ключом – шыфрсістэма сіметрычная і інш.* [2, с. 3–66].

Крыптаграфічная тэрмінасістэма змяшчае шэраг тэрміналагічных адзінак, якія маюць два і больш варыянты: *алгарытм крыптаграфічны – крыптаалгарытм, алгарытм крыптаграфічнага пераўтварэння, крыптаграфічнае пераўтварэнне, крыптапераўтварэнне; апаратура лінейнага шыфравання – апаратура засакрэчвання, засакрэчвальная апаратура сувязі (ЗАС); паведамленне зашыфраванае – паведамленне шыфраванае, шыфртэкст; сістэма крыптаграфічная – крыптасістэма, крыптаграфічная сістэма абароны інфармацыі; сродкі праграмныя – праграмае забеспячэнне, праграмныя сродкі; пратакол аўтэнтыфікацыі абанентаў – аўтэнтыфікацыя абанента (карыстальніка), пратакол ідэнтыфікацыі; пратакол ідэнтыфікацыі ўзаемнай – аўтэнтыфікацыя ўзаемная, пратакол ідэнтыфікацыі; пратакол ідэнтыфікацыі аднабаковай – аўтэнтыфікацыя аднабаковая, пратакол ідэнтыфікацыі; размежаванне доступу – функцыя-сэрвіс размежавання доступу, сістэма размежавання доступу; падзел сакрэту – схема падзелу сакрэту, пратакол падзелу сакрэту і інш.* [2, с. 3–66].

Для крыптаграфічнай тэрмінасістэмы характэрна наяўнасць тэрмінаў-абрэвіатур. Сярод іх пераважаюць іншамовныя (часцей з англійскай мовы): *PKI (public key infrastructure) – інфраструктура адкрытых ключоў; KEK (key enciphering key) – ключ шыфравання ключоў; OSCP (online certificate status protocol) – пратакол праверкі статусу сертыфіката анлайнавы; LFSR (linear feedback shift register) – рэгістр зруху з лінейнай зваротнай сувяззю; CRL (certificate revocation list) – спіс адазваных сертыфікатаў; EDI (electronic data interchange) – сістэма абмену данымі электронная; EFT (electronic funds transfer) – сістэма пераводу сродкаў грашовых электронная; DSS (digital signature standard) – стандарт лічбавага подпісу; SHS (secure hash standard) –*

стандарт функцыі хэшыравання; *AES (advanced encryption standard)* – стандарт шыфравання; *DES (data encryption standard)* – стандарт шыфравання; *EES (escrowed encryption standard)* – стандарт шыфравання з дэпаніраваннем ключоў; *OWHF (one-way hash function)* – хэш-функцыя аднабаковая і інш. [1, с. 15–91]. Параўнальна нядаўна сталі ўжывацца ў крыптаграфічнай тэрмінасістэме беларускамоўныя абрэвіятуры: *СКАДС* – сродкі крыптаграфічныя абароны дзяржаўных сакрэтаў; *СКАІ* – сродкі крыптаграфічныя абароны інфармацыі; *ЭЛП* – подпіс электронны лічбавы і інш.

Крыптаграфія – адна з самых старажытных навук – прайшла доўгі шлях у сваім развіцці, яе гісторыя налічвае амаль 4500 гадоў. На працягу гэтага часу паралельна складвалася і развівалася яе тэрмінасістэма. На сучасным этапе крыптаграфія з’яўляецца адным з самых запатрабаваных напрамкаў, а крыптаграфічная тэрмінасістэма стала крыніцай папаўнення і ўзбагачэння новымі лексічнымі адзінкамі тэрміналагічнага корпуса беларускай мовы, адным з яе істотных складнікаў.

БІБЛІАГРАФІЧНЫЯ СПАСЫЛКІ

1. Словарь криптографических терминов / под ред. Б. А. Погорелова, В. Н. Сачкова. М. : МЦНМО, 2006. 94 с.

2. Словарь основных терминов по криптологии / сост. : Ю. С. Харин [и др.]. Минск : БГУ, 2013. 66 с.

3. От манускриптов до шифровальных машин: история криптографии. URL: <https://naked-science.ru/article/sci/ot-manuskriptov-do-shifro> (date of access: 26.06.2025).

УДК 811.161.3’373

ПРЭЦЭДЭНТНАЯ ЛЕКСЕМА «СЛОВА» Ў МАСТАЦКАЙ СПАДЧЫНЕ ЯКУБА КОЛАСА

Ю. В. Назаранка

*Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт, пр. Незалежнасці, 4,
220030, г. Мінск, Беларусь, julijanazarenko@mail.ru*

Аналізуецца антэцэдэнтная дэфініцыя прэцэдэнтнай лексемы «слова» ў мастацкай спадчыне класіка беларускай літаратуры Якуба Коласа на матэрыяле выслоўяў, выбраных з 12-томнага збору твораў, даследуецца яе канцэптуальна-прагматычнае значэнне і актуальнасць у пазакантэкставым выкарыстанні. Сцвярджаецца моўна-рытарычная каштоўнасць аўтарскіх выслоўяў у паўсядзённым маўленні праз іх трапнасць, дарэчнасць, выразнасць, а таксама бясспрэчная карысць для ўзбагачэння лексікону.

Ключавыя словы: прэцэдэнтная лексема; антэцэдэнтная дэфініцыя; выслоўе; дыскурс; мастацкі тэкст; кантэкст.

*Божухна, які здольны чалавечак!
І слоўкі ўсе свае, родненькія.*
Якуб Колас

Сярод бясконца разнастайных тыпаў дыскурсу прысутнічае і аўтарскае выслоўе – адзін з маўленча-камунікацыйных жанраў слоўнай творчасці, які разам з іншымі жанрамі стварае маўленчы «модус існавання» чалавека і які можа быць прадметам вывучэння для лінгвістыкі, рыторыкі, паэтыкі, філасофіі, лінгвакультуралогіі, літаратуразнаўства, тэксталогіі і г. д.

Варта адзначыць, што яшчэ з часоў асаблівай навуковай цікавасці да праблем універсальнай граматыкі была выказана думка пра неабходнасць размежавання граматыкі як навукі і граматыкі як мастацтва. Калі першая вывучае субстанцыянальныя, сутнасныя рысы і ўласцівасці моў, то другая скіравана на іх уласцівасці акцыдэнтныя [2, с. 536], да ліку якіх можна аднесці і такія «граматыка-мастацкія» адзінкі, як выслоўі.

Зазірнуць ва ўнутраны свет аднаго з класікаў беларускай літаратуры і стваральнікаў літаратурнай мовы – Якуба Коласа, даюць выдатную магчымасць яго аўтарскія выслоўі.

Аўтарскае выслоўе, як неаднаразова адзначалася даследчыкамі, можа існаваць і стварацца самастойна як твор пэўнага малога жанру літаратуры і ў складзе, кантэксце іншых твораў. Якраз апошнія і характэрна для мастацкай творчасці Якуба Коласа, для яго творчай манеры. «Іменна творчай манеры, бо шматлікія факты сведчаць пра тое, што Якуб Колас добра ўсведамляў мастацкую вартасць і магчымасці гэтага жанру, але не імкнуўся звяртацца да яго дзеля яго самога, затое вельмі ахвотна, шырока выкарыстоўваў яго, па-майстэрску ўводзячы ў мастацкую тканку іншых, больш буйных твораў» [6, с. 59].

Прывядзём некалькі прыкладаў. Варта пачаць з тых, што ўжо трывала ўвайшлі ў літаратурную і народную мову, арганічна жывучы ў маўленні: *Мой родны кут, як ты мне мілы!..; Будзем плыць памалу далей, хоць далёка берагі...; Як паглядзіш – божа мілы! Што з людзьмі робиць чын?; Сутокі неба і зямлі; Прафесар велькіх букваў; ...Веды ў адну толку; Пацяробкі культуры; Ну, дзядзька, як мы тут стаіма? – А так, як цюцька за дзвярыма!; Залатыя словы, хоць, сказаць, не новы; Які ён гога! які дока! Як ён нясе сябе высока!; Не гаварыў, а сек языкам! і інш.*

Між тым, сярод выслоўяў Якуба Коласа – вельмі разнастайных у адносінах тэмы, глыбіні думкі, моўных сродкаў, аб'ёму – нямала і такіх, што прызначаны не для выкарыстання ў маўленні ў якасці «літаратурных прыказак», а хутчэй для ўдумлівага чытання, як і выслоўі многіх іншых знакамітых аўтараў.

Як бачым, існуе пэўная філалагічная традыцыя падзяляць сэнсавасемантычны змест трапна выказанай глыбокай думкі на два віды – прамы і пераносны, або вузкі, кантэкставы і пашыральны, «пазааўтарскакантэкставы». Аўтарскую думку, узятую ў другім выглядзе, мы і будзем у нашым артыкуле адносіць да **выслоўяў**. Такім чынам, можна даць наступнае папярэдняе азначэнне ключавога паняцця: **выслоўе** – гэта від дыскурсу, што нясе ў сабе істотную

думку, мае трапнае, адносна кароткае слоўнае афармленне і дапускае, як правіла, пераносна-пашыральнае ўжыванне ў іншым кантэксце.

Узнікае праблема межаў «сацыяльнага функцыянавання тэкстаў як цэласных знакаў» [8, с. 417] у самой камунікацыі і сучаснай сацыялінгвістыцы.

У працэсе вызначэння сэнсу аўтарскага выслоўя думка чытача паслядоўна праходзіць, паступова «рухаючыся па спіралі», некалькі ступеняў. Дэкадзіраванне, прачытанне тэксту перш за ўсё рухаецца, згодна з антыноміяй «мова – маўленне» ад **сказа** – адзінкі мовы як пэўнай фармальна-граматычнай пабудовы, увасобленай праз сінтагматычныя сувязі членаў сказа, што матэрыялізаваны, аформлены тымі ці іншымі лексічнымі адзінкамі, – да **выказвання** – адзінкі маўлення, маўленчай рэалізацыі сказа, калі істотнымі становяцца такія маўленчыя з’явы, як парадак слоў і лагічнае (тэма-рэматычнае) члененне, інтанацыя і тактавы падзел, мадальнасць, пабочныя словы, звароткі, разнастайныя кантэкставыя сувязі выказанай думкі і пад. Сказ – сінтагматычная адзінка тэксту, выказванне – сінтагматычная адзінка кантэксту. Сказ мае адпаведнае лексіка-граматычнае тэкставае значэнне; выказванне – кантэкставае значэнне.

Авалодванне зместам выслоўя, **асэнсаванне** яго адбываецца ў пэўным «кагнітыўным полі» [3, с. 114–128; 4, с. 101–106]. Аднясенне тэксту да «кагнітыўнага поля» здзяйсняецца з дапамогай ключавых паняццяў, якія перадаюцца прэцэдэнтнымі моўнымі адзінкамі – лексемамі, уласнымі найменнямі, выказваннямі, тэкставымі рэмінісцэнцыямі і пад. І само выслоўе, як мы ўжо адзначалі, можа быць ахарактарызавана як прэцэдэнтны тэкст.

Сярод прэцэдэнтных феноменаў для мэтаў нашага артыкула як найважнейшае будзе выкарыстоўвацца паняцце прэцэдэнтнай лексемы. **Прэцэдэнтная лексема** – гэта слова, якое, акрамя канкрэтнага лексічнага значэння, мае яшчэ статус знака вышэйшай духоўнай каштоўнасці. Такія лексемы А. Ф. Лосеў называў «роднымі і вечнымі словамі» [5, с. 32].

У аснове прэцэдэнтнага ці звычайнага (лексікаграфічнага) успрыняцця слова нярэдка ляжаць адрозненні паміж людзьмі ў кругаглядзе, адукаванасці, вопыце, веданні роднай мовы і роднай культуры, дыскурсіўнай падрыхтаванасці і шмат у чым іншым. Таму прэцэдэнтнасць той ці іншай лексемы можа стаць аб’ектам філасофіі, прадметам тлумачэння і навучання як пэўны феномен быцця чалавека.

Падкрэслім, што гаворка ідзе не пра ўласныя імёны, а пра лексіку звычайную, агульную, якая, на нашу думку, адлюстроўвае духоўную культуру этнасу не ў меншай ступені, чым адзінкі, якім ў навуцы прысвечана мноства даследаванняў, – фразеалагізмы, прыказкі, прымаўкі, крылатыя словы і іншыя малыя жанры слоўнай творчасці.

Не ставячы сабе мэту вычарпальна апісаць прэцэдэнтнасць гэтай ключавой лексемы, мы будзем раскрываць сэнс праз «антэцэдэнтныя дэфініцыі» і праз прыклады Коласавых выслоўяў. Антэцэдэнтная дэфініцыя – гэта спосаб раскрыцця сэнсу прэцэдэнтнай лексемы праз спісы яе антэцэдэнтаў – іншых лексічных адзінак, якія ўзяты з тэксту твораў і ўмоўна лічацца тымі, што папярэднічаюць агульнай (найбольш абстрактнай) лексеме, напрыклад: ча-

лавек – гэта Сымон, Апанас, Ян..; галава, ногі, горла..; гонар, злосць..; маладзец, дурыла..; вулічны выжыга, добрае імя і г. д., і г. д.

Антэцэдэнтнае значэнне – гэта несумненна семантыка-кагнітыўная з’ява. Але яно не супадае ні з лексікаграфічнай дэфініцыяй, ні з азначэннем філасофска-энцыклапедычным. Яно адлюстроўвае аўтарскае стаўленне да тэмы выслоўя, яго бачанне пэўнай ідэі праз слова і ўласцівыя яму катэгорыі якаснай ацэнкі, эмацыянальнасці, экспрэсіўнасці, персуазійнасці (пераканальнасці) і пад., што дало падставы некаторым даследчыкам гаварыць пра спецыфічную катэгорыю «мастацкай мадальнасці», якая характарызуе сэнс выслоўя і «вобраз аўтара» ў ім. Вось як вызначаў асабістую сферу прамоўцы (іншымі словамі, антэцэдэнтнае значэнне) Ю. Д. Абрэян: «У гэтую сферу ўваходзіць сам прамоўца і ўсё фізічна, маральна, эмацыянальна ці інтэлектуальна блізкае яму, ... усё, што знаходзіцца на момант выказвання ў яго свядомасці» [1, с. 645].

«...Выкарыстанне слова ў дыскурсіўнай артыкуляцыі з’яўляецца найбольш яскравай і агульнапрызнанай адрознівальнай рысай чалавека» [7, с. 40]. Тым больш, ужо даўно вядомая вельмі моцная сувязь слова з рэчаіснасцю, яго ўплыў на ход падзей. Таму да слова нельга ставіцца абыякава. Лейтматывам данай групы выслоўяў з’яўляюцца словы Якуба Коласа (тут і далей спасылкі ілюстрацыйнага матэрыялу (том, старонка) даюцца па выданні: Якуб Колас. Збор твораў: у 12-ці т. Мінск, 1961–1964):

За словамі не бачым мы жывой работы, сапраўднага дзела. А слова-гаварню за гэтае дзела прымаем. (VII 70)

Гэтую думку пацвярджаюць наступныя выслоўі:

Гаварыць языком можна ўсё ўсякаму, а зрабіць можа не ўсякі і не ўсё. (IV 305)

Скажаш слова не такое –

Быць бядзе. (VIII 25)

Аднак увасабленне прэцэдэнтнай лексемы *слова*, безумоўна, не абмяжоўваецца канстатацыяй таго, што словы, на жаль, дамінуюць над справай. Сярод Коласавых выслоўяў пераважаюць усё ж такія адзінкі вобразных, дасціпных, гумарыстычных:

Бо што жанкі? раз што панята,

Ноль – слова нашага ім брата... (VI 60)

Ніхто, як простая сялянская душа, не патрапіць так знайсці тых добрых словы і выразы, што гаюча ідуць да другой душы, каб усцішыць і заспакоіць яе раны. (IX 90)

Першае яго слова насіла імя той рэчы, якую мужыкі на поле вывозяць. (IV 35)

Ніяк не клеіцца размова,

Хоць думак шмат у галаве, –

І трудна тое знайсці слова,

Што сотні слоў другіх заве. (VIII 184)

Кагнітыўна-антэцэдэнтны абсяг лексемы *слова* можа быць прадстаўлены наступным чынам:

Слова

апаবাদанне	адазвацца	абмінуць непатрэбныя словы
выраз	адбаярвацца	адазвацца трапным словам
гаворка	ведаць	выходзіць слоўная гімнастыка
даклад	выказаць	гаворка без прымусы
жарт	гаварыць	гаворка пляцецца
запазычанне	гаманіць	да спрэчак ласы
імя	гучаць	думкі і словы злічаць
лаянка	загадаць	дух мовы
мова	закалыхваць	жарты дармавыя
мянушка	зваць	жорсткія словы
наватвор	казаць	залатыя словы
паўслова	пасведчыць	лашчыць слух
пашквіль	паўтарыць	мастацкая лаянка
паэт	пярэчыць	мова сучаснасці
пераклад	распытваць	мянціць языкам
прамова	растлумачыць	на словы нізаць словы
прозвішча	сказаць	падпасці пад абладу слоў
пытанне	счапіцца	падстрэліць на слове
размова	шапацець	пашквіль славы не падмочыць
сварка		развязаць язык
сказ		секчы языкам
слова-ззянне		сказаць у добры час
слова-гаварня		слова дае гарт
слова-краска		слова словам паганяе
слоўка		слова сотні другіх заве
слоўкультура		шаблон пустых слоў
спрэчка		языка не муляй і інш.
цэнзура		

І, вядома, класік не мог абмінуць тэму нашага роднага беларускага слова, заклікаючы свядома карыстацца ім, паважаць і цаніць яго:

*Слова – радасць, слова – чары,
Вобраз вечна юных вёсен,
Ёсць ты ўсюды: ў сонца, ў хмары,
Ты глядзіш праз неба просінь.
Лашчыш слух мой, слова-ззянне,
Атуляеш сэрца ласкай,
Ноч і вечар, дзень, світанне
Абняло ты, слова-краска (II 384).*

БІБЛІАГРАФІЧНЫЯ СПАСЫЛКІ

1. *Апресян Ю. Д.* Дейксис в лексике и грамматике и наивная картина мира // Ю. Д. Апресян. Избранные труды : в 2 т. Т. 2 : Интегральное описание языка и системная лексикография. М. : Школа «Языки русской культуры», 1995С. 629–650.

2. Бокадорова Н. Ю. Универсальные грамматики // Лингвистический энциклопедический словарь / гл. ред. В. Н. Ярцева. М. : Сов. Энци., 1990. С. 536–537.
3. Брудный А. А. Понимание и текст // Загадка человеческого понимания. М. : Политиздат, 1991. С. 114–128.
4. Воробьёв В. В. К понятию поля в лингвокультурологии (Общие принципы) // Русский язык за рубежом. 1991. № 1. С. 101–106.
5. Лосев, А. Ф. Философия имени. М. : МГУ, 1990. 271 с.
6. Міхневіч А. Я. Афарыстыка Якуба Коласа (да пастаноўкі праблемы) // Беларуская лінгвістыка. 1983. Вып. 22. С. 59–65.
7. Рикёр Поль. Какого рода высказывания о человеке могут принадлежать философии // О человеческом в человеке. М. : Политиздат, 1991. С. 49–59.
8. Топоров В. Н. Риторика // Лингвистический энциклопедический словарь / гл. ред. В. Н. Ярцева. М. : Сов. Энци., 1990. С. 416–417.

УДК 811.161.3'04'35 + 930.2:003.349.072

АБ ГРАФЕМЕ S (ЗЯЛО) У КІРЫЛІЦКІМ ПАСЛЯСЛОЎІ ДА КНІГІ «АПОСТАЛ» ФРАНЦЫСКА СКАРЫНЫ

М. Р. Прыгодзіч

*Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт, пр. Незалежнасці, 4,
220030, г. Мінск, Беларусь, prigodichng@bsu.by*

У артыкуле аналізуецца змест і паасобныя палеаграфічныя асаблівасці кнігі «Апостал» Францыска Скарыны, выдадзенай у сакавіку 1525 г. у Вільні. Акцэнтуюцца ўвага на варыянтах асобных кірыліцкіх літар, у прыватнасці – адзінкавым ужыванні літары S (зяло) для перадачы гука [з]. Прыводзяцца звесткі аб факсімільным выданні апошняй друкаванай кнігі Францыска Скарыны.

Ключавыя словы: старажытная графіка; варыянтнасць графем; кніга «Апостал» Францыска Скарыны; літара S (зяло); гук [з].

Наша выступленне па азначанай тэме меркавалася агучыць на рэспубліканскай навуковай канферэнцыі «Беларускае гістарычнае мовазнаўства: стан і перспектывы развіцця», прымеркаванай да 90-годдзя з дня нараджэння члена-карэспандэнта НАН Беларусі Аляксандра Мікалаевіча Булыкі. Аднак па пэўнай прычыне зрабіць гэта не атрымалася. Правядзенне XI Міжнароднай навуковай канферэнцыі «Мова – літаратура – культура», прысвечанай 500-годдзю выдання Францыскам Скарынам кнігі «Апостал», у значнай ступені звязана і з дзейнасцю А. М. Булыкі. У пару навуковай маладосці наш сёлетні юбіляр, працуючы над папайненнем картатэкі будучага «Гістарычнага слоўніка беларускай мовы», адначасова ўважліва адсочваў графіка-арфаграфічныя асаблівасці помнікаў старажытнага беларускага пісьменства, у тым ліку і выданняў беларускага першадрукара. Вынікам гэтай працы стала абарона ў 1966 г. кандыдацкай дысертацыі «Арфа-

графічная сістэма старажытнай беларускай пісьменнасці», якая пазней стала асновай манаграфіі «Развіццё арфаграфічнай сістэмы старабеларускай мовы» (1970).

Назіранні над палеаграфічнымі адметнасцямі кірыліцкага пісьма Аляксандр Мікалаевіч пазней спаўна выкарыстаў і пры падрыхтоўцы энцыклапедыі «Беларуская мова», у якой ім дадзены ўзоры графем на кожную літару сучаснага беларускага алфавіта, прааналізаваны адметныя рысы іх графічнага вобліку ад XI да XIX ст. паводле стылявой арганізацыі тэкстаў. Адзначаная праца і сёння застаецца непераўздымным узорам палеаграфічнай інтэрпрэтацыі твораў старажытнага беларускага пісьменства.

Як вядома, пераважная большасць помнікаў старабеларускага пісьменства створана на кірыліцы. І гэта зразумела, паколькі традыцыя яе выкарыстання караніцца яшчэ з часоў, калі вучні і паслядоўнікі Кірыла і Мяфодзія стварылі новую азбуку і назвалі яе ў гонар славянскага Першанастваўніка. Кірыліца стала асноўнай графічнай сістэмай самых першых усходнеславянскіх тэкстаў, менавіта дзякуючы гэтай сістэме пісьма з'явіліся «Руская праўда», «Астрамірава Евангелле», Ізборнікі Святаслава, надпіс на крыжы Еўфрасінні Полацкай, т. зв. Смаленская грамата 1229 г. і інш.

Старажытная славянская кірыліца першапачаткова налічвала 43 літары, 24 з якіх былі запазычаны з навагрэчаскага ўстаўнога пісьма. Пры гэтым некаторыя літары выступалі ў якасці фанетычных варыянтаў. Напрыклад, для абазначэння гука [i] выкарыстоўваліся графемы І, Ї, И, а таксама V (іжыца), гук [з] перадаваўся праз З (зямя) і S (зяло). І калі першапачаткова кожны з гэтых знакаў меў вызначаную функцыянальнасць, то з часам сэнсава і функцыянальна адрозныя графемы сталі змешвацца, набываючы ўніверсальны характар. «Лішнія» літары сталі паступова страчвацца, а калі і выкарыстоўваліся, то абмежавана. Скажам, многія літары мелі яшчэ і лічбавое значэнне, якое да ўвядзення арабскай метрычнай сістэмы па-ранейшаму выкарыстоўвалася ў тэкстах.

Скарынаўскі «Апостал» (*Починається книга деанія и посълания апостольская зовемая апостоль*) належыць да ліку найбольш запатрабаваных і распаўсюджаных у царкоўным і свецкім ужытку кніг. У яе склад уваходзяць часткі Новага Запавету з Дзеямі і Пасланнямі святых апосталаў, а таксама некаторыя іншыя богаслужбовыя тэксты. Асноўную частку «Апостала» складаюць пасланні, якія апосталы Ісуса Хрыста пісалі да розных народаў і ўсіх хрысціян на працягу I ст. н. э. Папулярнасць і запатрабаванасць гэтай кнігі пацвярджаецца так званым Статутом канстанцінопольскіх храмаў – Тыпіконам Вялікай Царквы, рэкамендаваным для выкарыстання комплексам кніг, што бралі пачатак ад кірыла-мяфодзьскай традыцыі [2, с. 18]. У ім «Апостал» стаіць на другім месцы пасля Евангелля. Адзначым таксама, што даследчыкі-кнігазнаўцы пераклад «Апостала» на царкоўнаславянскую (стараславянскую) мову звязваюць непасрэдна са славянскімі першаасветнікамі Кірылам і Мяфодзіем. Як адзначае А. Суша, «прывычная для нас сёння форма Апостала з паслядоўным выкладам апостальскіх Дзеяў і Пасланняў з'явілася не пазней XII ст. (Хрысцінопальскі спіс), а ў XV ст. была вельмі распаўсюджанай на беларуска-ўкраінскіх землях» [4].

Варта адзначыць, што фрагменты «Апостала» чыталіся ў царкве не толькі пры розных набажэнствах непасрэдна святарамі, але і маглі цытавацца ўсімі

вернікамі. Папулярнасць гэтай кнігі ў асяроддзі «простага людз» і стала прычынай першага выдання Апостала на царкоўнаславянскай мове. І калі папярэдняя віленская «Малая падарожная кніжка» не мела канкрэтнай даты выхаду, то ў «Апостале» пазначаны месца і час публікацыі: *Лета по рождении нашего спасителя Иисуса Христа сына божия тысящного, пятьсотого, и двадесеть пятого, месеца марта, <...> ...Во славном месте виленском выложена, и вытиснена...*. Заўважым, што ў віленскіх выданнях Скарыны адсутнічае ўказанне на канкрэтны дзень выхаду кнігі, як гэта было ў пражскіх старадруках.

Сваю версію адсутнасці канкрэтнага дня сакавіка прапануе ксёндз-монсіньёр Уладыслаў Завальнюк, які мяркуе, што датай выхаду «Апостала» найверагодней варта лічыць 19 сакавіка, калі адзначаецца дзень святога Іосіфа, абручніка Марыі, зямнога апекуна Ісуса Хрыста.

У скарыніняне даўно ўсталявалася думка, што ідэя падрыхтоўкі і выдання «Апостала» ў беларускага першадукара ўзнікла яшчэ на пачатку яго выдавецкай дзейнасці. І зусім не выпадковым уяўляецца тое, што прадмовы да першых кніг Скарыны (Псалтыра і кнігі Іова) пачынаюцца з цытавання менавіта апостальскіх пасланняў. Тым самым падкрэсліваецца, з аднаго боку, непарыўная сувязь кніг Старога і Новага Завету, а з другога – выражэнне значнасці Старога Закона для ўсіх хрысціян.

Пры ўважлівым аналізе пасляслоўя да «Апостала» заўважаецца адна палеаграфічная рыса. Як вядома, кнігавыдавецкую дзейнасць Скарыны многія навукоўцы разглядаюць у аспекце дэмакратызацыі царкоўнаславянскай мовы, адмаўлення ім дублетнасці пры графічнай перадачы асобных гукаў. Напрыклад, у пражскіх выданнях фактычна адсутнічае літара S «зьяло» для перадачы гука [з]. У пасляслоўі чытаем: *при держаніи наласкавшего господаря Жикгымонта Касімировича, короля полского И великого князя Литовьскаго, И рускаго....* Магчыма, адзінкавы выпадак выкарыстання літары S у іменаслове *Касіміравіча* можна растлумачыць своеасаблівым піітэтам перад асобай караля і вялікага князя, у часы кіраўніцтва якога выйшла гэтая кніга (як вядома, старапольская мова выкарыстоўвала лацінаграфічны алфавіт) [3, с. 44].

Кнігазнаўца А. Суша адзначае і яшчэ адну характэрную рысу прадмоў і пасляслоўяў Скарыны. Ні ў водным з іх тэкстаў мы не знойдзем згадвання духоўных іерархаў (епіскапаў, мітрапалітаў, патрыярхаў), якія паводле традыцый царквы маглі б блаславіць ці нават замовіць гэта выданне [4].

Прадмовы і пасляслоўі Францыска Скарыны ўражваюць шырынёй філасофскай і маральна-духоўнай думкі, уважлівым стаўленнем да біблейскіх заветаў, перадаюць сутнасць яго асветніцкіх, гуманістычных, рэлігійных і патрыятычных поглядаў. Напрыклад, у многіх яго разважаннях адчуваецца замілаванаць і шчырая адданасць мове продкаў, імкненне першадрукара даць зразумелую кнігу для ўсіх хрысціян. Вось як ён тлумачыць абавязак несці божае слова на мовах усіх народаў свету Запаветам Хрыстовым і дзеяннямі апосталаў: *Прарокам быў дадзены Дух маўлення да людзей толькі на адной мове – габрэйскай або халдзейскай; апосталам жа і веруючым у Хрыста быў дадзены Святы Дух абвяшчаць праўду Божую, Слова збаўлення і Царства Нябеснае на ўсіх мовах, што існуюць пад сонцам* (пераклад А. Бразгунова). Гэтага апошняга вы-

казвання Скарына прытрымліваўся на працягу ўсяго жыцця, даючы прыклад шанавання мовы беларусінаў для наступнікаў і паслядоўнікаў.

Нельга не адзначыць і той факт, што прадмовы і асобныя пасляслоўі Скарыны суправаджаюць кожную з некалькіх дзясяткаў апублікаваных частак «Апостала». У параўнанні з пражскімі выданнямі ў апостальскіх кнігах Новага Запавету віленскага перыяду Скарына яшчэ больш наблізіў царкоўнаславянскую мову да тагачаснай старабеларускай мовы, больш паслядоўна стаў перадаваць зацвярдзеласць шыпячых, Ц і Р, выкарыстаў новае графіка-арфаграфічнае афармленне слоў тыпу «мовца», «дякует», «кажет» і інш. Як адзначае А. Жураўскі, «у канцы пасланняў апостала Паўла змешчана агульнае пасляслоўе да “Дзеянняў” і пасланняў, а таксама тэкст аб ужыванні ў кнізе чырвонага колеру» [3, с. 240–241]. Тэкст аб ужыванні чырвонага колеру – увогуле ўнікальная з’ява ў гісторыі беларускага старадрукавання, паколькі ніколі ў падобных кнігах тэхнічны асаблівасці набору ніякім чынам не асвятляліся. Чырвонай фарбай, напрыклад, выкананы шэраг элементаў мастацкага аздаблення кнігі – ініцыялы на тытульным лісце і яго адвароце, разнастайныя віньеткі-канцоўкі трох розных фарматаў, указанні на бакавых палях дзён тыдня, да якіх прымеркавана чытанне тых ці іншых тэкставых частак і інш. Усяго ж у кнізе так званага кішаньковага фармату змешчаны 283 адбіткі віньетак і 427 адбіткаў буквіц, сугучных з венецыянскай арнаментыкай эпохі Адраджэння.

«Апостал» стаў апошнім выданнем Францыска Скарыны на ўсходнеславянскіх землях. Разам з тым ён стаў і першым выданнем паслядоўнікаў першадрукара – Івана Фёдарова і Пятра Мсціслаўца. Іх першым маскоўскім выданнем стаў менавіта «Апостал», выдадзены ў 1563–1564 г. амаль праз 40 гадоў пасля кнігі Скарыны. Сёння ён лічыцца першай дакладна датаванай маскоўскай друкаванай кнігай. Нагадаем таксама, што Іван Фёдарав ажыццявіў і першае выданне «Апостала» на ўкраінскай зямлі (Львоў, 1574).

Аналізуемае намі выданне «Апостала» з’яўляецца 20-й кнігай факсімільнага збору спадчыны Францыска Скарыны, выхад якога быў прымеркаваны да 500-годдзя пачатку кнігавыдавецкай дзейнасці беларускага і ўсходнеславянскага першадрукара. У свеце сёння налічваецца толькі 10 паасобнікаў арыгінала. Самы поўны і найлепш захаваны экзэмпляр «Апостала» захоўваецца ў Брытанскай бібліятэцы. Увогуле ж поўнага асобніка «Апостала» няма нідзе, усе вядомыя кнігі ўяўляюць сабой большыя ці меншыя фрагменты першавыдання.

Факсімільнае ўзнаўленне «Апостала» Францыска Скарыны было выканана на аснове электронных копій экзэмпляраў з Расійскай нацыянальнай бібліятэкі, Расійскай дзяржаўнай бібліятэкі, Дзяржаўнага гістарычнага музея, Нацыянальнага музея імя А. Шаптыцкага ў Львове.

Факсімільнае ўзнаўленне скарынаўскай спадчыны, выкананае на высокім паліграфічным узроўні, стала адным з найважнейшых актаў яе вяртання на радзіму першадрукара. Арыгінальныя тэксты старадрукаў былі ўпершыню перакладзены на сучасныя беларускую, рускую і англійскую мовы, сталі максімальна даступнымі не толькі для навукоўцаў, але і для ўсіх аматараў старажытнага беларускага пісьменства.

БІБЛІАГРАФІЧНЫЯ СПАСЫЛКІ

1. Жураўскі А. І. Апостал // Францыск Скарына і яго час : энцыкл. давед. / рэдкал. : І. П. Шамякін (гал. рэд.) [і інш.]. Мінск : БелСЭ, 1988. С. 240–241.
2. Нікалаеў М. Палата кнігапіснай : Рукапісная кніга на Беларусі ў Х–XVIII стагоддзях. Мінск : Маст. літарат., 1993. 239 с.
3. Прыгодзіч А., Прыгодзіч М. «Тако и благодать царствовать будеть...» : Да 500-годдзя выдання кнігі «Апостал» Францыска Скарыны // Роднае слова. 2025. № 3. С. 43–44.
4. Суша А. А. Прадмова // Кніжная спадчына Францыска Скарыны = Книжное наследие Франциска Скорины = Book heritage of Francysk Skaryna : у 20 т. / Нац. бібл. Беларусі. Т. 20 : Апостал : да 500-годдзя беларускага кнігадрукавання. Мінск, 2017. 727 с.

УДК 811.161.3

КОЛЕРАНАМІНАЦЫІ Ў АПОВЕСЦІ ІВАНА ПТАШНІКАВА «ТАРТАК» (СТРУКТУРНА-ГРАМАТЫЧНЫ АСПЕКТ АНАЛІЗУ)

М. У. Разладава

*Ліцэй імя Ф. Э. Дзяржынскага Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта,
вул. Ульянаўская, 8, 220030, г. Мінск, Беларусь*

У структурна-граматычным аспекце разглядаюцца моўныя адзінкі, што складаюць намінацыйна-семантычную мікрасістэму колераабазначэння ў аповесці І. Пташнікава «Тартак». Зроблены вывад, што паводле прыналежнасці да структурных тыпаў, намінацыйна-граматычных класаў у творы пераважаюць састаўныя і простыя колераад'ектывы і колеравербатывы. Найвышэйшая частотнасць, найбольшая семантычная разнастайнасць і дэрывацыйная актыўнасць уласціва колераанамінацыям *белы, чорны, жоўты, чырвоны, сівы*.

Ключавыя словы: Іван Пташнікаў; колер; колераабазначэнне; намінацыйная дэрывацыя; семантыка; колераанамінацыя.

Іван Мікалаевіч Пташнікаў (1932–2016) – адзін з найбольш яскравых прадстаўнікоў беларускай прозы (побач з І. Мележам, В. Адамчыкам, І. Чыгрынавым). Мова твораў І. Пташнікава была аб'ектам увагі нямногіх навукоўцаў; найбольш грунтоўна лінгвістычныя асаблівасці яго прозы даследавала А. Г. Міхалевіч: яе артыкулы і дысертацыйная работа прысвечаны аналізу канструкцый размоўнага сінтаксісу ў творах І. Пташнікава. А. А. Каўрус прысвяціў адметнасцям мовы пісьменніка на розных узроўнях артыкул у энцыклапедыі «Беларуская мова» (1994) [1].

У дадзеным артыкуле аналіз намінацый са значэннем колеру (колераанамінацый, далей – КН) праводзіцца ў структурным і граматычным аспектах на матэрыяле аповесці І. Пташнікава «Тартак» (1967).

З пункту гледжання прыналежнасці КН да пэўнага лексіка-граматычнага (намінацыйна-граматычнага) класа большасць даследаваных адзінак – 272 – належыць да класа колераад'ектываў – моўных адзінак, якія маюць агульную сему 'колер', з'яўляюцца прыметнікамі (простымі або складанымі, адпаведна –

20 і 3) або семантична і граматична суадносяцца з імі (састаўныя, іх 249). Простымі колераад'ектывамі з'яўляюцца: *беленькі, белы, блакітны, буры, гняды, жоўты, жоўценькі, зеленаваты, зялёны, рабы, рудаваты, руды, русы, сівы, сіненькі, сіні, чырвоны, чорненькі, чорны, шэры*. Самым частотным сярод іх з'яўляецца не КН *чорны*, як можна было б меркаваць пра мову твораў на тэму вайны, а *белы*: зафіксаваны 254 ужыванні. Адметна, што 12 разоў (па 6 разоў у адзіночным і множным ліку) КН *белы* ўжываецца ў складзе словазлучэння *белая пальчатка (белыя пальчаткі)*, з дапамогай якога створаны вобраз фашыста, прычым праз тое, што назоўнік *пальчатка* ўжываецца ў адзіночным ліку ў якасці дзейніка (актыўнага суб'екта), ён набывае значэнне 'чалавек з такімі пальчаткамі на руках' (сінекдаха тут стварае дадатковы эфект пры апісанні вобраза ворага): *На руках у немца былі белыя пальчаткі, і ён стрэпаў сябе кончыкамі пальцаў па штанах; – Кто грамотный? Выйдет... пускай... – сказаў тады немец у белых пальчатках, неяк цішэй і ўсё роўна як без злосці; Белая пальчатка хуценька дастала пісталет, як вышчалукнула са стручка фасоліну, сціснула і паднясла да Боганчыка, да самых грудзей*. На другім месцы – КН *чорны* (ужыта 147 разоў), трэцяе, чацвёртае і пятае месцы займаюць адпаведна КН *жоўты, чырвоны, сівы* (адпаведна 91, 65 і 61 ужыванне). Варта адзначыць, што КН *жоўты* 17 разоў спалучаецца з назоўнікам *пясок*, а таксама са словамі, што называюць прыродныя рэаліі, на паверхні якіх знаходзіцца пясок, надаючы ім жоўты колер: *У лагчыне, пад самай горкай, сівой ад моху, як ад пылу, тор ад калёс павярнуў управа: выводзіў на шырокую, раз'езджаную, жоўтую ад пяску дарогу, якая пачыналася ля шашы ў Пушчанцы і ішла ў самае Краснае. Тырчыць з зямлі ў гародзе, як бугор, жоўты зверху ад пяску; пясок высах, абсыпаўся, і відаць здалёку новае белае бяровенне. Уперадзе на гары быў відаць расцяроб; доўгі, чысты і жоўты ад пяску, ён вёў соснікам уніз, у імшару*.

КН *сівы* 8 разоў спалучаецца з назоўнікам *немец*, што дапамагае канцэнтраванасці ўвагі чытача на вобразе фашыста: *Наста ўбачыла, як сівы немец глядзеў на руку, на гадзіннік... Ля мяхоў тырчаў, як пень, Іван Боганчык, а ля самага тыну, пад свіронкам, стаяў немец – стары, сівы, той, што гаварыў на вуліцы перад усімі, – яна пазнала*.

4 КН (*беленькі, жоўценькі, сіненькі, чорненькі*) маюць суфікс суб'ектыўнай ацэнкі *-еньк-*, які надае прыметнікам адценне ласкальнасці або падкрэслівае невялікі памер прадмета, ахарактарызаванага з дапамогай КН: *На вуліцы ля Панка бегалі і пішчалі курчаты, маленькія, жоўценькія; Гарох яшчэ не высах, цвіце сіненькім агенчыкам... ; Сухаў быў невысокі, чорненькі; у чорным, падпяразыным дзягай кажуху – на дзязе ззаду кабура з пісталетам*.

2 КН маюць суфікс *-ават-*, што ўказвае на непаўнату праяўлення прыметы: *зеленаваты, рудаваты: У небе над галавой пагусцелі зоркі, сталі чырвоныя; аказаліся дразды – у тым баку, дзе на небе стаяла блеклая зеленаватая зара, паварочваючыся ўвесь час і заходзячы ім наперад – на Тартак*.

КН *блакітны* мае члэнную аснову з суфіксам *-н-*.

Марфемная структура прыметнікаў, такім чынам, адпавядае схемам:

$C_{Adj} = R + FI$, $C_{Adj} = R + \text{еньк-} + FI$, $C_{Adj} = R + \text{ават-} + FI$, $C_{Adj} = R + \text{н-} + FI$.

Да складаных колераад'ектываў належаць *цёмна-жоўты, чырвона-чорны*, што называюць адценні колераў рэалій жывой і нежывой прыроды, а таксама

ітэратыўнае найменне *белы-белы*, што абазначае колеравую прымету, праяўленую ў высокай ступені: *За студняй ля частаколу на мяжы набух **цёмна-жоўтымі пупышкамі**, як ад мёду, высокі і зялёны, малады дзівасіл; Над імішарай стаяў туман і вісеў нізка **месяц**. Чырвона-чорны*, як абгарэлы, ён зусім не свяціў, здавалася – вісеў толькі над зямлёй, як для прыліку; Ён быў падумаў, што не бачыць нідзе **сонца** – як схавалася куды. Пасля яно паказалася з-за дыму – вісела высака ўгары, малое і **белае-белае**, не глянуць, вісела над самай вёскай – звярнула даўна з паўдня: усё роўна як была пара займаць на адвячорак у поле кароў.

Схемы марфемнай структуры названых прыметнікаў выглядаюць наступным чынам: $C_{Adj} = R_1 + -a + R_2 + Fl$, $C_{Adj} = R + Fl + R + Fl$.

Сярод састаўных колераад’ектываў асабліва шматлікімі з’яўляюцца кампаратыўныя звароты. Аналіз паказвае, што найбольш кампаратываў мае структурную схему $C_{Adj} = C_{Adj} + conj_{comp} + N_1$ або $C_{Adj} = conj_{comp} + N_1$, найчасцей яны абазначаюць розныя адценні белага, чырвонага, жоўтага, чорнага, шэрага колераў: (*белы*), *што глінка, што малако* (месяц); *што гурбы* (воблакі); *што дым ад саломы* (пара); *што іней* (зямля); *як сонца* (агонь); *як сыр* (дошкі); (*чырвоны*), *як гліна* (дым), *як агонь* (сонца); *што мак* (ракета); *што рак* (галава); (*чорны*), *як дзёгаць* (дым), *як жукі* (падводны); *што зямля* (тулягі); *што ноч* (лес). Можна меркаваць, што названыя звароты не толькі з’яўляюцца семантычнымі эквівалентамі распаўсюджаных у творах Якуба Коласа, Янкі Брыля, Івіна Мележа, Уладзіміра Караткевіча і інш. пісьменнікаў, аднак амаль адсутных у творах Івана Пташнікава КН-дэнамінатываў і кампозітаў тыпу *беласнежны, вугальна-чорны, вишнёвы, малінавы, салатавы*, але і дапаўняюць апошнія ў сэнсе надання тэксту пэўнага эмацыйнага фону: А. А. Каўрус невыпадкова адзначаў, што параўнанні ў Пташнікава – «ці не асноўны сродак і спосаб мастацкай дакладнасці выказвання» [1, с. 441], гэта вынік «дзейснага пазнавальнага ўспрымання і асэнсавання навакольнай (вясковай) рэчаіснасці» [1, с. 441].

У аповесці «Тартак» пісьменнікам ужыты 144 колеравербатывы, у тым ліку 22 – простыя – дзеясловы, сярод іх 10 незакончанага (*бялець, бяліць, выгараць, жаўцеца, рудзец, ружавец, сінець, чарнец, чырванец, шарэць*) і 12 закончанага (*аб’інец, выбеліць, заружавецца, зачырванецца, набурэць, пабалець, пажаўцець, пасінец, пачарнец, пачырванец, ссівец, счарнец*) трывання. Дзеясловы *бяліць* і *выбеліць* – пераходныя, астатнія – непераходныя. Тэматыкай твора (падзеі Вялікай Айчыннай вайны, лёс жыхароў знішчанай фашыстамі вёскі Дальвы) абумоўлена найвышэйшая частотнасць і мнагазначнасць КН *чарнец, чырванец, пачарнец, пачырванец*, матываваных прыметнікамі *чорны* і *чырвоны*. Яны спалучаны з назвамі:

- асоб, частак цела чалавека: *На нагах **пачырванелі лыткі** і на іх надулiся сiнiя жылы – вузламі; Стала холадна ў рукі – у **пальцы**: яны пакрэплi і **пачырванелi**, як буракі; Было відаць голае маленькае хвое **плячо – пачырванела** збоку – Алёша, мусіць, адлежаў яго на мяхах, едучы ўсю дарогу; – Дугу яшчэ знайшлі!.. – ён ужо аж кіпеў. У яго **пачырванелі і рукі і твар**: наліліся крывёю; Ад пруткоў **чырванелі пальцы**, смелелі агнём – тады ён зноў сядзеў і курыў, ганяючы кама-роў; **Маці** ўсягды гэтак **чырванела**, калі жала пад Карчаваткамі жыта, – Алёша хадзіў памагаць ёй зносіць снапы;*

• рэалій жывёльнага свету: **Буланчык**, пачуўшы, зноў даў у хамут, захроп. Мокры ўвесь, **пачарнеў**; ад яго запахла потам; Ззаду на дарозе **чарнеў** Боганчыкаў **жарабок**; ля яго бегаў сам Боганчык – з аднаго боку на другі;

• рэалій расліннага свету: Аднекуль дыхнула халодным ветрам; агонь лізнуў на зямлі зялёны мох; **мох пачарнеў** адразу; **Пачарнеў лес**; стаў белы, як снег, туман на дарозе; Махорка бачыў, як у агні корчыцца і **чарнее салома...**;

• рэалій нежывой прыроды: Угары над зарывам зноў **пачырванеў акравак неба...**; Сонца набольшала, пасінула, як ад холаду, і асела ў густую цёмную смугу. Пад ім **пачырванела** ля самай зямлі **неба** – шырокай доўгай паласой; Схава-лася сонца, **пачарнела** ў гародзе **ралля**; Абляглі ў альшэўніку над Рагозінам гурбы, зрабіліся рудыя; **пачарнела поле** – латочынамі; Толькі доўга яшчэ будзе ляжаць ля дарогі вялікае белае **каменне**, пакуль не патрэскаецца, не абрасце мохам, не **пачарнее** і не ўедзе ў зямлю – на век; Далёка за лесам яно халоднае і чырвонае; ад яго **чырванее** на лазе і на траве **раса**; Там, дзе заходзіць сонца, над лесам, **чырванее неба**, што агонь; Над лесам у тым баку, дзе **чырванела неба**, ляцелі вароны – жменькай, памалу-памалу кратаючы крыллем;

• прадметаў, створаных чалавекам: Плот абгарэў – быў ля самага хлева – **пачарнела жэрдзе**; Пад крыльцамі на тонкім хвасце ў міны **чарнелі дзіркі**, як вымазаныя ў сажу, маленькія і круглыя, усё роўна што яе патачылі жукі; **Чарнеюць** у вёсцы **стрэхі** – хаваюцца з воч; Калі рваў вецер, ля ног, там, дзе скакала полымя, **чырванела яма**.

Сярод састаўных колеравербаватываў асабліва вялікая колькасць КН з колераад’ектыўным кампанентам, са структурай $C_V = V + C_{Adj}$, дзе V – дзеясловы са значэннем ‘набываць (набыць) якую-небудзь прымету (якасць)’ тыпу *рабіцца, зрабіцца, парабіцца, стаць*: *зрабілася белае* (зарыва, неба), *зрабіўся сівы* (каўнер), *зрабілася чырвонае* (вуха); *парабілася сівое* (бярвенне), *парабілася чырвоныя* (журавіны).

У параўнанні з колераад’ектывамі і колеравербаватывамі КН іншых класаў складаюць значна меншую колькасць. Зафіксавана 8 колераімперсаналаў: *бела*; *сіне*; *шэра*; *аж бела*; *стала сіне*; *шэра*, як вечарам; *начынала шарэць*; *стала шарэць*.

Колеравербаватываў-дзеепрыметнікаў выяўлена 8: *аб’інелы*, *падгарэлы*, *парослы сівым ад пылу падарожнікам*, *пачарнелы*, *прычарнелы*, *скрываўлены*, *счарнелы*, *счарнелы зверху*. Колеравербаватываў-дзеепрыслоўяў налічваецца 7: *бліснуўшы белымі шынамі*; *жаўцеючы*; *пабялеўшы*; *ружавеючы ад зары*; *чарнеючы*; *чарнеючы і распаўзаючыся па небе*.

Колераанамінатываў выяўлена чатыры: два дэад’ектывы, утвораныя спосабам транспазіцыі (*сівое*, *чорнае*), нульсуфіксальны дэад’ектыў *чырвань* і састаўны дэрыват ад яго *такая чырвань*, што называе апрадмечаную якасць, праяўленую ў высокай ступені.

Зафіксаваны выпадак этымалагічнай рэгенерцыі ўжытага ў творы (у маўленні дзеючай асобы) тапоніма *Белае* (назвы мясцовасці, дзе адбываецца дзеянне) праз супастаўленне яго з прыметнікам *гарэлае* – антонімам КН *белае* (прыметнікі маюць у сваёй семантычнай структуры супрацьпастаўленыя семы ‘абпалены / не абпалены ў выніку выпякання або смажання’). Гэтая КН паслужыла асновай для ўтварэння тапоніма шляхам транспазіцыі: *Не чуеце, як браз-*

гае? На адным месцы. – Каля Рудні недзе. На шашы. Там дарога на **Белае**. – Ніхто не знае, дзе чыя смерць. **У Белым ці ў гарэлым...**

Такім чынам, сістэма колераабзначэння ў аповесці І. Пташнікава «Тартак» уключае КН усіх лексіка-граматычных разрадаў і намінацыйна-граматычных класаў сучаснай беларускай мовы. КН у аднолькавай ступені служаць для характарыстыкі разнастайных адценняў як ахраматычных, так і храматычных колераў, уласцівых рэаліям жывой і нежывой прыроды, знешнасці чалавека, прадметам, што створаны чалавекам. Паводле граматычнай прыналежнасці пераважаюць колераад'ектывы і колеравербатывы. Найвышэйшая частотнасць, найбольшая семантычная разнастайнасць і дэрывацыйная актыўнасць уласціва КН *белы, чорны, жоўты, чырвоны, сівы*. Паводле структуры абсалютная большасць – састаўныя назвы, сярод якіх значную колькасць складаюць параўнальныя звароты. Значна меншую колькасць складаюць простыя намінацыі – 7,3 і 15,2 % ад агульнай колькасці адпаведна колераад'ектываў і колеравербатываў.

БІБЛІАГРАФІЧНЫ СПІС

1. *Каўрус А. А.* Пташнікаў Іван Мікалаевіч // Беларуская мова : Энцыклапедыя / пад рэд. А. Я. Міхневіча ; рэдкал. : Б. І. Сачанка (гал. рэд.) і інш. Мінск : БелЭн, 1994. С. 441–443.

УДК [37.091.33:811.161.1]

МУЛЬТИБОРД КАК СРЕДСТВО ОБУЧЕНИЯ РУССКОМУ ЯЗЫКУ

И. Э. Савко

*Белорусский государственный университет, пр. Независимости, 4,
220030, г. Минск, Беларусь, inna1805@mail.ru*

В статье описываются возможности применения мультимедиа на уроках русского языка в учреждениях общего среднего образования; характеризуются особенности подготовки электронного дидактического обеспечения по русскому языку: статических и динамических таблиц, схем, кластеров, гексов для представления теоретической лингвистической информации, упражнений для формирования умений и навыков учащихся и др.

Ключевые слова: мультимедиа; интерактивная панель; технические средства обучения; обучение русскому языку; электронное дидактическое обеспечение.

МУЛЬТИБОРД ЯК СРОДАК НАВУЧАННЯ РУСКАЙ МОВЕ

І. Э. Саўко

*Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт, пр. Незалежнасці, 4,
220030, г. Мінск, Беларусь, inna1805@mail.ru*

У артыкуле апісваюцца магчымасці прымянення мультымедиа на ўроках рускай мовы ва ўстановах агульнай сярэдняй адукацыі; характарызуюцца асаблівасці падрыхтоўкі

електроннага дыдактычнага забеспячэння па рускай мове: статычных і дынамічных табліц, схем, кластараў, гексаў для прадстаўлення тэарэтычнай лінгвістычнай інфармацыі, практыкаванняў для фарміравання ўменняў і навыкаў навучэнцаў і інш.

Ключавыя словы: мультыборд; інтэрактыўная панэль; тэхнічныя сродкі навучання; навучанне рускай мове; электроннае дыдактычнае забеспячэнне.

Средства обучения – это, как правило, материальные объекты, используемые в качестве носителя учебной информации с целью формирования знаний, умений и навыков учащихся. Ведущим средством обучения русскому языку в учреждениях общего среднего образования была и остается книга – учебник или учебное пособие.

Однако на современном этапе широкое распространение получили и технические средства обучения (ТСО), представляющие собой технические устройства с дидактическим обеспечением, применяемые в учебном процессе для предъявления и обработки информации. Технические устройства – это аппаратура, дидактическое обеспечение – это носители информации, которая с помощью этих устройств воспроизводится.

Одним из ТСО в учреждениях общего среднего образования является мультимедиа (интерактивная панель) – сенсорный жидкокристаллический дисплей, работающий как планшетный компьютер. Это самостоятельное средство обучения, предоставляющее, однако, возможность подключения других устройств, выхода в интернет. Мультимедиа можно повесить на стену или установить на мобильную стойку [1].

Сенсорная панель обеспечивает широкий угол обзора и обладает высоким разрешением, что позволяет получить четкое и качественное изображение. Взаимодействуя с сенсорным дисплеем с помощью стилуса или касанием пальцев, можно управлять любой компьютерной демонстрацией, писать, вносить различные обозначения в демонстрируемое изображение, печатать на виртуальной клавиатуре и др. Все изменения записываются в соответствующие файлы на компьютере, могут быть сохранены, отредактированы, переписаны на съемные носители.

Интерактивная панель на уроках русского языка может применяться как:

- 1) доска для текущих записей;
- 2) демонстрационный экран для качественного показа репродукций картин, иллюстраций, учебных видеофрагментов и т. д.;
- 3) демонстрационный интерактивный экран для работы с таблицами, схемами, кластерами, гексами и другими способами представления теоретической информации по русскому языку;
- 4) интерактивный инструмент для работы со специально подготовленным в электронном виде дидактическим лингвистическим материалом, предназначенным для формирования и развития умений и навыков учащихся;
- 5) интерактивный инструмент для работы с учебным материалом, размещенным на образовательном онлайн-сервисе.

При использовании мультимедиа как доски для текущих записей, применяя инструмент «перо», можно выбирать разные цвета, каждый из которых, в отличие от демонстрации через проектор, четко виден на экране. При этом руки не пачкают-

ся мелом, удаление записей производится электронным ластиком, то есть санитарно-гигиенические требования соблюдаются в большей мере, чем при работе мелом на обычной доске.

Интерактивная панель позволяет качественно показать фотографии, репродукции картин, которые, безусловно, удобнее рассматривать на большом экране, поскольку иллюстрации, размещенные в учебных пособиях по русскому языку, не всегда дают четкое представление о картине по объективным причинам, в том числе из-за маленького размера. Например, размер размещенной в учебном пособии для VII класса репродукции картины И. И. Левитана «В лесу осенью» – 5 x 6,5 см [2, с. 13], В. М. Васнецова «Аленушка» – 4,5 x 6 см [2, с. 144], И. И. Шишкина «Корабельная роща» – 11 x 7 см [2, с. 176].

Эффективно предъявлять на мультимедии и теоретический материал по рассматриваемой теме, оформляя его в виде таблиц, схем, кластеров, гексов и др. Таблицы, схемы, кластеры, гексы, применяемые на уроках русского языка, предназначены для представления лингвистического материала в структурированном виде. Они могут быть статичными, т. е. все сведения предъявляются сразу, или динамичными, т. е. необходимая информация появляется поэтапно, что облегчает восприятие учащимися многоуровневого языкового материала.

При работе на мультимедии может предлагаться частично заполненная схема или таблица, которая дополняется непосредственно в процессе объяснения нового материала. При этом заранее предусматриваются соответствующий размер шрифта, наличие достаточного места для вписывания необходимых слов, внесения графических обозначений, увеличивается межстрочный интервал и т. д.

Визуально разделять теоретические сведения и примеры можно разным шрифтом: прямым давать теорию, курсивом – примеры. С учетом психологического воздействия цвета на восприятие человеком информации главное может быть выделено красным, остальной теоретический материал дан черным, примеры – синим. Рекомендуется использовать стандартные, широко распространенные шрифты (Arial, Verdana, Times New Roman, Calibri и др.), размер которых должен быть таким, чтобы информация хорошо читалась.

При составлении схем применяются различные графические средства: стрелки, буквенные обозначения, сокращения и др.; текстовый материал может заключаться в геометрические фигуры разных форм и маркироваться разным цветом.

Кластер – это графическая форма представления информации, в которой рассматриваемые смысловые единицы фиксируются в виде своеобразной схемы с обозначением связей между элементами всей системы. В кластере по русскому языку, содержащему теоретический материал:

- 1) ключевое понятие размещается в центре;
- 2) смысловые единицы, связанные с данным понятием, оформляются как ответвления от него;
- 3) элементы, на которые делятся данные смысловые единицы, представляют собой ответвления от них и позволяют более полно раскрыть ту или иную тему;
- 4) все компоненты соединяются при помощи прямых линий или стрелок.

Чтобы нагляднее выделить составляющие кластера, можно использовать оформление компонентов разных уровней разным цветом.

Еще одной модификацией схемы являются гексы, представляющие собой шестиугольники одинакового размера (часто в виде сот), содержащие определенную информацию в виде 1–3 ключевых слов и соединенные друг с другом на основе понятийных связей.

При объяснении темы удобно пользоваться встроенной лазерной указкой, не закрывая рассматриваемый материал ни стилусом, ни рукой. Наличие электронного маркера позволяет выделить необходимое, используя для этого имеющуюся цветовую палитру.

При подготовке учебной информации в электронном виде нужно учитывать специфику восприятия материала с экрана мультимедиа, в связи с чем:

- не использовать сплошной текст, дублирующий слова учителя (связный текст не является визуальным средством);
- не загромождать слайды информацией, большой блок материала делить на смысловые части и располагать на нескольких слайдах;
- давать максимум информации при минимуме визуальных печатных знаков;
- использовать пустое пространство как элемент дизайна, способствующий лучшему восприятию информации с экрана;
- избегать лишней анимации и фона с рисунками, мешающих восприятию информации и отвлекающих внимание учащихся;
- применять графические средства, способствующие лучшему восприятию и запоминанию лингвистического материала: подчеркивание, графические и цветовые выделения, рубрикацию и т. д.;
- правильно выбирать цвет фона и текста [3, с. 297–298].

При применении мультимедиа на этапе введения нового учебного материала формы подачи лингвистической информации становятся более разнообразными, изложение учебного материала происходит динамичнее, имеется возможность задействовать разные каналы восприятия информации учащимися; экономится учебное время, поскольку заранее подготовленные дидактические материалы позволяют сохранять быстрый темп урока, а проанализированные таблицы, схемы и др. учитель может после урока отправить учащимся в электронном виде. Однако если объяснение теоретического материала постоянно давать на основе представления его в красочных таблицах, схемах, кластерах, гексах, это может привести к снижению способности учеников воспринимать теоретическую информацию на слух, без визуальной поддержки. Поэтому формы предъявления учебной информации должны быть разнообразными, в том числе традиционными.

С целью формирования умений и навыков на мультимедиа представляется дидактический материал, в который учащиеся вносят какие-либо дополнения или изменения. Это могут быть различные упражнения, предполагающие, например, постановку ударения, вставку букв, обозначение морфем, расстановку знаков препинания, подчеркивание членов предложения, составление схем предложений, исправление ошибок, выполнение тестовых заданий и т. д. При этом эффективно использовать возможность выбора цвета: например, при словообразовательном разборе производное и производящее слова писать одним цветом, а словообразовательные морфемы обозначать другим; при редактировании исправлять ошибки красным цветом.

Электронные тексты упражнений учитель должен напечатать так, чтобы при работе на интерактивной панели можно было вписать буквы на месте пропусков, внести необходимые графические обозначения и др. Для этого опытным путем выбирается достаточно большой размер шрифта, увеличивается межстрочный интервал, размер пропуска делается с учетом предполагаемой записи, место пропуска обозначается прямой линией и др.

Мультимедийный интерактивный борд позволяет организовать работу и с мультимедийными интерактивными упражнениями по русскому языку, которые можно разработать, пользуясь образовательным онлайн-сервисом. Например, на онлайн-сервисе LearningApps [4] представлено много моделей для создания упражнений по разным предметам, в том числе по русскому языку. Как показывает практика, учащиеся с удовольствием выполняют на мультимедийном борде такие задания. На различных онлайн-платформах есть большое количество готовых упражнений, однако перед их использованием необходимо проверить, правильно ли они сконструированы и с лингвистической, и с методической точки зрения.

Эффективен мультимедийный борд и при проверке письменного домашнего задания. Например, если упражнение представляло собой осложненное списывание, его текст можно воспроизвести на экране (но перепечатать, а не сканировать). Отвечающий ученик вставляет пропущенные буквы, а остальные учащиеся сверяют с тем, что написано у них в тетрадях. Также можно организовать самопроверку и взаимопроверку по данному на экране материалу, представляющему собой правильно выполненное домашнее задание.

При использовании мультимедийного борда на этапе формирования умений и навыков интенсифицируется процесс выполнения упражнений, причем без снижения качества работы, увеличивается объем материала, который можно проработать за один урок; активизируется познавательная деятельность учащихся, создается положительное эмоциональное настроение, так как современным детям, прекрасно ориентирующимся в цифровом мире и активно пользующимся в повседневной жизни различными электронными устройствами, нравится работать с ними и на уроке. Быстрое переключение интерактивной панели с режима демонстрации слайдов в режим доски для текущих записей позволяет чередовать формы работы с упражнениями, причем без потери написанного в каждом из режимов, и не нарушать регламент работы с информацией, воспринимаемой с экрана.

Важно и то, что учитель находится в постоянном контакте с классом, повышается его авторитет как человека, владеющего компьютерными технологиями.

Однако мультимедийный борд – это техническое средство обучения, поэтому необходимо учитывать возможность технических сбоев (отключение света, неполадки в работе и др.), что влечет за собой обязательную подготовку и стандартного варианта представления учебного материала. Безусловно, существуют и определенные затраты времени на самостоятельную разработку электронных дидактических материалов, но впоследствии их можно применять не один раз, легко адаптируя для конкретного класса.

Наглядность и интерактивность являются важным преимуществом мультимедийного борда. Умелое применение его в сочетании с другими средствами обучения позволяет значительно повысить эффективность уроков русского языка.

БИБЛИОГРАФИЧЕСКИЕ ССЫЛКИ

1. Интерактивные панели (мультимедиа) для школ. URL: <https://videostena.by/katalog/integraciya/obrazovanie> (date of access: 21.04.2025).
2. Русский язык : уч. пособ. для 7 кл. учрежд. общ. ср. образов. с белор. и рус. язык. обуч. / Т. Н. Волынец [и др.]. Минск : Нац. ин-т образов., 2020. 239 с.
3. Савко И. Э., Савко И. П. Обучение студентов-филологов подготовке учебных презентаций по русскому языку // Чатырнаццатыя Танкаўскія чытанні : зб. навук. арт. / БДПУ імя М. Танка. Мінск : БДПУ, 2024. С. 297–300.
4. LearningApps.org. URL: <https://learningapps.org> (date of access: 21.04.2025).

УДК 811.161.3+130.2

ФРАЗЕАЛАГІЗМЫ З НАЦЫЯНАЛЬНА-КУЛЬТУРНЫМ КАМΠΑНАМЕНТАМ У СВЯТЛЕ ФАРМІРАВАННЯ ЛІНГВАКУЛЬТУРНАЙ КАМПЕТЭНЦЫ

А. Л. Садоўская

*Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт, пр. Незалежнасці, 4,
220030, г. Мінск, Беларусь, sadovskayaal@bsu.by*

У артыкуле звернута ўвага на ролю беларускай фразеалогіі з нацыянальна-культурным кампанентам у фарміраванні лінгвакультурнай кампетэнцыі пры вывучэнні мовы. Адзначаны багаты лінгвакраізнаўчы і лінгвадыдактычны патэнцыял фразеалагічных адзінак, прэзентуюцца розныя спосабы адлюстравання нацыянальнай культуры ў семантыцы і кампанентным складзе фразеалагізмаў.

Ключавыя словы: фразеалогія; нацыянальная культура; лінгвакультуралагічны падыход; нацыянальна-культурны кампанент; лінгвакультурная кампетэнцыя.

Пытанні актуалізацыі працы з фразеалогіяй з нацыянальна-культурным складнікам можна патлумачыць зрухамі апошніх дзесяцігоддзяў як у адукацыйнай сістэме цалкам, так і ў методыцы выкладання беларускай мовы ў прыватнасці. Размова ідзе пра змену парадыгм адукацыі ад ведацэнтрычнай да культуралагічнай, звязанай з далучэннем навучэнцаў да культуры народа, адлюстраванай у мове, і ў выніку – прызнаннем лінгвакультуралагічнага падыходу да навучання беларускай мове адным з прыярытэтных напрамкаў сучаснай лінгвадыдактыкі. «Асэнсаванне непарыўнай сувязі мовы і нацыянальнай культуры спрыяла ўключэнню этнакультурнай кампетэнцыі ў лік асноўных стратэгічных мэт адукацыі і найважнейшых катэгорый лінгвадыдактыкі. <...> Дзеля развіцця асобы і адраджэння нацыянальнай культуры неабходным з’яўляецца і прынцып скіраванасці навучання на этнакультурнае асэнсаванне беларускай мовы» [3, с. 129].

Фразеалагізмы варта разглядаць як каштоўны элемент гісторыка-культурнай спадчыны беларускага народа, які своеасаблівым чынам прэзентуе непарыўную сувязь мовы і грамадства, мае высокую лінгвакраізнаўчую каштоўнасць і

з'яўляецца ўдзячным інструментам для фарміравання лінгвакультурнай (этнакультурнай, культуразнаўчай, этнакультуразнаўчай) кампетэнцыі, або нацыянальна-культурнага ўзроўню валодання мовай. Нацыянальна-культурны кампанент, або этнакампанент, фразеалагічных адзінак мае адносіны да этнічнай духоўнай або матэрыяльнай культуры народа і надае ёй ярка выражаны нацыянальны характар.

Устойлівыя выразы адлюстроўваюць нацыянальную культуру беларусаў адзінкамі свайго лексіка-семантычнага (кампанентнага) складу. Да культурна маркіраваных адзінак адносяцца шматлікія арыгінальныя фразеалагізмы, якія характарызуюць працоўную дзейнасць і матэрыяльную культуру беларусаў, знаёмячы з рэаліямі і прадметамі традыцыйнага сялянскага побыту: *як сечку рэзаць* (гаварыць) 'вельмі хутка і невыразна, неразборліва', *пустая малатарня* 'чалавек, які займаецца пустымі размовамі; балбатун, пустаслоў', *малая сошка* 'нязначны, малаважны, неўплывовы чалавек', *адпускаць лейцы* 'змяншаць кантроль, паслабляць увагу, пільнасць, патрабаванні да каго-небудзь', *брацца за гуж* 'пачынаць якую-небудзь справу', *лавіць пугай вецер* 'пасвіць жывёлу / гультаяваць', *барана з адным зубам* 'чалавек, які выконвае што-небудзь несур'ёзна, безадказна, без ахвоты, няўмела', *спадручная сякерка* 'чалавек, які знаходзіцца на паслугах, якога ў любы час можна выкарыстаць для выканання якой-небудзь працы', *як у калгасе* 'павольна, неахвотна (рабіць, працаваць)', *цэп у цэп* 'роўны з кім-небудзь; пераважна ў працы' і інш.

Асобна варта згадаць і ўстойлівыя моўныя адзінкі з назвамі традыцыйных беларускіх страў і прадуктаў харчавання: *сёрбаць лапцём боршч* 'гібець у беднасці, галечы, быць адсталым, некультурным', *сала за сала заходзіць* 'жыве заможна', *несалёнае сала* 'няўдзячны чалавек, які незаслужана робіць каму-небудзь непрыемнасці', *як мачанка (на патэльні)* 'вельмі павольна, марудна, прыгнечана', *стрэліць як пярун у зацірку* 'сказаць недарэчнае, абы-што', *як Марцін да клёцак* (падыходзіць) 'умела, удала (падыходзіць да чаго-небудзь)', *жыць як клёцка ў масле* 'пра спакойнае, сытае, заможнае жыццё', *як баба з яешняю* 'надакучліва', *гладка як аладка* 'пра жанчыну прывабнага выгляду', *лёгка на ўспамін як з патэльні блін* 'пра хуткае з'яўленне кагосьці, пра каго гаварылі', *качан з бураком згаварыліся* 'пра дамоўленасць не вельмі паважаных асоб' і інш.

Вобразны лад беларускіх фразеалагізмаў можа будавацца на словах, звязаных з асаблівасцямі фаўны і флоры нашай краіны: *як бусел жаб* (есці, наесціся і пад.) 'спехам, на скорую руку', *як заяц з кустоў* (выскачыць) 'нечакана, знянацку', *глядзець (пазіраць) ваўком* 'пра нахмураны, пануры, драпежны пагляд каго-небудзь', *як мядзведзь на пасеку* (лезці і пад.) 'самавольна, без дазволу', *як барсук дзяцей гладзіць* 'насуперак, наадварот', *як лісіца пад барану* (схавацца) 'дрэнна, ненадзейна', *сядзець як на вожыку* 'пра нечае некампортнае становішча', *як лось* 'спакойны', *як мурашачка* 'вельмі працавіты, руплівы', *як каліна каля млына* (пачырванець) 'вельмі моцна (пачырванець ад сораму, холаду, ветру і пад.)', *маладзіца як брусніца* 'вельмі прыгожая дзяўчына, жанчына', *бярозаю ліцца* 'горка плакаць', *заламаць асінку* 'прыняць цвёрдае рашэнне, заракаючыся рабіць што-небудзь', *за маліну* 'з вялікай ахвотай, са смакам (есці, з'есці што-небудзь) / вельмі добра, без цяжкасці (ісці, пайсці) / вельмі добры, цудоўны' і інш.

Кампанентны склад фразеалагізмаў утрымлівае таксама назвы традыцыйных свят рэлігійнай і народнай абраднасці беларусаў: *як на Дзяды* = *як на Вялікдзень* = *як на Куццю* (наесціся) = *зрабіць сабе Вялікдзень* ‘вельмі многа, удосталь, добра наесціся’, *як ад Куцці да Каляд* ‘пра нядоўгі, кароткі прамежак часу’, *як дзяўчаты на Купалле* (спаць) ‘зусім не (спаць)’, *як хата перад Тройцаю* (прыбрацца) ‘вельмі (чысты, прыбраны)’, *як воўк на Грамніцы* (завыць) ‘непрыгожа, непрыемна (спяваць)’, (сабрацца) *як ваўкі ў Піліпаўку* ‘разам (сабрацца)’ і інш. Падобныя фразеалагізмы з кампанентам-геартонімам сваім зместам актуалізуюць і пэўныя звычаі і вераванні беларусаў, звязаныя з адпаведнымі святамі.

Шэраг фразеалагічных адзінак мае ў сваім складзе тапанімічныя назвы нашай краіны: *не адзін Гаўрыла ў Полацку* = *і за Гомлем людзі ёсць* ‘не адзінкавы, ёсць і іншыя такія самыя ці падобныя’, з *Пінска да Мінска* ‘паўсюдна’, *як у Слоніме танк выстраліць* ‘невядома калі’, *як Гродна* (стары) ‘вельмі, надзвычай (стары, старадаўні)’, *за капейку вош у Баранавічы загоніць* = *за капейку жабу да Барысава дубцом пагоніць* = *за рубель жабу ў Вільню пагоніць* = *за капейку вош (блыху) да Мінска загоніць (пагнаў бы)* ‘вельмі дробязны ў сваёй скупасці, прагнасці, сквапнасці’, *як у Нёман кануў* ‘прапаў, знік, не з’яўляецца куды-небудзь’, *як Сож пераплыўшы* ‘вельмі мокры’ і інш.

Цікавасць уяўляюць і выразы з тыповымі беларускімі жаночымі і мужчынскімі імёнамі (часта іх народна-гутарковымі варыянтамі): *ні к Сідару ні к Хведару* ‘няўмелы, няздатны, нікуды не варты хто-небудзь’, *як Саўка Кузьме родны Хведар* (радня) ‘вельмі далёкая радня’, *зарабіць як Саўка на барсуку* = *зарабіць як Хоўра на воўне* = (зарабіць) *як Даніла на лісідках* ‘пра адсутнасць заробку наогул / пра няўдалую спробу лёгкага заробку’, *цяргні Зося так прыйшлося* ‘пажаданне цяргнення таму, хто апынуўся ў цяжкім становішчы, трапіў у цяжкія абставіны’, *як тая Тадора то шые то пора* ‘які перарабляе сваю работу’, *як Яська з канпель* (выскачыць) ‘вельмі нечакана, знянацку’, *пусціць Дуньку ў Еўропу* ‘паводзіць сябе няўмела, неспрактыкавана, нецывілізавана’ і інш.

Цэлы комплекс фразеалагічных адзінак утрымлівае ў кампанентным складзе самабытную, безэквівалентную ў рускамоўным дачыненні лексіку беларускай мовы: *ні лой ні масла* = *ні млён ні таўкач* ‘пасрэдны чалавек, які нічым не вылучаецца, няпэўны, ні добры, ні дрэнны’ (*лой* – рус. нутрыной говяжий или бараний жир, *млён* – рус. рукоятка для приведения в движение ручного жёрнова или соломорезки), *зацірку варыць* ‘спаць храпучы’ (*зацірка* – рус. мучная похлёбка, приготовленная на воде или молоке, *пярун* – рус. удар грома), *святы неруш* ‘незачэпа, недатыка / залішне спакойны, нерашучы, нехлямяжы чалавек’ (*неруш* – рус. что-либо нетронутое, первозданное), *макаць у тук* ‘абгаворваць каго-небудзь’ (*тук* – рус. растопленный жир), *хоць у покуце стаў* (каго) ‘хто-небудзь прыгожа апрануўся, прыбраўся’ (*покуць* – рус. место в углу под иконами), *у прочкі* (пайсці) ‘невядома куды, кінуўшы хату, сям’ю’ (*прочкі* – рус. уход из семьи в результате ссоры, размолвки), *як на фэст* (апануцца, прыбрацца і пад.) ‘прыгожа, па-святочнаму’ (*фэст* – рус. церковный престольный праздник; вобще праздник с ярмарками и игрищами) і інш.

Фразеалагізмы адлюстроўваюць таксама абрадавую культуру беларусаў, увасабляючы ў згорнутым выглядзе цэлую абрадавую сітуацыю, рытуал або

назваваючы канкрэтныя абрадавыя і рытуальныя дзеянні. Напрыклад, з вясельнай абраднасцю беларусаў звязаны фразеалагізм садзіць на пасад. З аднаго боку, выраз мае значэнне ‘аддаваць замуж’ і цесна звязаны з традыцыйнымі ўяўленнямі беларусаў пра чысціню і цнатлівасць нявесты. Пасад на дзяжу выкарыстоўваўся на Беларусі для праверкі цнатлівасці нявесты (а падчас і жаніха). З іншага боку, выраз выкарыстоўваецца для абазначэння адпаведнага па сямантыцы рытуалу: на пасад садзіць – гэта значыць, садзіць нявесту і жаніха (або толькі нявесту) на спецыяльна падрыхтаванае, пачэснае ганаровае месца (звычайна на покуці). Асноўны сэнс дадзенага абрада – забяспечыць багацце, здароўе, плоднасць (шматлікіх нашчадкаў), шчасце будучай сям’і шляхам перадачы функцый урадлівасці ад дзяжы, у якой замешвалі хлеб. Дзяжа ў абрадавай практыцы заклікана спрыяць нараджэнню. Лічылася таксама, што дзяжа, у якой расце каравай, здольная перадаць чалавеку такія вартасці, як доля, багацце.

Традыцыйную вясельную абраднасць беларусаў адлюстроўваюць і фразеалагізмы *даць гарбуз* ‘адмовіць таму, хто сватаецца’, *атрымаваць гарбуз* ‘абнеслаўляцца пры сватаўстве, не дабіўшыся згоды на шлюб’, *пакаціць пярсцёнак* ‘згадзіцца на ўступленне ў шлюб’, *у цыганы* (ісці, хадзіць) ‘інсцэніраваны фрагмент вясельнага абраду, дзе галоўную ролю выконваюць пераапанутыя ў цыганой асобы’, *пасажны бацька* ‘сват’, *на покут садзіць* ‘аддаваць замуж’, *саладзіць водку* ‘чалавацца па загадзе свата, музыкаў ці іншых вясельнікаў у часе вясельнага абраду’ і інш.

Абрадавай культуры беларусаў сваім прататыпам абавязаны і фразеалагізм *вадзіць казу*, які ў фразеалагічным слоўніку І. Я. Лепшава зафіксаваны са значэннямі ‘хадзіць гуртам у стане ап’янення / п’янстваць, напівацца’. Першапачаткова ўстойлівае спалучэнне ўжывалася для намінацыі народнага абраду калядавання, калі гурт хлопцаў, адзін з якіх быў апануты пад казу, хадзіў па хатах калядаваць. «Хлопцы віншавалі гаспадароў, спявалі калядныя песні, “каза” танцавала пад музыку. Каляднікаў частавалі гарэлкай, давалі падарункі. Усё гэта называлася “вадзіць казу”» [1, с. 66]. Па сведчанні В. С. Новак, у розных дыялектных традыцыях адзначаная абрадавая сітуацыя прадстаўлена іншымі этнафраземамі: *вадзіць паву з павуком*, *вадзіць мядзведзя*, *вадзіць жураўля*, *вадзіць каня*, *вадзіць сабачку*, *вадзіць вераб’я*, *вадзіць кабылу*, *вадзіць ваўка* і інш. У прыведзеных прыкладах розныя лакальныя зааморфныя персанажы з’яднаны адзіным значэннем, звязаным з магічнай здольнасцю сімвалічна ўвасобленых жывёл уплываць на ўраджайнасць і сямейны дабрабыт. Аналагічныя ім устойлівыя выразы *хадзіць па цыганках*, *хадзіць па шчодрях*, *хадзіць са шчодрай*, *хадзіць па шчадрусе* па сямантыцы суадносяцца з паняццем «калядаваць» і яскрава дэманструюць арганічнае суіснаванне абрадавага дзеяння і выканання адпаведна калядна-шчадроўнай песні [2, с. 120–121].

У фразеалагізмах фіксуюцца і міфалагічныя ўяўленні і вераванні беларусаў. Так, напрыклад, фразеалагізм *воўк дарогу перабег* са значэннем ‘вельмі шанцуе каму-небудзь’ адлюстроўвае веру беларусаў у тое, што калі воўк перабыжыць дарогу – чалавеку пашанцуе, а калі заяц ці ліса – не пашанцуе. Фразеалагізмы *як баба адварожыць (адваражыла)* ‘што-небудзь знікне, прападзе, пройдзе; пра хваробу, пачуцці, перажыванні’, *хадзіць па бабках (дзядах)* ‘хадзіць да шаптаной’, *быццам сем баб адхадзіла* = *як сем баб пашаптала* ‘пра добрую дапамогу, калі адразу палепшала’ адлюстроўваюць вераванні ў народнае рытуальна-

магічнае лекаванне, а выраз *будзе Юрка ў споведзі сем білоў з'еўшы* 'што-небудзь не адбудзецца, не выканаецца, не спраўдзіцца' адлюстравалі элементы рэлігійных вераванняў: агульнапрынятай нормай у праваслаўнай традыцыі лічыцца, што прычашчацца і спавядацца чалавек павінен нашча.

У фразеалагізмах могуць згадвацца імёны беларускіх міфічных персанажаў і актуалізавацца звязаныя з імі ўяўленні: як *Ілля хмарами* (камандаваць) 'вельмі любіць (камандаваць)' (у міфалогіі і фальклоры беларусаў Ілля спалучыў у сабе рысы біблейскага прарока Іллі і язычніцкага бога Перуна і ўяўляўся як распарадчык дажджоў і навальніц), *Пярун яго ведае* 'нічога невядома (пра каго-, што-небудзь)' (Пярун – бог грому і маланак; верагодна, выраз утварыўся па аналогіі з *Бог яго ведае, хто яго ведае*). У фразеалагізмах увасобіліся і ўяўленні пра дэманічных істот і злых духаў: з *чортам балота дзяліць* 'займацца сумніўнай справай', *баяцца як чорт крыжы* (ладана / Хрыста / крапідла / папа) 'пра моцны, панічны страх нечага' (чорт – самы пашыраны дэманічны персанаж беларускай міфалогіі), (хадзіць) як *ведзьма на Купальскага* (Купальнага) *Івана* 'пра жанчыну, што стараецца зрабіць нешта шкоднае, нядобрае / хадзіць нявесела, панура' (ведзьма – дэманічная істота, жаночае ўвасабленне нячыстай сілы; паводле паданняў, ведзьмы актывізуюцца і робяць шкоду ў Купальскую ноч, у некаторых рэгіёнах Беларусі на купальскім вогнішчы *спальвалі ведзьму*), *расчырванецца як ягіня* 'пра раз'юшаную, раззлаваную жанчыну' (ягіня – яга, ведзьма), *прыстаць як мара* = як *мара ў вочы лезці* 'пра чалавека, што прыстае да іншых, ад якога ніяк не адчапіцца' (мара – здань, злы дух) і інш.

Цікавасць уяўляюць і фразеалагізмы, змест якіх адлюстроўвае пэўныя гістарычныя падзеі, што ў розныя часы адбываліся на Беларусі, асабліваці сацыяльна-эканамічнага, палітычнага і гаспадарчага ўкладу ў даўнейшыя часы і рэакцыі на іх ў розных грамадскіх колах. Напрыклад, фразеалагізм *за дзедам шведам* 'вельмі даўно' захаваў звесткі пра прыход на беларускія землі шведскіх заваёўнікаў (1655 і 1706–1708 гг.); у выразе *ісці як на паничыну* 'прымусова, без жадання' знайшлі адбітак звесткі пра гістарычную рэалію, якая мела месца на беларускіх землях, пачынаючы з XV ст.: *паничына* – форма эксплуатацыі феадальна-залежнага насельніцтва, дармавая прымусовая праца сялян з уласным інвентаром у гаспадарцы феадала; з'явілася на Беларусі ў XV ст. з усталяваннем феадальнай уласнасці на зямлю. Пашырылася з XVI ст., калі на Беларусі склалася фальваркавая сістэма, якая прывяла да масавага запрыгоньвання сялянства. Зразумела, што такая форма працы была малапрадуктыўнай і непажаданай для сялян.

Да гэтай жа групы можна аднесці шэраг фразеалагізмаў, якія зафіксавалі пэўным чынам сацыяльна-прававыя адносіны, што існавалі ў Беларусі ў розныя часы. Кампанентамі такіх выразаў становяцца, напрыклад, назвы розных працоўных павіннасцей або іншых прымусовых абавязкаў: *шарваркі адрабляць* – марудліва, абыякава, без старання рабіць якую-небудзь справу (*шарварка* – грамадская працоўная павіннасць па будаўніцтве і рамонце замкаў, дарог, мастоў, грэбляў, плацін, млыноў і інш. дзяржаўных і панскіх збудаванняў, ачыстцы берагавых палос судаходных рэк у Вялікім Княстве Літоўскім, Рэчы Паспалітай і Расійскай імперыі ў XV–XVIII стст., а таксама ў Заходняй Беларусі ў 1921–1939 гг. [1, с. 415]).

Падзеі Вялікай Айчыннай вайны знайшлі адлюстраванне ў наступных фразеалагізмах: як з *Асвенцыма* ‘вельмі худы, слабы, страшны’, як з *блакаднага Ленінграда* ‘вельмі галодны’, як *фашыст пад Сталінградам* ‘зусім, канчаткова (згінуць, прапасці)’, *нялюдскі як фашыст* ‘пра злоснага, дрэннага, жорсткага чалавека’, *планы як у Гітлера* ‘пра вялікую колькасць планаў’, *накасіць як немец наваяваў* ‘пра чалавека, які мала накасіў’, *нарвацца як немцы на засаду* ‘пра траплянне ў непрыемную сітуацыю’ і інш.

Цікавымі з’яўляюцца і фразеалагізмы *смаргонская палітыка* ‘няўмелае, медзведзяватае абыходжанне; так кажуць таму, хто парушае правілы ветлівасці ў грамадстве’, *выпускнік смаргонскай акадэміі і студэнт смаргонскай акадэміі* ‘няўмелы, няўкладны, медзведзяваты ў абыходжанні чалавек’, якія сваім прата-тыпам узыходзяць да факта існавання ў Смаргоні ў XVII–XVIII стст. школы дрэсіроўкі мядзведзяў.

Такім чынам, беларускія фразеалагізмы з нацыянальна-культурным кампанентам з’яўляюцца ўнікальнай крыніцай ведаў пра культуру і гісторыю нашай краіны, а іх вывучэнне можа разглядацца як эфектыўны сродак фарміравання лінгвакультурнай (этнакультурнай, культуразнаўчай, этнакультуразнаўчай) кампетэнцыі, або нацыянальна-культурнага ўзроўню валодання мовай. Практыкаванні і заданні, скіраваныя на засваенне навучэнцамі нацыянальна і культурна маркіраваных фразеалагізмаў беларускай мовы, будуць карысныя як для студэнтаў устаноў вышэйшай адукацыі, так і для вучняў устаноў сярэдняй адукацыі, а таксама пры вывучэнні беларускай мовы як замежнай на прасунутым узроўні.

СПІС ВЫКАРЫСТАНЫХ КРЫНІЦ

Выслоўі / склад. М. Я. Грынблат ; рэд. А. С. Фядосік. Мінск : Нав. і тэхн., 1979. 520 с.
Даніловіч М. А. Слоўнік дыялектнай фразеалогіі Гродзеншчыны. Гродна : ГрДУ, 2000. 267 с.

Коваль В. И. Фразеология народной духовной культуры: состав, семантика, происхождение. Минск : РИВШ, 2011. 196 с.

Лепешаў І. Я. Слоўнік фразеалагізмаў : у 2 т. Мінск : БелЭн, 2008.

Слоўнік беларускіх народных параўнанняў / Нац. акад. нав. Беларусі, Ін-т мовы і літарат. імя Я. Коласа і Я. Купалы ; уклад. Т. В. Валодзіна, Л. М. Салавей ; навук. рэд. В. М. Макіенка. Мінск : Бел. навука, 2011. 482 с.

Шкраба І. Р. Слоўнік беларускай безэквівалентнай лексікі. Мінск : БелЭн, 2008. 320 с.

Юрчанка Г. Ф. Народнае мудраслоўе : слоўнік. Мінск : Бел. навука, 2002. 319 с.

БІБЛІАГРАФІЧНЫЯ СПАСЫЛКІ

1. *Лепешаў І. Я.* Этымалагічны слоўнік фразеалагізмаў. Мінск : БелЭн, 2004. 448 с.
2. *Новак В. С.* Устойлівыя словазлучэнні і іх семантыка ў кантэксце абрадавай культуры беларусаў (на матэрыяле зімовай каляндарна-абрадавай паэзіі) // Славянская фразеология в ареальном, историческом и этнокультурном аспектах : матер. III Междунар. науч. конф., Гомель, 7–8 окт. 2003 г. / отв. ред. В. И. Коваль. Гомель : ГГУ, 2003. С. 119–123.
3. *Пятрова Н. П., Иванова С. Ф.* Фразеалагізмы з нацыянальна-культурнай семантыкай у школьных падручніках па беларускай мове // Веснік МДПУ імя І. П. Шамякіна. 2013. № 1 (38). С. 129–134.

МАРГІНАЛІІ ЯК ПРЫКЛАДЫ БЕЛАРУСКАГА ПІСЬМЕНСТВА XVIII СТ.

М. І. Свістунова

*Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт, пр. Незалежнасці, 4,
220030, г. Мінск, Беларусь, svistunovam@bsu.by*

Прадметам вывучэння ў дадзеным артыкуле выступаюць маргіналіі, адзначаныя ў «Каталогу беларускіх выданняў кірылаўскага шрыфта XVI–XVIII стагоддзяў: са збора аддзела рэдкіх кніг Расійскай нацыянальнай бібліятэкі», якія маюць непасрэднае дачыненне да беларускіх тэрыторый, а таксама гісторыі беларускай мовы і пісьменства. Прыводзяцца тэксты такіх маргіналіяў; падаюцца агульныя назіранні над іх мовай. Робіцца абгрунтаванне і вывад аб магчымасці аднясення такіх маргіналіяў XVIII ст. да сведчанняў беларускага пісьменства гэтага часу.

Ключавыя словы: маргіналіі; беларускае пісьменства XVIII ст.; гісторыя беларускай літаратурнай мовы; пісьмовая традыцыя.

За тэрмінам **маргіналіі** (ад лац. *marginalis* – ‘які знаходзіцца на ўскрайку’) замацаваліся два ўстойлівыя значэнні: 1) рукапісныя паметы на палях кнігі або рукапісу, зробленыя чытачом; 2) загаловкі, каментарыі да асобных фрагментаў тэксту і інш., надрукаваныя на палях выдання. Падобныя дадатковыя ў адносінах да асноўнага тэксту пісьмовыя факты могуць быць крыніцай разнастайнай каштоўнай інфармацыі. Праўда, аб’ектамі асобных уласна мовазнаўчых даследаванняў яны выступаюць не часта. У гэтай сувязі можна назваць артыкулы І. П. Клімава, у якіх увага звернута менавіта на маргіналіі (і аргументы) у старабеларускіх рэлігійных творах: «Старабеларускія маргіналіі ў выданнях царкоўнаславянскага Псалтыра і Новага Запавету (1611, 1652)» (2013), «Крыніцы і аўтарства старабеларускіх аргументаў і маргіналіяў у выданнях царкоўнаславянскага Псалтыра і Новага Запавету (Еўе, 1611; Куцейна, 1652)» (2016) [2; 3].

У дадзенай рабоце мы выкарыстоўваем толькі першае значэнне гэтага тэрміна (гл. вышэй). І такім чынам, **аб’ект** нашага даследавання – дакладна датуючыя XVIII ст. рукапісныя паметы, зробленыя чытачамі на палях кніг кірылаўскага шрыфта са збораў аддзела рэдкіх кніг Расійскай нацыянальнай бібліятэкі, якія да таго ж маюць адносіны да гісторыі ўласна беларускага пісьменства. У якасці непасрэднага **прадмета** даследавання выступаюць фактычныя звесткі, апублікаваныя ў «Каталогу беларускіх выданняў кірылаўскага шрыфта XVI–XVIII стагоддзяў: са збора аддзела рэдкіх кніг Расійскай нацыянальнай бібліятэкі: да 500-годдзя выхаду ў свет першага выдання Францыска Скарыны», вып. 3: 1692–1773 гг. (далей – Каталог) [1].

Неабходна зрабіць некалькі ўдакладненняў: па-першае, зразумела, што не ўсе з выяўленых і апісаных у Каталогу маргіналіяў датуюцца XVIII ст., мы выка-

рыстоўваем толькі тыя, у апісанні якіх змешчана прамое ўказанне на дадзены час; па-другое, толькі пэўная частка маргіналій можа быць ахарактарызавана як датычная гісторыі беларускага пісьменства; такая характарыстыка даецца намі з улікам фанетычных і граматычных асаблівасцей запісу, а таксама месца выхаду кнігі з друку і геаграфіі знаходжання ўласнікаў кнігі (гэты крытэрыі другасны і дастаткова ўмоўны).

Як засведчана ў Каталогу, захавалася шмат экзэмпляраў розных выданняў, на якіх прысутнічаюць маргіналіі. Нашую ўвагу прыцягнулі наступныя запісы, датуемыя ў Каталогу XVIII ст. (тыя, што патэнцыйна могуць быць аднесены да гэтага ж часу, але засталіся недатаванымі, намі не ўлічваліся):

117. Служебник. Супрасль: тип. Благовещенского монастыря, 21.XI.1695 (тут і далей нумар і назвы выданняў, а таксама нумары экзэмпляраў таго ці іншага выдання, прыводзяцца адпаведна Каталогу).

117.1 – 1794 г., мова пол. [1, с. 15].

117.4 – 1) 1701 г., скорapis: Во имя отца и Сна и С: Дха Амынь, Сию Книгу Глаголемую Служебникъ и со иными блгопотребными отправлениями, Купила Раба Бжия Евдокия за золотих одиннадцат Доброи Монетою На Полскии Рахуючи золотих Двадцят и Два, за свою суму властную и за свое здравие А наипаче Дшевное Спсние Такожде и Сновъ Своих, <затерто> которая по моеи голове могут ся до неи призна <затерто> и о неи старания наиполнеише мети, которую книгу отдаю <затерто> На вечние Часы и Аби Еи Не могль Нехто отдалити <затерто> от Кревних Моих жадних Под клятвою. В отць нш, Року ,аѿа (1701) мсца Июня Дня кѣ (29) [1, с. 16]; **2)** 1750 г.: Сию книгу куплено за Сщен. иерея Иякова которую По Преставлении Сщен иерея Иякова повторне <затерто> тоеи Рабинъ <затерто> паки Потвердили <затерто> Сщен иереи Тимофеи Бочковском Прест. наставленого Року 1750 аби от выше Речен: <затерто> не отдалилас но ведите тогожде Иерея Зоставала, которую уже Рострушану во всемъ Своимъ коштомъ спорядиль [1, с. 16].

125. Часовник. Могилев [тип. братства Богоявления, печ. Максим Вошанка], б. г. [около 1700].

125.1 – запіс XVIII ст.: Арьхи епископ Лазар баранович чесне <срезано>еся на москве столичное [1, с. 35].

125.3 – запіс XVIII ст.: до сихъ поръ пиши [1, с. 36].

125.4 – 1762 году на ржство хво в сии гдъ преставися црца елисавета [1, с. 36].

136. Собрание припадков краткое и духовным особом потребное. Супрасль: тип. Благовещенского монастыря, 18.I.1722.

136.3 – экслібрыс Ліпінскіх на лацінскай мове [1, с. 56].

136.4 – 1725 г., мова пол. [1, с. 56].

136.5 – **1)** запіс XVIII ст., мова пол. [1, с. 56]; **2)** запіс XVIII ст.: Помощь Моя отца наш сотворшаго нбо и землю [1, с. 56]; **3)** [1768 г.], мова пол.: Szczęśliwy Kogo Opatzność Bozka Ma w swej Opiece Niechocy nietrosko; **4)** 1768 г., мова пол.: Chto tę xiądzka ukradnie temu ręka po łokoc odpadnie Pisana w roku 1768 Mca Augusta kż (27); **5)** [1768 г.], мова пол.: chto chcic mnoho Znac Temu trzeba Malo spac; **6)** [1768 г.], мова лац. [1, с. 56].

140. Октоих, сиречь Осмогласник (Шестоднев). Могилев: тип. братства Богоявления, 20.II.1730.

140.2 – запісы XVIII ст.: 1) Сия книга Принадлежит Села кашперовки; 2) Сея Книга пренадлежит Села кашперовки Церкви Михайловской; 3) Во имя отца, и Сна, и С. дха, Сия Книга Глемая Осмогласникъ Купили еи Брацтво Старое За Преставлшагося Небжчика Диомитрия За его власнии Гроши 3 веси Кашперовки до храму Стого Архистратига Михаила А хто бѣ еи могль от дому Бжого отлучити С тим буду на Страшном суде перед правдивим Судиею Справу тримати И да будет проклят анофема Цена ей зол полских 12 Сповна [1, с. 62].

141. Летургикон, си есть Служебник. 1-е изд. Супрасль: тип. Благовещенского монастыря, 1727/14.I.1732.

141.3 – 1799 г.: 1799^{года} Мсца Апреля: 6го дня Книгу сию Имшаль изъ числа собственных своихъ книгъ: продавъ Невелскаго уезда Господину Шамбеляну Тадеушу, Иванову, Довиладу и за цену чѣтыри рубли: своеручно подписавъ Города Невля обыватель Симионъ Збродовский [1, с. 65].

Знаёмства з мовай прыведзеных у артыкуле маргіналій дазваляе зрабіць наступныя агульныя назіранні.

Па-першае, маргіналіі зроблены на некалькіх мовах, што выразна ілюструе стракатасць і ўнікальнасць моўнай сітуацыі на Беларусі ў XVIII ст., якая абумоўлена гістарычна і мае шматсотгадовую традыцыю.

Па-другое, дакладна можна вызначыць мову маргіналій польскую і лацінскую; а вось прадстаўлення ў маргіналіях усходнеславянскія варыянты цяжка паддаюцца нацыярыентаванаму азначэнню. Гэтае назіранне неабходна патлумачыць. Паколькі маргіналіі змешчаны ў богаслужбовых і рэлігійных выданнях і іх змест іншым разам абумоўлены гэтым фактам, то ў «рускамоўных» запісах дастаткова выразна прадстаўлены царкоўнаславянскія (*Аби, блгопотребними, за ... здравие, За Преставлшагося наипаче, паки, Принадлежитъ, Раба Бжия, сотворишаго, тогожде* і інш.), а паколькі маргіналіі маюць непасрэдныя адносіны да беларускіх земляў, то іх аўтары ў сваім пісьмовым маўленні іншым разам перадаюць некаторыя лексічныя, фанетычныя і граматычныя рысы, якія могуць разглядацца як беларускамоўныя (*власнии Гроши, Небжчика, Нехто, подписавъ, продавъ, Рахуючи, Рострушану, Своимъ коштомъ, Справу тримати, хто* і інш.). Разам з тым немагчыма назваць такія маргіналіі беларускамоўнымі, паколькі моўная аснова ў іх усё ж такі не ўласна беларуская. З пункту гледжання паступовага развіцця беларускай літаратурнай мовы па шляху дэмакратызацыі: напаўнення і збліжэння з гутарковым маўленнем, а таксама з улікам таго, што ў XVIII ст. працэс гэты засведчаны на пісьме слаба з-за абмежаванасці выкарыстання самой беларускай мовы, цяжка чакаць ад ацалелых твораў і самых розных тэкстаў (у тым ліку і маргіналій гэтага стагоддзя) выразнай беларускамоўнай асновы. Хіба толькі знакамітыя школьныя інтэрмедыі «Доктар па прымусе» і «Камедыя» часткова (у маўленні асобных персанажаў) з'яўляюцца такімі. Як нам уяўляецца, беларуская пісьмовая мова ў XVIII ст. знаходзілася ў стане пошуку і спрабавала выбраць арыенцір для свайго далейшага развіцця: з аднаго боку, старабеларуская пісьмовая традыцыя, яшчэ актуальная для першых двух–

трох дзесяцігоддзяў (прыгадаем «Собрание припадков краткое», якое традыцыйна называюць апошняя кніга на старабеларускай мове, і прыведзеную ў Катологу і тут маргіналію 117.4 (а), датаваную 1701 г., у якой сувязь са старабеларускім пісьменствам праяўляецца вельмі выразна), паказала сваю неактуальнасць у існуючых грамадска-палітычных і культурна-адукацыйных умовах; з другога боку, зварот да «сапраўднай» славянскай мовы – царкоўнаславянскай (тут можна прыгадаць, напрыклад, выданне слоўнікаў царкоўнаславянскай мовы і спробы па актывізацыі яе выкарыстання) таксама аказаліся малапрымальнымі. Такім чынам, у выніку і ўзнікае «трэці» бок – паступовае, а праз абмежаванасць выкарыстання на пісьме беларускай мовы – яшчэ і павольнае фарміраванне новага арыенціра на жывое маўленне праз эклектычны варыянт, у якім змешваюцца стыхі даўняй старабеларускай, тагачаснай польскай і рускай, а таксама «маладая» ўласна беларуская.

Па-трэцяе, эклектычны характар літаратурнай мовы, ужыванай на беларускіх землях у XVIII ст. тлумачыць і той факт, што мова польскіх маргіналій часта – гэта прыклады так званай «пальшчызны крэсвай», яскравы ўзор якой маем у маргіналіях 1768 г. 136.5: (4) *Chto tę xiadzka ukradnie temu ręka po łokoc odpadnie Pisana w roku 1768 Mca Augusta kż (27); (5) chto chciec mnoho Znac Temu trzeba* Мало спас (тут намі вылучаны шрыфтам і падкрэслены адыходжанні ад тагачаснай польскай мовы, на наш погляд, абумоўленыя беларускім / усходнеславянскім паходжаннем аўтараў гэтых маргіналій). Уласна такое ж азначэнне эклектычнасці можна надаць мове частцы прааналізаваных кірылічных маргіналій, якія ўтрымліваюць паланізмы, многія з якіх былі добра вядомыя яшчэ ў старабеларускай мове: *Зоставала, от Кревних Моих жадних, Не могль, обыватель* («пастаянны жыхар якой-небудзь мясцовасці»), *повторне, Року 1750* і інш.

Па-чацвёртае, і гэта можна вывесці ў якасці агульнага заключэння праведзенага даследавання – разгледжаныя маргіналіі XVIII ст. з поўным правам можна разглядаць як фактычныя сведчанні існавання беларускага пісьменства ў азначаны час.

БІБЛІАГРАФІЧНЫЯ СПАСЫЛКІ

1. *Вознесенский А. В., Николаев Н. В.* Каталог белорусских изданий кирилловского шрифта XVI–XVIII веков : из собрания отдела редких книг Российской национальной библиотеки : к 500-летию выхода в свет первого издания Франциска Скорины. Вып. 3 : 1692–1773 гг. С.-Пб. : Рос. нац. библ., 2022. 360 с.

2. *Клімаў І. П.* Крыніцы і аўтарства старабеларускіх аргументаў і маргіналій у выданнях царкоўнаславянскага Псалтыра і Новага Запавету (Еўе, 1611; Куцейна, 1652) // Матэр. XII Міжнар. кнігазн. чытан. «Кніжная культура Беларусі : погляд праз стагоддзі» (г. Мінск, 7–8 крас. 2016 г.) / склад. : Т. А. Сапега, А. А. Суша. Мінск : НББ, 2016. С. 124–130.

3. *Клімаў І. П.* Старабеларускія маргіналіі ў выданнях царкоўнаславянскага Псалтыра і Новага Запавету (1611, 1652) // Матер. Междунар. конгр. «Библиотека как феномен культуры» (г. Минск, 23–24 окт. 2013 г.) / сост. А. А. Суша ; науч. ред. : Р. С. Мотульский. Минск : НББ, 2013. С. 113–117.

ДЫЯЛЕКТНЫЯ АСАБЛІВАСЦІ Ў МАЎЛЕННІ ГЕРОЯЎ АПОВЕСЦІ ЯНКІ БРЫЛЯ «НІЖНІЯ БАЙДУНЫ»

Н. У. Чарнаброўкіна

*Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт, пр. Незалежнасці, 4,
220030, г. Мінск, Беларусь, charnabroukinann@bsu.by*

Матэрыялам для артыкула стала аповесць Янкі Брыля «Ніжнія Байдуны», у якой пісьменнік стварае вобразы сваіх землякоў. Адным са сродкаў характарыстыкі персанажаў з'яўляецца іх маўленне. У артыкуле разглядаюцца дыялектныя маўленчыя асаблівасці, выяўляюцца перададзеныя пісьменнікам фанетычныя, марфалагічныя, лексічныя рысы паўднёва-заходняга дыялекту, ужытыя ў мове твора праклёны, лаянкавыя словы, раскрываецца іх роля ў мастацкім кантэксце.

Ключавыя словы: гаворка, дыялект, дыялектызм (фанетычны, лексічны, марфалагічны), праклён, лаянкавыя слова.

Нішто так добра не характарызуе нацыю, як народныя гаворкі. На жаль, сёння іх у чыстым выглядзе можна пачуць дастаткова рэдка. Як адзначаюць даследчыкі, «па прычыне актыўнай міграцыі насельніцтва, а таксама пад уздзеяннем беларускай і асабліва рускай літаратурных моў адбываецца разбурэнне дыялектных сістэм, размыванне межаў гаворак, архаізацыя моўных з'яў, якія склаліся ў мінулыя эпохі. Практыка апытання інфарматараў паказвае, што ў сельскай мясцовасці традыцыйнай гаворкай валодаюць пераважна карэнныя жыхары, узрост якіх 80 і больш гадоў» [5, с. 3]. Можна сказаць, што сярод прадстаўнікоў маладзейшых пакаленняў больш ужывальнымі з'яўляюцца руская, беларуская мовы або трасянка. Таму з дыялектнай мовай сёння мы можам сустрэцца пераважна ў творах мастацкай літаратуры. Прыкладам гэтаму стала аповесць Янкі Брыля «Ніжнія Байдуны». Увогуле дыялектная лексіка досыць часта сустракаецца ў мастацкіх творах, асабліва ў прозе: «...у ёй дыялектызмы могуць выконваць не толькі эстэтычную, але і назывную ці інфармацыйную функцыю, таму што ў многіх выпадках яны выступаюць спецыфічнымі мясцовымі назвамі агульнавядомых ці невядомых на значнай тэрыторыі прадметаў, з'яў, дзеянняў, працэсаў і звязаных з імі розных прымет, акалічнасцей і інш.» [1, с. 6].

Юнацкія гады Янкі Брыля звязаны з вёскай Загора на Наваградчыне (сёння вёска Загор'е Карэліцкага раёна Гродзенскай вобласці). Даследчыкі адзначаюць, што гаворкі, уласцівыя Гродзеншчыне, валодаюць шэрагам характэрных рыс: яны цалкам уваходзяць у асноўны масіў беларускай дыялектнай мовы; маюць рысы паўднёва-заходняга дыялекту, за межы якога не выходзяць; адносяцца да адной групы гаворак – гродзенска-баранавіцкіх [4, с. 86–87].

Вобраз сваёй малой радзімы стварае Янка Брыль у аповесці «Ніжнія Байдуны», у якой мы бачым не толькі каларытныя абліччы вяскоўцаў. Па словах Уладзіміра Навумовіча, «гэта натуры непаўторныя, самабытныя. Дзеючыя

асобы – людзі простыя, зямныя, працавітыя. Многія з персанажаў – вострыя на язычок, кемлівыя, добразычлівыя, сумленныя. Шчырасць, гасціннасць, мяккасць, дабрыня, цяплівасць уласцівы вяскоўцам» [6, с. 68]. Таксама ў апавесці мы чуем гаворку жыхароў Ніжніх Байдуноў, жарты, цікавыя выслоўі. Крыніцай матэрыялу, які лёг у аснову твора, сталі асабістыя ўспаміны пісьменніка. «Народная славеснасць нараджаецца ў побыце, суседскіх зносінах і выяўляе сябе ў жартаўлівых мянушках..., толькі сваім зразумелых намёках і выслоўях..., дасціпных анекдотах, заснаваных на рэальных выпадках, удасканаленых выдумкай і артыстызмам ніжнебайдунцаў» [7, с. 260]. Менавіта тую гаворку, якую ён чуў з дзяцінства, перадае пісьменнік праз гутарку герояў апавесці.

У маўленні герояў апавесці вызначаюцца наступныя фанетычныя асаблівасці:

- няпоўнае недысімілятыўнае аканне: *бабо, едзьмо* (*Крычаць не крычаць, а мы з табою, бабо, едзьмо!* [3, с. 92]);

- перадача дзекання і цекання ў запазычаных словах: *лейценант* (*Іван Сцяпанавіч сціпла, з поўнай перакананасцю сказаў: «Што жэ, пішы лейценант»* [3, с. 14]), *унцер* (*На царскай службе ён быў унцерам нейкага там асобага чыгуначнага батальёна...* [3, с. 7]);

- замена гука [ф] гукамі [т], [х], [хв]: *арха* (*З аднаго палена будзе мала-тарня, а з другога арха* [3, с. 21]), *Тодар* (*Дзядзька Тодар, як і Цімох Ярмоліч, служыў у царскай кавалерыі і здорава мог пасля, на начлезе, трубіць у кулак* [3, с. 54]), *хвіга* (*Добры нос чарку (ці хвігу) за тыдзень чуе* [3, с. 92]).

Таксама ў гаворцы персанажаў выяўляюцца дыялектныя марфалагічныя асаблівасці:

- ужыванне назоўнікаў у форме клічнага склону: *браце* (*Святы ўжо, браце мой, праведнік, – усміхаецца Цімох* [3, с. 19]), *дзеда* (*Ты жэ, дзеда, – сказала яна, – усіх на тым свеце перапалохаеш* [3, с. 14]), *пане* (*Пане, кажу яму, ён ні за што вас, як муху, плясне* [3, с. 72]);

- супадзенне вінавальнага склону адушаўлёных назоўнікаў з назоўным: *зарэзала дзве гусі* (*Завэзара пазаўчова дзве гусі...* [3, с. 7]);

- замена роду ў назоўніках іншамоўнага паходжання, якія заканчваюцца збегам зычных: *дзярыжэбля* (*Дзе там шабля, а дзе «дзярыжэбля» былі ў яго ў тых салдатах, не вельмі хто ў вёсцы разбіраўся* [3, с. 13]), *цігра* (*Цігра ты ўсурыйская!* [3, с. 7]);

- замена роду назоўнікаў, якія абазначаюць асоб жаночага полу: *дзяўчук* (*Мая старэйшая сястра Уляна, цяпер ужо зусім бабуля, была тады дзеўчуком...* [3, с. 13]),

- замена роду назоўнікаў III скланення: *маладзёж* (*Людзі на беразе смяюцца, вядома жэ, – лічы, адзін маладзёж* [3, с. 89]);

- ужыванне ўласных назоўнікаў мужчынскага роду з канчаткам *-а*: *Захара* (*Жонка, увішняя і даволі-такі звяглівая цётка Юста, называла яго павясковаму: не Захар, а Захара...* [3, с. 6]);

- выкарыстанне формы парнага ліку назоўнікаў: *тры медале* (*У дзеда былі тры медале і нейкі бела шлык на галаве, а на нагах калюгі, выступкі з вострымі*

наскамі [3, с. 13]), **брахунэ** (*Брахунэ вы! Што толькі сліна вярзе... [3, с. 85]), латке* (Табе сабакі рвуць, ці што? Біў **латке** – зноў **латке**!.. [3, с. 61]), **Рагачэ** (Дзе што добрае зробіцца, дык усё ж мы, **Рагачэ** ды **Рагачэ** [3, с. 74]);

- выкарыстанне ў якасці выказніка лічэбнікаў роднага склону: **чатырох** (*Крыльцоў (ці стрыхароў) на хаце чатырох* [3, с. 17]);

- ужыванне формы даўно мінулага часу дзеяслова: **быў праславіўся** (*Дзядзька Тодар праславіўся быў яшчэ і Арэсевой сучкай* [3, с. 59]);

- ужыванне зваротных дзеясловаў з постфіксам **-сё**: **ажаніўсё** (*І яшчэ, браце мой, не ажаніўсё* [3, с. 23]), **забыўсё** (*Ці ты ўжо, можа, зусім забыўсё?* [3, с. 19]), **баюсё** (*Які я там бабнік – проста адзін баюсё спаць* [3, с. 23]), **нажы-вёмсё** (*Было гэта даўно, ужо Косцю за сорака, а ён яшчэ ўсё кавалер, яшчэ ўсё кажа: «Паспеем! Нажывёмсё!»* [3, с. 18]), **прымергаваўсё** (*Прымергаваўсё я толькі, прыціх, і толькі ўжо, браце мой, яна намерылася нагу маю разануць – калі хаплю яе за падчарэўе!..* [3, с. 21]), **трапіўсё** (*Разумны доктар трапіўсё* [3, с. 21]), **хацеласё** (*Рэзаў, браце мой, колькі яму хацеласё!..* [3, с. 21]);

- прыслоўі **тутака, тамака** (*Ох, і далі ж мы ім тамака* [3, с. 76]).

У гаворцы ніжнебайдунцаў сустракаюцца лексічныя і семантычныя дыялектызмы:

- **баба** ў значэнні ‘жонка’ (*Дзедава баба чай піла ўпрыкуску, са сподачка, палажыўшы на прыпол сабе ручнік* [3, с. 79]),

- **бойка** ў значэнні ‘посуд, у якім збіваюць масла’ (*Вы панімаеце, што такое па-дзеравенскі бойка? – разварушваў яго Чыркун. – Такая храновіна з сасновых клёпак, у якой б’юць масла* [2, с. 68]),

- **братавуха** ў значэнні ‘жонка брата’ (*Я бачыў яго разам з яе бабуляй і мамай, адна з якіх мая маці, а другая братавуха* [3, с. 40]),

- **вобуў** у значэнні ‘абутак’ (*Дзеўкі мае, Катрыно, зрабілі ў хаце цэлую краву: паліца вобуву – чаравікі, туфлі, снягоўцы* [3, с. 33]),

- **картопля** ў значэнні ‘бульба’ (*Абагнаўшы картоплю, Цімох завёў на пашу каня, а самому дахаты не вельмі рупіць* [3, с. 18]),

- **май** у значэнні ‘клён’ (*...там, дзе ў нашым агародзе, у кутку ад вуліцы расце вялікі май (так у нас называюцца клёны), тады стаяла курная хатка* [3, с. 13]),

- **панцак** у значэнні ‘пярловыя крупы’ (*Косця папрасіўся зрабіць гэта першы, саслаўшыся на гарох з панцаком* [3, с. 18]),

- **прыткі** ў значэнні ‘круты’ (*Рэчка наша спакойная, з тарфяністым дном, шмат крутых (у нас кажуць «прыткіх», а то і «спрытных») берагоў, над берагамі многа падрэзаў, а на дне – вялікага куп’я* [3, с. 41]),

- **сняговец** у значэнні ‘валёнак’ (*Дзеўкі мае, Катрыно, зрабілі ў хаце цэлую краву: паліца вобуву – чаравікі, туфлі, снягоўцы* [3, с. 33]),

- **шпінкяр** у значэнні ‘свіран’ (*...валілі збожжа з купецкіх «шпінкяроў» (вялізных свірнаў), ад Бейліна і Бісінкевіча* [3, с. 71]).

Асаблівую непаўторнасць мове жахароў Ніжніх Байдуноў надаюць праклёны, якія ў мастацкім творы з’яўляюцца сітуацыйна-неабходнымі элементамі мовы герояў і дапамагаюць «больш дэталёва, тонка і натуральна раскрыць мастацкі вобраз» [2, с. 128]. Па сваёй структуры яны суадносяцца з простымі сказами, якія

пачынаюцца з часціцы *каб*. Гэта пераважна развітыя сказы з дзейнікам, выражаным асабовым займеннікам: *каб ты наеўся чэмеру* [3, с. 6], *каб ты тоўкся па смерці казою* [3, с. 6], *каб ты на сцену дзёрся* [3, с. 7], *каб ты каменем (крыцаю) сеў* [3, с. 7], *каб ты бокам ездзіў* [3, с. 7], *каб вы на хлеб пелі* [3, с. 7], *каб яна яму здохла* [3, с. 89]. Таксама ў творы сустракаюцца праклёны, суадносныя з двухсастаўным сказам з дзейнікам-назоўнікам, а пры выказніку ўжываецца ўскоснае дапаўненне, выражанае асабовым займеннікам у форме роднага ці давальнага склону: *каб цябе свінні пад плотам кешкалі* [3, с. 6], *каб табе крумкач вочы выдзеўб* [3, с. 7], *каб табе язык нечага аблез* [3, с. 33]. Радзей сустракаюцца кленічы, якія па сваёй структуры суадносяцца з аднасастаўным сказам: *каб табе губы абсыпала* [3, с. 7].

Асобную групу складаюць ужытыя ў аповесці «Ніжнія Байдуны» лаянкавыя словы, якія надаюць гаворцы адценне гумару: *ідры твае карашкі (У хатцы жыў дзед Карашок, якога так празвалі за прыгаворку «ідры твае карашкі»* [3, с. 13]), *трасца іх матары (Памочнікі прыйшліся плёхаўцам, работнічкі, трасца іх матары!* [3, с. 24]).

Землякі Янкі Брыля – простыя людзі. Пісьменнік стварае іх вобразы часам з павагай, часам з любоўю і цеплынёй, а часам з гумарам. Пры гэтым дыялектныя асаблівасці, якімі Янка Брыль насычае гаворку ніжнебайдунцаў, надзвычай удала раскрываюць іх характары. Сучасны чытач, знаёмячыся з творам, можа ўявіць, як размаўлялі продкі пісьменніка, якія мясцовыя асаблівасці сустракаліся ў іх гаворцы, і пры гэтым адчуць яго настальгію па дзіцячых і юнацкіх гадах, калі такую гаворку ён мог чуць штодня, а таксама любоў да сваіх каранёў, да роднай зямлі.

БІБЛІАГРАФІЧНЫЯ СПАСЫЛКІ

1. *Абабурка М. В.* Дыялектызмы ў творах беларускіх савецкіх пісьменнікаў : кароткі слоўнік-даведнік. Мінск : Выш. шк., 1979. 144 с.
2. *Бадзевіч З. І.* Каб ты доўга жыў... Праклёны ў творах Якуба Коласа // *Мова – літаратура – культура* : VII Міжнар. навук. канф., прысв. 130-годдзю з дня нарадж. Янкі Купалы і Якуба Коласа, Мінск, 27–28 вер. 2012 г. : зб. навук. артык. / рэд. : Т. І. Шамякіна [і інш.]. Мінск : Выд. цэнтр БДУ, 2012. С. 126–130.
3. *Брыль, Я.* Выбраныя творы : у 3 т. Т. 3. Мінск : Маст. літарат., 1993. 654 с.
4. *Даніловіч М. А.* Лінгвістычнае кразнаўства Гродзеншчыны : дапам. Гродна : ГрДУ, 2008. 227 с.
5. Дыялектная мова Гродзеншчыны : хрэстаматыя / аўт.-склад. М. А. Даніловіч, Н. К. Памецька. Гродна : ГрДУ, 2007. 260 с.
6. *Навумовіч У. А.* Нацыянальны характар беларуса ў аповесцях Янкі Брыля // *Веснік БДУ. Сер. 4 : Філалогія. Журналістыка. Педагогіка.* 2006. № 2. С. 68–72.
7. *Нікіфарова В. Б.* Творчасць Янкі Брыля і народная культура: плёнасаць сувязі // *Взаимодействие литератур в мировом литературном процессе. Проблемы теоретической и исторической поэтики* : в 2 ч. Ч. 2 : Матер. X Междунар. науч. конф., 19–21 сент. 2004 г., г. Гродно / отв. ред. А. С. Смирнов, Т. Е. Автухович. Гродно : ГрГУ, 2005. С. 258–263.

ФОНАСТЫЛИСТЫЧНЫЯ АСАБЛІВАСЦІ СУЧАСНАЙ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ: ДЫНАМІКА І СТРАТЫФІКАЦЫЯ

Т. Л. Чахоўская

*Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт, пр. Незалежнасці, 4,
220030, г. Мінск, Беларусь, chekhovskajatl@bsu.by*

У артыкуле даследуюцца фонастылістычныя асаблівасці сучаснай беларускай мовы, іх дынаміка (часавыя змены) і стратыфікацыя (сацыяльна-групавая спецыфіка). На аснове аўдыязапісаў і корпуснага аналізу маўлення розных узроставых і сацыяльных груп выяўляюцца такія рысы, як павелічэнне стратыфікаванасці фанетыкі, змяншэнне дыялектных элементаў на карысць літаратурнай нормы. Адзначаецца, што фонастылістыка адлюстроўвае глабалізацыйныя працэсы і сацыяльную дыферэнцыяцыю сучаснага беларускага грамадства.

Ключавыя словы: фонастылістыка; варыятыўнасць; змены; арфаэпічныя варыяцыі; інатацыйная мадэль; дынаміка; стратыфікацыя.

Фонастылістыка, як лінгвістычная дысцыпліна на сумежжы фанетыкі і стылістыкі, даследуе маўленчыя асаблівасці розных стыляў і жанраў мовы, іх сувязь з камунікатыўнымі ўмовамі і сацыяльнымі фактарамі. Сучасная беларуская мова, якая знаходзіцца ў стадыі актыўнага развіцця пад уплывам шматлікіх знешніх і ўнутраных фактараў, выяўляе выразныя фонастылістычныя асаблівасці. Іх аналіз дазваляе не толькі асэнсаваць тэндэнцыі развіцця мовы, але і вызначыць яе сацыяльны і культурны статус.

1. Фанетычны аспект: варыятыўнасць і змены

Фаналагічны лад беларускай мовы застаецца стабільным, аднак на ўзроўні маўленчай рэалізацыі (арфаэпіі) назіраецца істотная варыятыўнасць, якая мае непасрэдна стылістычнае адценне.

1.1. Арфаэпічныя варыяцыі

Дыялектны ўплыў. У маўленні носьбітаў, асабліва ў неафіцыйных сітуацыях, прасочваюцца рысы рэгіянальных гаворак (моцнае аканне, наяўнасць цвёрдых губных у пазіцыі перад мяккімі галоснымі, спецыфічная інтанацыя). Гэтыя рысы могуць выкарыстоўвацца свядома – для стварэння мясцовага каларыту, іроніі або з мэтай надання маўленню неафіцыйнасці, блізкасці.

Рэдукцыя галосных. У хуткім размоўным маўленні назіраецца павелічэнне ступені рэдукцыі ненаціскных галосных (асабліва [a], [o]), што збліжае яе з суседнімі славянскімі мовамі, але можа ўспрымацца як недастаткова выразная рыса ў афіцыйнай камунікацыі.

Вымаўленне [ɥ] / [ʒ]. Варыятыўнасць вымаўлення фрыкатыўнага [ɥ] (традыцыйнае) і выбухнога [ʒ] (часцей пад уплывам рускай мовы ці як арыентацыя на польскую / украінскую норму) мае сацыялінгвістычны і стылістычны кампанент. [ɥ] часта асацыюецца з традыцыйнай літаратурнай нормай, [ʒ] – з «гарадскім» маўленнем, уплывам іншых моў.

1.2. Інтанацыйныя мадэлі. Сучасная беларуская мова выкарыстоўвае багаты набор інтанацыйных контураў:

- **уплыў інтанацыі рускай мовы.** У гарадскім асяроддзі, асабліва сярод маладзейшых пакаленняў, часта назіраецца запазычванне інтанацыйных мадэлей, характэрных для сучаснай рускай мовы (напрыклад, рэзкае павышэнне тону на канцы пыталнага сказа), што можа ўспрымацца як стылістычна неапраўданае ў кантэксце беларускамоўнай камунікацыі;

- **размоўныя ўзоры.** Для неафіцыйнага стылю характэрныя больш плаўныя і менш дыферэнцыраваныя інтанацыйныя мадэлі ў параўнанні з афіцыйна-публічным стылем, дзе інтанацыя больш выразная і ўрачыстая;

- **эмацыянальнае багацце маўлення.** Беларуская інтанацыя валодае значным патэнцыялам для перадачы шырокага спектру эмоцый – ад спакойнай паведамляльнасці да глыбокага перажывання, што актыўна выкарыстоўваецца ў мастацкім стылі (паэзія, тэатр) і публіцыстыцы.

2. Стылістычная стратыфікацыя і фаналогія

Фанастылістычныя асаблівасці выразна выяўляюцца пры аналізе розных функцыянальных стыляў:

2.1. Афіцыйна-справавы стыль. Патрабуе строгага прытрымлівання літаратурнай арфаэпічнай нормы ([ў], адсутнасць моцнай рэдукцыі, дыялектнага фанетычнага ўплыву і інш.). Маўленне павольнае, дакладнае, інтанацыйна ўраўнаважанае, з павышэннем на канцы сказа для падкрэслівання яго завершанасці. Рэзкае адрозненне ад размоўнага маўлення падкрэслівае статуснасць сітуацыі.

2.2. Навуковы стыль. Блізкі да афіцыйна-справавога паводле дакладнасці вымаўлення, але можа дапускаць большую інтанацыйную манатоннасць (акцэнт на змесце маўлення, а не на яго эмацыянальнасці). Адрозніваецца стабільнасцю фонастылістычных характарыстык.

2.3. Публіцыстычны стыль (у т. л. СМІ). Найбольш дынамічны і неаднародны. Спалучае рысы літаратурнай нормы з элементамі размоўнай мовы. Яго характэрнымі рысамі з'яўляюцца наступныя:

- **экспрэсіўнасць інтанацыі** – шырокае выкарыстанне эмацыянальна афарбаваных інтанацыйных контураў (пытанне, пабуджэнне, незавершанасць) для ўздзеяння на аўдыторыю;

- **свядомае выкарыстанне дыялектызмаў/архаізмаў** з мэтай стварэння нацыянальнага каларыту, падкрэслівання традыцыйнасці, эфекту «блізкасці»;

- **інтанацыйныя запазычванні.** У некаторых медыя (асабліва музычных радыё, моладзевых праектах) магчымае актыўнае запазычванне інтанацыйных мадэляў з англійскай або рускай моў (напрыклад, у эфірах DJ, рэкламе).

2.4. Мастацкі стыль. Валодае найбольшай свабодай у выкарыстанні фонастылістычных сродкаў:

- **фанетычная арганізацыя тэксту.** Рыфма, рытм, алітарацыя, асананс – ключавыя элементы паэзіі і эмацыянальнай прозы. Фанетычнае аблічча слова становіцца значным сродкам стварэння вобраза і эмацыйнага ўздзеяння (напрыклад, выкарыстанне дыялектнага вымаўлення для характарыстыкі персанажа);

- **інтанацыйнае багацце.** Майстры слова віртуозна выкарыстоўваюць усе магчымасці беларускай інтанацыі для перадачы найтанчэйшых нюансаў сэнсу і пачуццяў.

2.5. Размоўна-гутарковы стыль. Найбольш натуральны і малакантралюемы пласт мовы. Яго характэрнымі рысамі выступаюць наступныя:

- **максімальная арфаэпічная варыятыўнасць.** Выразная рэдукцыя галосных, успрыманне дыялектных рысаў як нормы, ваганні ў вымаўленні [ʏ] і [ɣ];

- **спецыфічная інтанацыя.** Больш плаўная, з частай незавершанасцю інтанацыйных контураў, выкарыстаннем «працяглых» часціц («ну», «вось», «гэта»), што патрабуе ад слухача актыўнага «дадумвання» сэнсу;

- **элізія і асіміляцыя.** Частае зліццё гукаў у хуткім маўленні (напрыклад, [дз'эн'буц'] замест [дз'эн'эбуц']);

- **эмацыянальныя воклічы.** Шырокае выкарыстанне інтэржэкцыі са спецыфічнай інтанацыяй: *О! А! Вось яно як!*

3. Уплыў новых камунікатыўных асяроддзяў

Інтэрнэт і мабільныя тэхналогіі істотна паўплывалі на фонастылістыку сучаснай беларускай мовы, што атрымала выяўленне ў наступным:

- **аўдыёвізуальная камунікацыя (падкасты, стрымы, відэаблогі).** Пашыраецца жанравая разнастайнасць размоўнага стылю. З'яўляецца патрэба ў валоданні натуральнай інтанацыяй, выразным вымаўленнем, здольнасцю да імправізацыі. Часта назіраецца змешванне стыляў (навукова-папулярны + размоўны);

- **галасавыя паведамленні.** Маюць асаблівы фонастылістычны статус – гэта пісьмовая форма, але рэалізаваная вусна. Для іх характэрна максімальна скарачаная, эліптычная маўленчая структура, моцная рэдукцыя, спецыфічныя інтанацыйныя «маркеры» пачатку і канца паведамлення;

- **мематыка і інтэрнэт-фальклор.** Стварэнне і распаўсюджванне мемаў, гукавых ролікаў (TikTok, Reels) спрыяе ўзнікненню і замацаванню новых інтанацыйных шаблонаў, спецыфічнага вымаўлення слоў і выразаў, якія становяцца культурнымі кодамі.

Такім чынам, фонастылістычныя асаблівасці сучаснай беларускай мовы сведчаць аб яе жыццяздольнасці і дынамічным развіцці. Асноўнымі тэндэнцыямі з'яўляюцца:

1. Павелічэнне варыятыўнасці на арфаэпічным узроўні, асабліва ў неафіцыйных стылях і моладзевым асяроддзі, пад уплывам дыялектаў, суседніх моў і новай камунікацыі.

2. Сацыяльная і стылістычная маркіраванасць шматлікіх фанетычных з'яў (напрыклад, выбар паміж [ʏ] і [ɣ]), што робіць іх важнымі маркерамі моўнай ідэнтычнасці і камунікатыўных намераў.

3. Актыўнае развіццё інтанацыйнай сістэмы пад уплывам унутраных працэсаў і экстралінгвістычных фактараў (медыя, інтэрнэт, моўныя кантакты).

4. Дыферэнцыяцыя фонастылістычных характарыстык функцыянальных стыляў, асабліва ў плане супрацьпастаўлення строгай нормы афіцыйнай сферы і максімальнай свабоды размоўнага маўлення.

5. Фарміраванне новых фонастылістычных парадыгм пад уздзеяннем лічбавых тэхналогій (аўдыёпаведамленні, кароткія відэаролікі).

Вывучэнне гэтых асаблівасцей мае важнае значэнне не толькі для тэарэтычнай лінгвістыкі, але і для практыкі навучання мове, стварэння слоўнікаў і даведнікаў, распрацоўкі моўных тэхналогій (сінтэзу і распазнавання маўлення), а таксама для разумення сацыякультурных працэсаў у беларускім грамадстве. Фонастылістычны аналіз дазваляе ўбачыць жывую, пульсуючую беларускую мову ва ўсёй яе складанасці і прыгажосці.

УДК 81'27+316.775

СТРУКТУРНА-СЕМАНТЫЧНЫЯ АСАБЛІВАСЦІ СПАРТЫЎНАГА ДЫСКУРСУ

Г. К. Чахоўскі

*Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт, пр. Незалежнасці, 4,
220030, г. Мінск, Беларусь, Chekhovskiygk@bsu.by*

У артыкуле даследуюцца структурна-семантычныя асаблівасці спартыўнага дыскурсу як сацыякультурнага феномена. Асноўная ўвага надаецца вызначэнню яго жанравай паліфаніі, характэрных камунікатыўных стратэгий і асаблівасцей моўнай рэалізацыі. Аналізуюцца ключавыя семантычныя палі і іх вербальнае ўвасабленне, у тым ліку праз спецыфічную тэрміналогію, метафору і стэрэатыпы; вывучаюцца аксіялагічныя катэгорыі. Даследаванне, заснаванае на метадах дыскурсу-аналізу, паспрыяе лепшаму разуменню механізмаў канстытуавання спартыўнай рэчаіснасці праз мову і яе ўздзеянне на грамадскую свядомасць.

Ключавыя словы: спартыўны дыкурс; жанр; архітэктоніка; глыбінная семантыка; метафарычная мадэль; семантычнае поле.

Спорт як камунікатыўны феномен

Спартыўны дыкурс сёння – гэта складаная семіятычная сістэма, якая функцыянуе на сумежжы лінгвістыкі, журналістыкі, філасофіі, псіхалогіі, сацыялогіі, культуралогіі і іншых сацыягуманітарных навук. Яго ўнікальнасць вызначаецца дынамічнасцю, высокай ступенню стандартызацыі і моцнай эмацыянальнай зараджанасцю. Спартыўны дыкурс вырашае некалькі камунікатыўных задач: інфармуе (аб выніках), аналізуе (стратэгію), захопляе (стварае эфект прысутнасці) і мабілізуе (фарміруе калектыўную ідэнтычнасць). У гэтым артыкуле прапануецца комплексны аналіз яго структуры і семантыкі на матэрыяле беларускіх (Pressball.by, Zviazda.by, БелТА) і замежных (ESPN, BBC Sport, The Guardian, L'Équipe) медыя з акцэнтам на ўзаемадзеянні моўных, сацыякультурных і ідэалагічных фактараў.

1. Жанравая стратыфікацыя як аснова архітэктонікі

1.1. Рэпартаж (навіны):

Сэнсавы заглавак → Лід (5W+H: *Who? What? Where? When? Why? How? // Хто? Што? Дзе? Калі? Чаму? Як?*) → Дэталізацыя падзей (часта па перыядах / таймах) → Статыстыка / рэакцыі → Кароткае заключэнне / перспектыва.

Беларусь, БелТА, футбол: *«Рэал» перамог «Баварыю» ў драматычным паўфінале Лігі чэмпіёнаў: дубль Вінісіюса і геройства Наваса ў абароне* [Загалавак]. *У Мадрыдзе на «Санцьяга Бернабэў» мадрыдскі «Рэал» у напружаным матчы перайграў мюнхенскую «Баварыю» з лікам 2:1...* [Лід]. *Першы тайм прайшоў у асцярожнай барацьбе... На 68-й хвіліне Вінісіюс адкрыў лік...* [Дэталі]. *Статыстыка: удары 12(7):10(4), валоданне мячом 48 %:52 %...* [Статыстыка]. *Гэтая перамога дазваляе «каралеўскаму» клубу разлічваць на шосты тытул за апошнія 10 гадоў* [Перспектыва].

Замежны канал BBC Sport, тэніс: *Alcaraz survives Sinner epic to reach French Open final* [Загалавак]. *Carlos Alcaraz held off an incredible fightback from Jannik Sinner to win a five-set thriller and reach his first French Open final...* [Лід]. *The Spaniard led by two sets... Sinner levelled in a fourth-set tie-break...* [Дэталі]. *Alcaraz broke at 4–4 in the decider...* [Ключавы момант]. *“It was one of the toughest matches I’ve played”, said Alcaraz* [Рэакцыя]. *He faces Alexander Zverev in Sunday’s final* [Перспектыва].

1.2. Аналітычны артыкул / прагноз:

Тэзіс (асноўная ідэя) → Аргументы (статыстыка, гістарычныя паралелі, тактычны разбор) → Контраргументы (магчымыя рызыкі) → Выснова / прагноз.

Беларусь, Pressball.by, хакей: *Ці здолее Зборная Беларусі стварыць сенсацыю супраць Швецыі?* [Тэзіс]. *Плюсы: 1) Моцная гульня ў меншасці (95 % у апошніх 3 гульнях)...* 2) *Эфектыўныя контратакі...* [Аргументы]. *Мінусы: 1) Праблемы з выкананнем большасці (15 % эфектыўнасці)...* 2) *Траўма ключавога абаронцы...* [Рызыкі]. *Выснова: Шанцы ёсць, але патрабуецца ідэальная гульня брамніка і абароны* [Прагноз].

Замежны канал, ESPN, баскетбол: *Why the Celtics are favorites for the title (but the Nuggets can spoil it)* [Тэзіс]. *Boston’s case: 1) League-best defense (107.8 rating)...* 2) *Depth: 7 players avg 10+ points...* [Аргументы]. *Denver’s counter: 1) Jokic’s dominance in clutch time...* 2) *Playoff experience...* [Контраргументы]. *Verdict: Celtics in 6, but a Jokic masterclass could swing it* [Прагноз].

1.3. Інтэрв’ю: дыялагічнасць і ацэнка

Уводзіны (кантэкст) → Пытанне – адказ (часта з каментарыямі журналіста) → Рэзюмэ.

Асаблівасці: 1) журналіст часта выкарыстоўвае дапаможныя пытанні (Сёння вы добра падрыхтаваліся, ці не так?), а спартсмены – стэрэатыпныя формулы (*мы напрацавалі над памылкамі, вялікі дзякуй заўзятарам*).

2. Сінтаксічныя і стылістычныя дамінанты

2.1. Дынамічны сінтаксіс:

Перавага кароткіх, няўскладненых канструкцый: *Падача! Кідок! Гол! Арэна ў шаленстве!* (Zviazda.by).

Эліпсіс: *Добры старт. Моцная сярэдзіна дыстанцыі. Фантастычны фініш* (Апісанне забегу; Zviazda.by).

Актыўныя дзеясловы руху і ўздзеяння: *зламаў (абарону), ірвануў, перайграў, стрэліў* (Pressball.by).

2.2. Спецыфічныя канструкцыі:

Дзееспрыслоўныя звароты, якія робяць тэкст больш кампактным: *Прайшоўшы праз усю пляцоўку, ён выканаў дакладны ўдар* (БелТА).

Умоўны лад для аналізу альтэрнатыў: *Калі б не памылка арбітра, вынік мог бы быць зусім іншым* (Zviazda.by).

Загадны лад у аналізе / каментарях: *Трэба больш смеласці ў атаках!* (Эксперт на BBC Sport).

2.3. Адмысловая роля загалоўкаў:

Агрэсія і эмацыянальнасць: *РАЗГРОМ! Дынама знішчыла БАТЭ ў дэрбі!!!* (Zviazda.by).

2.4. Рытарычныя прыёмы:

Антытэза: *Геній vs Стабільнасць: Надаль супраць Джокавіча ў фінале Ролан Гарос* (L'Équipe).

Гіпербала: *НЕБЕРАГОДНЫ ХАКЕЙ! Зборная Беларусі выбіла з чэмпіяната свету каманду № 2 эліты!* (Pressball.by).

Пытанне: *Ці здолее Сабаленка перамагчы сваіх дэманаў у фінале?* (Zviazda.by).

3. Паратэкставыя элементы

Візуальны рад: Фота (момант перамогі, постаць героя), відэа (паўтор ключавых момантаў), інфаграфіка (статыстыка, схемы атак).

Прыклад: Статыстычны блог ESPN з інфармацыяй аб працэнтных суадносінах валодання мячом, колькасць удараў, «цеплавая карта» спартсменаў.

Інтэрактыўнасць: Апытанні (*Хто можа быць названы MVP гульні?*), каментары чытачоў, далейшае развіццё дыскусіі.

4. Глыбінная семантыка: лексіка, метафорыка, ідэалогія

4.1. Спецыялізаваная лексіка:

- прафесійная тэрміналогія: спартыўная (*афсайд*, *буліт*, *кароткі крок*, *эйс* (легкая атлетыка), *power play* (хакей), *pick-and-roll* (баскетбол)); тактычная (*высокі прэсінг*, *зона 2–3*, *каманда на адбіцці*, *бежавы стыль*);

- жарганізмы і клішэ: ацэначныя (*бітва тытанаў*, *віртуоз-брамнік*, *гераічны пройгрыш*, *забіўны форвард*, *непахісны абаронца*), дзеяслоўныя (*вынесці*, *закідаць*, *размазаць*).

4.2. Семантычныя зрухі: *чытаць гульні* (аналізаваць), *разагравацца* (уваходзіць у рытм), *стварыць момант / магчымасць*.

5. Метафарычныя мадэлі як аснова карціны свету

5.1. Дамінаванне ваеннай метафары: *прынцыповы матч* = вайна.

Аб'ектызацыя: *спартсмены* = салдаты, *байцы*; *трэнер* = стратэг, *палкаводзец*; *гульня* = бітва, сутычка, баявыя дзеянні; *перамога* = разгром.

Легіянеры штурмуюць браму арміі Дортмунда (Zviazda.by).

Liverpool's midfield annihilated United's resistance in a ruthless second-half onslaught (The Guardian).

Беларускія біятланісты выстаялі ў цяжкім абстрэле на стойках (Zviazda.by).

5.2. Рэлігійная / міфалагічная метафара: *спорт* = рэлігія / міф, *спартсмены* = багі, куміры, месіі, героі; *стадыён* = храм, святыня; *перамога* = анафеоз, цуд; *паражэнне* = пакута, крыжовы шлях.

Месія з Мінска: Сабаленка ўваскрасіла веру беларусаў у тэніс! (Pressball.by).

The saintly Tom Brady performs another miracle for the Bucs (ESPN).

5.3. Тэатральная / кінаметафара: *спорт = спектакль / кіно, гульня = драма, трылер, камедыя; спартсмены = акцёры, зоркі; матч = сцэна, дзея, акт, развязка.*

Фінал Кубка Беларусі стаў сапраўднай трагедыяй з нечаканай развязкай для фаварыта (БелТА).

The Champions League final delivered Hollywood drama with a blockbuster ending (BBC Sport).

5.4. Метафара падарожжа / шляху: *кар’ера / сезон = шлях, пачатак = старт, адкрыццё; цяжасці = бар’еры, навароты; мэта = фініш, вяршыня, прыстань.*

Доўгі і цяжкі шлях да алімпійскай ліцэнзіі скончыўся паспяхова (БелТА).

England’s journey to World Cup glory captured the heart of a nation (BBC Sport).

5.5. Тэхналагічная метафара: *матч = камп’ютарная гульня / праграма.*

Стратэгія трэнера спрацавала як добра адладжаны алгарытм (БелТА).

Quarterback needs to reset after failed read and find a new target (ESPN).

6. Семантычныя палі і іх ідэалагічная нагрузка

6.1. Агрэсія / канфлікт: *супрацьстаяць, зламаць, націск, атрымаць паражэнне, разграміць, адбіць атаку, разнесці, разбурыць браму.* Спартыўная сутычка натуралізуецца як канфлікт, дзе агрэсія з’яўляецца нормай.

6.2. Гераізм / подзвіг: *герой, подзвіг, ствараць цуды, легенда, непакісны, самаададача.* Культ індывідуальнага і калектыўнага гераізму, пераадолення.

6.3. Лічбавая ацэнка / рэйтынг: *перамога, паражэнне, нічыя, лік, ачкі, табліца, рэйтынг ФІФА.* Перавага выніку над працэсам; колькасць больш важная, чым якасць.

6.4. Нацыянальная / клубная ідэнтычнасць: *нашы, зборная, трыкалор, белакрылыя, супернік, праціўнік, верныя прыхільнікі.* Падтрымка калектыўнай ідэнтычнасці праз антаганізм «свой–чужы». У беларускім спартыўным дыскурсе акцэнтуюцца ўвага на кампаненце дзяржаўнага патрыятызму: *перамога беларускага спорту, слаўтасці айчыннага спорту на сусветным узроўні.*

6.5. Камерцыя / рынак: *брэнд, зорка, суперзорка, спонсар, кантракт, рынак пераходаў.* Камерцыялізацыя спорту, пераўтварэнне спартсмена ў тавар.

Пры параўнанні беларускага і замежнага спартыўнага дыскурсу выяўляюцца наступныя асаблівасці (гл. табліцу):

Параўнальны аналіз: беларускі vs замежны спартыўны дыкурс

Прыметы дыскурсу	Беларускі спартыўны дыкурс	Замежны спартыўны дыкурс
Семантыка агрэсіі: інтэнсіўнасць і адценні	Прамы, лагічны (<i>разбіць, зламаць, вынесці, захапіць</i>). Наяўнасць эмацыянальных пікаў (<i>вар’яцтва! ШОК! НЕВЕРАГОДНА!</i>). Акцэнт на калектыўнае супраціўленне (<i>вытрымалі націск, зборная змагалася да канца</i>).	Метафарычны, стратэгічны (<i>neutralize the threat, execute the gameplan, ruthless efficiency</i>). Іранічны / крытычны падтэкст (<i>a defensive horror show, comedy of errors</i> – The Guardian). Акцэнт на індывідуальную бітву (<i>Salah vs Van Dijk: the duel that decided the match</i> – BBC).

Прыметы дыскурсу	Беларускі спартыўны дыкурс	Замежны спартыўны дыкурс
Нацыянальны наратыў: герой і калектыў	Моцны патэрн ‘маленькі герой супраць гіганта’ (<i>Беларусы здзівілі хакейны свет, перайграўшы шведскага гегемона</i> – БелТА). Частыя адсылкі да дзяржаўнай падтрымкі (<i>спорт – прыярытэт дзяржаўнай палітыкі, перамога нашай сістэмы падрыхтоўкі</i> – Zviazda.by). Аб’яднальныя формулы (<i>уся краіна сачыла, перамога беларускага спорту</i>).	Больш індывідуалізаваны наратыў (<i>LeBron's legacy game; Mbappé's night of destiny</i>). Рэгіянальны / клубны патрыятызм больш важны, чым нацыянальны (<i>The Kop roared, Madridismo at its best</i>). Крытычная ацэнка дзеянняў федэрацый / клубаў (<i>FA's failure to develop youth, PSG's project in crisis</i>).
Жанравая спецыфіка	Аналітычныя матэрыялы часта маюць меншы аб’ём, больш апісальныя, з акцэнтам на фактаграфію і агульную ацэнку (<i>Мала памылак, добрая гульня ў абароне</i> – Pressball.by).	Глыбокі тактычны аналіз з выкарыстаннем даных, візуалізацыі, экспертных меркаванняў (<i>Deconstructing Guardiola's false-nine gamble: xG map & positional analysis show tactical shift</i> – The Athletic).
Новыя тэндэнцыі: сацыяльныя сеткі і глабалізацыя	Мікрадыкурс у сацсетках (Twitter / X, Instagram): Кароткія, агрэсіўныя пасты з эмацыйнымі эмодзі, хэштэгамі (#БеларусьХакей, #UCLfinal). Семантыка гіпербалізацыі (“GOAT!!!”, “DISASTERCLASS!!!”). Структура: заахвочванне да лайкаў/рэпостаў.	
Глабалізацыя vs лакалізацыя	Глабалізацыя: Стандартызацыя тэрміналогіі (“xG” – expected goals), універсальныя метафары (ваенная), глабальныя брэндзі (UEFA, FIFA). Лакалізацыя: Захаванне нацыянальных стэрэатыпаў (<i>беларускі характар, італьянскае катэнача</i>), мясцовай лексікі (<i>цалёўка ў беларускім футболе</i>). Гібрыдызацыя жанраў: сціранне мяжы паміж прафесійным аналізам і блогерскім стрымам, дзе семантыка становіцца больш неафіцыйнай і суб’ектыўнай.	

Такім чынам, спартыўны дыкурс – гэта ўпарадкаваная сістэма з жорсткай структурнай дысцыплінай, дэтэрмінаванай функцыянальнымі жанрамі (рэпартаж, аналіз, інтэрв’ю), і багатай семантыкай, якая грунтуецца на спецыяльнай лексіцы, інтэнсіўнай метафарызацыі (ваеннай, рэлігійнай, тэатральнай) і актыўных семантычных палях (агрэсія, гераізм, ідэнтычнасць).

Пералічым асноўныя асаблівасці спартыўнага дыскурсу.

1. Дынамічная архітэктоніка: жорсткія жанравыя схемы, агрэсіўныя загалоўкі, кароткі дынамічныя сінтаксіс, апоры на візуальныя рады.

2. Метафарычная дамінанта: ваенная метафара фарміруе асноўную карціну свету, а рэлігійная, тэатральная і іншыя мадэлі дадаюць глыбіню і эмацыянальнасць.

3. Ідэалагічная нагрузка. Дыскурс замацоўвае каштоўнасці перамогі, спаборніцтва, фізічнай сілы, калектывізму (у Беларусі з акцэнтам на дзяржаўную падтрымку) і камерцыялізацыі. Ён узмацняе нацыянальную і клубную ідэнтычнасць праз антаганізм «свой–чужы».

4. Глобальна-лакальны характар. Параўнальны аналіз беларускага і замежнага спартыўных дыскурсаў дэманструе шмат рысаў падабенства (структура, ключавыя метафары, семантычныя палі), што сведчыць аб глабалізацыі спартыўнай камунікацыі. Асноўныя адрозненні тлумачацца нацыянальным кантэкстам.

5. Эвалюцыя. Уплыў сацыяльных сетак прыводзіць да з'яўлення мікрадыскурсу з гіпербалізаванай семантыкай і гібрыдызацыі жанраў.

Спартыўны дыскурс – не проста адлюстраванне падзей, а магутны інструмент канструавання сацыяльнай рэчаіснасці, які фарміруе ўяўленні мільёнаў людзей пра герояў, каштоўнасці і нацыянальную годнасць. Яго вывучэнне застаецца актуальным для разумення механізмаў сучаснай масавай камунікацыі і культурных кодаў грамадства. Перспектыўнымі напрамкамі, на нашу думку, могуць быць аналіз уплыву штучнага інтэлекту на генерацыю спартыўных тэкстаў і даследаванне спецыфікі дыскурсу ў розных відах спорту.

УДК 811.161.3

ПРАБЛЕМА ІДЭНТЫФІКАЦЫІ ПОЎНАГАЛОСНЫХ І НЯПОЎНАГАЛОСНЫХ ЛЕКСЕМ У СТАРАБЕЛАРУСКАЙ І СТАРАРУСКАЙ МОВАХ: ЭТЫМАЛАГІЧНЫ І ФАРМАЛЬНЫ АСПЕКТЫ

Чжан Хайфэн

*Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт, пр. Незалежнасці, 4,
220030, г. Мінск, Беларусь, 985623430@qq.com*

У артыкуле абмяркоўваюцца галоўным чынам некаторыя аманімічныя выпадкі, якія ўскладняюць ідэнтыфікацыю поўнагалосных і няпоўнагалосных лексем у старабеларускай і старарускай мовах. Аманімічныя выпадкі дзяляцца на два тыпы: этымалагічна нерэлеванты і рэлеванты. Першы тып абумоўлены фармальным супадзеннем слоў праз фанетычныя прычыны. Другі – праблематычнасцю рэканструкцыі праславянскай формы слова і змешваннем роднасных прыставак.

Ключавыя словы: поўнагалоссе / няпоўнагалоссе; аманімія; паланізм; царкоўнаславянскізм; старабеларуская мова; стараруская мова.

Дадзены артыкул прысвечаны праблемам ідэнтыфікацыі, якія ўзнікаюць пры суцэльнай выбарцы поўнагалосных / няпоўнагалосных слоў старабеларускай і старарускай моў. Матэрыялам для даследавання паслужылі «Гістарычны слоўнік беларускай мовы» [1] і «Словарь русского языка XI–XVII вв.» [2] (далей прыклады прыводзяцца з гэтых крыніц).

Агульнавядома, што ў старарускай мове «свае» (ўсходнеславянскія) поўнагалосныя лексемы (з *оло, оро, ело, ере*) звычайна супрацьпастаўляюцца «чужым» (не-ўсходнеславянскім) няпоўнагалосным лексемам (з *ла, ра, ле, ре*), а ў старабеларускай мове, акрамя слоў з гэтымі фармальнымі прыметамі, былі шырока распаўсюджанымі яшчэ і няпоўнагалосныя лексемы з агаласоўкай *ло, ро*.

Спецыфіка запазычвання слоў з няпоўнагалоссем з іншых славянскіх моў (паўднёва- або заходнеславянскіх) ва ўсходнеславянскія мовы пры параўнанні з іншымі відамі фанетычнага запазычвання (напрыклад, гука [ф]) выяўляецца ў тым, што пры ім фаналогія мовы-рэцыпіента засталася ранейшай: не з'явіліся ні новыя гукі, ні новыя гукаспалучэнні, ні новыя сістэмныя адносіны (параўн.: проціпастаўленне па звонкасці / глухасці [в] – [ф], якое не было магчымым да з'яўлення гука [ф]). Поўнагалосныя ж словы, па сутнасці, нічым не адрозніваліся ад слоў тыпу *борокъ, перецъ, пологъ, телега* (у якіх няма поўнагалосся), а непоўнагалосныя – ад слоў тыпу *братъ, вретѣ, гладити, оброкъ, плохий, тлѣти* (у якіх ёсць спалучэнні *ра, ре, ла, ро, ло, ле*). Такім чынам, фармальнай наяўнасці або адсутнасці поўнагалоснага / няпоўнагалоснага спалучэння ў слове яўна не дастаткова для яго дакладнай ідэнтыфікацыі. Безумоўна, можна пазбегчы памылковай ідэнтыфікацыі таго ці іншага слова, маючы неабходныя філалагічныя веды.

На нашу думку, калі мець на ўвазе форму слоў, то больш складанымі і цікавымі з'яўляюцца выпадкі з аманіміяй, з якімі нам прыйшлося сутыкнуцца пры суцэльнай выбарцы фактычнага матэрыялу з названых вышэй слоўнікаў.

Паводле нашых назіранняў, першы тып аманіміі можа быць вызначаны як **этымалагічна нерэлевантны**, г. з., што амонімы не з'яўляюцца этымалагічна родаснымі. Напрыклад, магчыма зблытаць *градъ* 'горад' з *градъ* 'град'; *трапѣти* 'мучыць, катаваць' з *трапѣти* 'трапіць', *кроткий* 'кароткі' з *кроткий* 'пакорлівы', *обронѣти* 'абараніць' з *обронѣти* 'ўпусціць' і да т. п. Іншым разам маем асабліва складаныя для ідэнтыфікацыі выпадкі, як, напрыклад, са словамі *бронный* і *бронникъ*, якія і ў старабеларускай, і ў старарускай мове маглі быць утвораны і ад слова *броня* < **brъŋa*, і ад слова *бронь* < **bornъ* [3, с. 381], значэнні якіх даволі блізкія. Рускае слова *бронный* тлумачыцца як «относящийся к доспехам, оружию, оружейный». Складана вызначыць, якое са словаўжыванняў звязана са значэннем назоўніка *броня*, а якое – назоўніка *бронь*. Тая самая праблема і ў выпадку старабеларускай мовы. У «Гістарычным слоўніку беларускай мовы» толькі адзначана сувязь паміж прыметнікам *бронный* і назоўнікам *бронь*, але не вызначана, з якім значэннем назоўніка (1-м ці 2-м) дадзены прыметнік звязаны. Магчыма, маецца на ўвазе, што з абодвума.

Ва ўсходнеславянскіх мовах існуе змешванне этымалагічна розных прыставак *при-* і *пре-*, якое назіраецца ў самых старажытных помніках і носіць масавы характар [4, т. 8]. У слоўніку старабеларускай мовы былі выяўлены прыклады накішталт слова *превести*, якое тлумачыцца словам *привести*, або слова *пробы-*

вати ў 3-ім значэнні тлумачыцца словам *прыбываці*. У слоўніку старарускай мовы ў шматлікіх слоў з прыстаўкай *пре-* указаны варыянты з прыстаўкай *при-* (*преплуті, пресельнік* і інш.). У такіх выпадках у працэсе выбаркі мы прытрымліваемся семантычнага прынцыпу. Аднак заўважым, што адрозніць значэнні ‘набліжэнне’, ‘далучэнне’ ў прыстаўкі *при-* і значэнні ‘перамяшчэнне’, ‘паўтарэнне’, ‘узмацненне’ ў прыстаўкі *пре-*, безумоўна, будзе не так складана, як адрозніць прасторавыя значэнні ў прыставак *пре-* і *про-* (пра гэта далей). Нельга выключаць магчымасць і выпадкі кантамінацыі гэтых прыставак.

Другі тып аманіміі, з якім давялося сутыкнуцца ў працэсе суцэльнай выбаркі, – гэта **этымалагічна рэлевантны**, г. з. амонімы з’яўляюцца этымалагічна родаснымі. Ва многіх выпадках вырашальным з’яўляецца тое, якая рэканструяваная праславянская форма дадзенага слова з’яўляецца больш верагоднай і прымальнай. Да прыкладу, слова *браць* традыцыйна лічыцца дэрыватам ад дзеяслова *брати*, але некаторыя славісты ўпэўненыя, што дадзеная лексема паходзіць не непасрэдна ад праславянскай формы **brakъ*, а ад формы **borkъ* (падрабязна пра этымалогію дадзенага слова гл. артыкул А. Лома «К этымологии слова *браць*» [6, с. 93–118]). Часам вырашальным з’яўляецца тое, дзе тая ці іншая праславянская форма была распаўсюджана. Да прыкладу, існуюць дзве рэканструяваныя праславянскія формы **pelena* і **pelna* [5, вып. 42, с. 66–71]. Ва ўсходнеславянскіх мовах вядомы формы тыпу *пелена, полена*, у заходнеславянскіх – форма тыпу *plena*, а ў паўднёvasлавянскіх – форма тыпу *пелена, плена* [5, вып. 42, с. 66–69]. Аднак праблематычна адказаць на пытанне – ад якой праславянскай формы паходзіць слова *пелена* ў старарускай і старабеларускай мовах.

Вельмі складанай уяўляецца ідэнтыфікацыя лексем з няпоўнагалоснай прыстаўкай *пре-* ў старабеларускай мове, дзе дадзеныя лексемы маюць ажно тры паходжанні. 1) паўднёvasлавянскае: *превратити*, 2) заходнеславянскае: *предметъ* (< пол. *przedmiot*), 3) неславянскае (лацінскае): *пребенда* (лац. *praebebenda*, ‘частка касцельных даходаў, прызначаная для духоўных асоб’). Памылковай ідэнтыфікацыі слоў лацінскага паходжання даволі лёгка можна пазбегнуць. Для нас больш важна тое, што не ўсе словы другога паходжання з’яўляюцца наступнікамі слоў з праславянскай прыстаўкай **per-*. У польскай і славацкай мовах праславянскія прыстаўкі **per-* і **pro-* зліліся. У гістарычных слоўніках беларускай мовы прадстаўлены шэраг паланізмаў з прыстаўкамі, значэнні якіх суадносяцца з уласна старабеларускімі словамі з прыстаўкай *про-*, а не з прыстаўкай *пере-*, напрыклад: *пребечи* – *пробечы*, *превиненье* – *провиненье*, *преводный* – *проводный*, *преповедати* – *проповедати*, *прешлый* – *прошлый* і да т. п. У працэсе выбаркі ў падобных выпадках мы прытрымліваемся семантычнага прынцыпу. Можна прывесці наступныя ілюстрацыі такога падыходу: былі выяўлены выпадкі частковага змешвання значэнняў прыставак *пре-* і *про-* ў адным слове, напрыклад, 4-е значэнне слова *предати* адпавядае значэнню слова *продати*, а астатнія тры значэнні суадносяцца з прыстаўкай *пре-*; толькі 4-е значэнне слова *презрети* звязана з прыстаўкай *пре-*, а астатнія – з прыстаўкай *про-* і да т. п.

Ёсць і яшчэ больш складаныя выпадкі – аднакаранёвыя лексемы з прыстаўкамі *про-*, *пре-*, *пере-*. Да прыкладу, значэнні слоў *пробачити* – *пробачити* – *перебачити* вельмі блізкія, два апошнія тлумачацца праз першае слова. Прымаю-

чы пад увагу, што бел. *перабачыць*, як і ўкр. *перебачити* ў сучасных літаратурных мовах не маюць значэння ‘прабачыць, дараваць’ і што поўнагалосная форма з’явілася пад уплывам польскай формы *przebaczyć*, можна толькі ўмоўна, на аснове фармальнай прыметы, аднесці бел. *перабачыць* да ліку слоў з поўнагалоссем. Абедзве няпоўнагалосныя прыстаўкі маюць даволі блізкія прасторавыя значэнні: прыстаўка *про-* ‘рух і дзеянне праз што-небудзь’, а прыстаўка *пре-* – ‘рух і дзеянне ўпоперак чаго-небудзь, праз што-небудзь’. Магчыма, гэта паспрыяла семантычнаму збліжэнню ўсіх трох слоў: *пробачити* – *пребачити* – *перебачити*.

Такім чынам, праведзены намі аналіз праблем ідэнтыфікацыі поўнагалосных / няпоўнагалосных слоў старабеларускай і старарускай моў, якія ўзніклі ў працэсе суцэльнай выбаркі з гістарычных слоўнікаў, паказвае, што можна вылучаць этымалагічна рэлевантныя і нерэлевантныя выпадкі, апошнія з якіх могуць мець разнастайны выгляд і прычыны.

БІБЛІАГРАФІЧНЫЯ СПАСЫЛКІ

1. Гістарычны слоўнік беларускай мовы : у 37 вып. / Акад. навук БССР, Ін-т мовазн. ; рэдкал. : А. І. Жураўскі (гал. рэд.), А. М. Булыка (гал. рэд.) [і інш.]. Мінск : Нав. і тэхн., 1982–2017.

2. Словарь русского языка XI–XVII вв. Вып. 1–31 / АН СССР, Ин-т рус. яз. ; редкол. : С. Г. Бархударов (отв. ред.) [и др.]. М. : Наука, 1975–... .

3. Этымалагічны слоўнік беларускай мовы / Нац. акад. нав. Беларусі, Ін-т мовазн. імя Я. Коласа. Т. 1 : А–Б / В. У. Мартынаў і інш. ; рэд. Г. А. Цыхун. Мінск : Нав. і тэхн., 1978. 440 с.

4. Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.) : в 10-ти т. / Акад. наук СССР, Ин-т рус. яз. ; гл. ред. Р. И. Аванесов. М. : Рус. яз., 1988–. Т. 8 : (пре–пробъжение). М. : Азбуковник, 2008. 762 с.

5. Этимологический словарь славянских языков : Праславянский лексический фонд. Вып. 1–42 / Ин-т рус. яз. им. В. В. Виноградова РАН ; под ред. О. Н. Трубачева. М. : Наука, 1974–... .

6. Old Church Slavonic Heritage in Slavonic and Other Languages / ed. I. Janyšková, H. Karlíková, V. Boček. Praha : NLN, 2021. 340 с. URL : https://www.academia.edu/72950259/2021_SEB_25_Old_Church_Slavonic_Heritage_in_Slavonic_and_Other_Languages_Ed_I_Janyšková_H_Karlíková_and_V_Boček_NLN_Praha_2021_340_pp (date of access : 01.07.2025).

УДК 811.161.3’38

ПРАГМАТЫЧНЫ НАПРАМАК ДАСЛЕДАВАННЯ ІНДЫВІДУАЛЬНАГА АЎТАРСКАГА СТЫЛЮ

В. М. Шаршнёва

*Беларускі дзяржаўны педагагічны ўніверсітэт імя Максіма Танка, вул. Савецкая, 18,
220030, г. Мінск, Беларусь, sergolia2@mail.ru*

У артыкуле даецца аналіз прагматычнага напрамку даследавання індывідуальнага аўтарскага стылю, называецца аб’ект і метады яго вывучэння, характарызуюцца асобныя аспекты, указваюцца аўтары. Адзначаецца, што прагматычнае даследаванне ідыястылю

падразумявае адметную арганізацыю дыялогу аўтара і чытача і яе камунікатыўны эфект. Дзецца характарыстыка асноўных аспектаў прагматычнага напрамку даследавання ідыястылю – камунікатыўнага, семантыка-стылістычнага, лінгвапаэтычнага – і сцвярджаецца, што толькі ў сваёй сукупнасці яны ўплываюць на дасканалае шматбаковае вывучэнне аўтарскага ідыястылю. Указваецца тэарэтычная значнасць і практычная каштоўнасць прагматычнага вывучэння ідыястылю.

Ключавыя словы: індывідуальны аўтарскі стыль (ІАС); ідыястыль; прагматычны; камунікатыўны; семантыка-стылістычны; лінгвапаэтычны.

Даследаванне індывідуальна-аўтарскага стылю (далей – ІАС, ідыястыль) надзвычай важнае для разумення камунікатыўнай дзейнасці чалавека, яго мыслення, індывідуальных асаблівасцей. Тэарэтычныя праблемы ІАС, а таксама розныя аспекты яго праяўлення знайшлі адлюстраванне ў значнай колькасці даследаванняў канца XX – пачатку XXI стст. Яны перадаюць неадназначнасць і разнастайнасць інтэрпрэтацый ідыястылю, падыходаў да вызначэння сістэмнасці і паслядоўнасці выкарыстання пэўным пісьменнікам ідыястылістычных асаблівасцей, да метадалогіі аналізу ідыястылю і інш. Кожны падыход да апісання ІАС, спосаб яго вывучэння абумоўлены навуковым напрамкам, у межах якога праводзіцца даследаванне. Усе шматлікія аспекты сучаснага даследавання ІАС можна сістэматызаваць па наступных напрамках: функцыянальны, прагматычны, кагнітыўны, псіхалінгвістычны, лінгвастатыстычны.

Прагматычны аспект аналізу ІАС непасрэдна звязаны з функцыянальным, лагічна працягвае і развівае яго. Прагматычнае даследаванне ідыястылю мае на ўвазе адметную арганізацыю дыялогу аўтара і чытача і яе камунікатыўны эфект. Пры гэтым паняцце ідыястылю ўспрымаецца ў комплексным адлюстраванні светапогляду аўтара ў структуры, семантыцы і прагматыцы тэксту [2, с. 188].

Аўтары даследаванняў лінгвапрагматыкі ідыястылю разглядаюць праблемы, звязаныя з ажыццяўленнем якаснага ўзаемадзеяння паміж адрасантам (аўтарам) і адрасатам (чытачом) падчас мастацкага акта камунікацыі, у розных прагматычных аспектах: вызначаюць залежнасць мэты і задач зносінаў ад іх тыпу; апісваюць свае ўласныя і аўтарска-чытацкія адносіны да паведамлення, устаноўкі камунікантаў, скрытыя або яўныя мэты і інтэнцыі; маўленчыя стратэгіі і тактыкі; тыпы маўленчых паводзін; засяроджваюць увагу на магчымай інтэрпрэтацыі тэксту, у тым ліку на ўскосных і скрытых сэнсах; акрэсліваюць прагматычныя функцыі разнастайных стылеўтваральных сродкаў.

Прагматычны напрамак даследавання ІАС уключае наступныя аспекты: камунікатыўны, семантыка-стылістычны, лінгвапаэтычны. Кожны з названых аспектаў мае свой аб'ект і прадмет даследавання, кожнаму з іх уласціва свая метадалогія вывучэння, аднак толькі ў сваёй сукупнасці яны ўплываюць на дасканалае шматбаковае вывучэнне аўтарскага ідыястылю.

Камунікатыўны аспект даследавання ІАС разглядае ідыястыль у непасрэднай сувязі з творчай дзейнасцю моўнай асобы, закранае пытанні тэорыі камунікацыі, апісвае яе віды, формы і функцыі, раскрывае паняцце камунікатыўнага акта. Прагматычныя аспекты камунікацыі непасрэдна звязаны з адметнасцямі асобы кожнага ўдзельніка зносінаў, з адносінамі паміж імі, з сітуацыяй зносінаў, з уплывам суб'ектаў камунікацыі адзін на аднаго. Аб'ектам ка-

мунікатыўнага даследавання ІАС з'яўляюцца як асобныя стылізаваныя камунікатыўныя акты, так і мастацкія тэксты як вынік дзейнасці моўнай асобы. Метады камунікатыўнага даследавання, пераважна аналітычныя, дазваляюць характарызаваць ІАС з пазіцыі камунікатыўных намераў аўтара (мэт, задач, стратэгий, інтэнцый), адлюстравання маўленчых паводзін, уключэння невербальных элементаў і такім чынам атрымаць больш глыбокае ўяўленне аб ІАС.

Любая камунікатыўная дзейнасць, і тым больш мастацкая, накіравана на паспяховасць і залежыць ад эфектыўнасці камунікацыі, пад якой разумеецца «дасягненне адэкватнага сэнсавага ўспрымання і інтэрпрэтацыі перададзенага паведамлення» [5, с. 48].

Вывучэнне ідыястылю ў камунікатыўным напрамку звязваецца з апісаннем унікальнага набору моўных асаблівасцей (Э. С. Азнаурава, В. В. Арзямава, І. У. Арнольд, І. У. Вашуніна, М. Т. Гаібава), маўленчых стратэгий і тактык (Ф. С. Андросова, А. С. Ісерс), аўтарскіх інтэнцый, тыпаў маўленчых зносін (В. Р. Арцёмава, Г. У. Кур'яновіч), сэнсавых лексічных парадыгм (Н. С. Болатнава, І. А. Пушкарлова), рэгулятыўных функцый лексічных адзінак (Н. С. Болатнава, І. У. Кочатава, Н. Г. Пятрова, І. М. Цюкава), асацыятыўна-сэнсавых сувязей слова ў тэксце (Н. С. Болатнава, Г. А. Васільева, С. М. Карпенка), камунікатыўных патэнцый слова ў узусе і тэксце (І. І. Бабенка, Н. С. Болатнава, Г. У. Кур'яновіч) і інш.

Семантыка-стылістычны аспект даследавання ІАС адрозніваецца ад лінгвастылістычнага тым, што канцэнтруе ўвагу на значэнні слоў і выразаў, на іх стылістычнай выразнасці. Ідыястыль пры гэтым успрымаецца як «сістэма індывідуальнага эстэтычнага выкарыстання сродкаў маўленчага выражэння, уласцівых пэўнаму перыяду развіцця мастацкай літаратуры» [4, с. 89], а таксама сістэма «эстэтычна-творчага падбору, асэнсавання і размяшчэння разнастайных маўленчых элементаў» [4, с. 89]. Аб'ектам семантыка-стылістычнага вывучэння ІАС выступаюць унікальныя моўныя асаблівасці, выкарыстаныя пісьменнікам (адметная лексіка, спосаб пабудовы сказаў, графіка-пунктуацыйная арганізацыя тэксту, сродкі выразнасці), якія дазваляюць прасачыць, як аўтар спалучае моўныя сродкі для перадачы ўласнага асэнсавання свету, стварэння адпаведнай атмасферы і наладжвання чытацка-аўтарскага ўзаемадзеяння. Сярод метадаў семантыка-стылістычнага вывучэння ІАС найбольш актыўныя наступныя: даследаванне кантэкстуальнага значэння моўных сродкаў і іх уплыву на ўспрымання зместу твора; аналіз частотнасці выкарыстання пэўных моўных сродкаў; параўнанне розных ІАС.

Вынікам такога апісання ІАС часта з'яўляецца аўтарская лексікаграфія і стварэнне слоўнікаў мовы пісьменніка. Паказальнай у гэтых адносінах з'яўляецца анталогія «Руская авторская лексикография XIX–XX веков», што ўключае апісанне розных тэарэтычных прынцыпаў стварэння слоўнікаў рускіх пісьменнікаў, узоры лексікаграфічнага адлюстравання асаблівасцей індывідуальных аўтарскіх стыляў, якія аднаўляюць лексікаграфічныя партрэты майстроў мастацкага слова ў завершаных і выдадзеных слоўніках, а таксама ідэі і практы новых слоўнікавых праектаў [8]. У анталогіі змяшчаюцца фрагменты з больш чым 70 аўтарскіх слоўнікаў і даведнікаў, падрыхтаваных на матэрыяле творчасці рускіх пісьменнікаў (Г. Ахматавай, І. Бродскага, В. Мандэльштама,

У. Маякоўскага, Б. Пастарнака, А. С. Пушкіна, В. Хлебнікава, М. Цвятаевай, В. Шукшына і інш.) у расійскай і замежнай лексікаграфіі.

У межах названага аспекту робіцца семантычны аналіз лексічных і фразеалагічных сродкаў, вывучаюцца іх эстэтычныя і стылістычныя формы рэалізацыі ў пэўнага аўтара, выяўляюцца і апісваюцца разнастайныя стылістычныя прыёмы. У беларускім мовазнаўстве даследаванні семантыка-стылістычнага напрамку таксама звязаны з апісаннем дамінантных рознаўзроўневых моўных сродкаў, якія аказваюць уплыў на фарміраванне ІАС (І. І. Бубновіч, Н. Я. Пятрова, Ж. С. Сіплівеня).

Лінгвапаэтычны аспект даследавання накіраваны на вывучэнне спецыфічна выкарыстаных аўтарам моўных адзінак з мэтай выяўлення іх эстэтычнага ўздзеяння. Яго прыхільнікі разумеюць пад ідыястылем складаную сістэму мастацкіх сродкаў, якія ўтвараюць індывідуальна-аўтарскую карціну свету [1].

На думку В. Я. Ліпгарт, лінгвапаэтычнае даследаванне мастацкага тэксту «накіравана на выяўленне параўнальнай значнасці і функцый стылістычна маркіраваных моўных адзінак у перадачы ідэйна-мастацкага зместу тэксту і стварэнні эстэтычнага эфекту» [7, с. 18–19].

Л. У. Краснікава лічыць лінгвапаэтыку «інтэрдысцыплінарным напрамкам даследаванняў, што ажыццяўляе аналіз твораў славесна-мастацкай творчасці і прымяняе пры гэтым свой уласны спецыфічны паняццыйны апарат, які не супадае з паняццямі і катэгорыямі сумежных філалагічных дысцыплін» [6, с. 225].

Лінгвапаэтычны аналіз цесна звязаны з лінгвастылістычным, паколькі абодва маюць аднолькавы аб'ект даследавання (мастацкі тэкст як сістэма моўных сродкаў, выкарыстаных для перадачы інфармацыі і стварэння мастацкага вобраза). Больш за тое, лінгвапаэтычны аналіз грунтуецца на выніках лінгвастылістычнага. Аднак грунтоўнае адрозненне лінгвапаэтыкі ад стылістыкі заключаецца ў тым, што «стылістычнае даследаванне ў асноўным накіравана на стварэнне пераліку стылістычных прыёмаў, якія могуць патэнцыйна выкарыстоўвацца ў любых тэкстах, не толькі ў творах славесна-мастацкай творчасці, і на наступнае выяўленне дадзеных характарыстык у тым ці іншым тэксце па канчатковым выніку або адсутнасці ў іх інгерэнтных канатацый, або вывучэннем іх ужывання ў маўленні, калі патэнцыйна нейтральная адзінка становіцца адгерэнтна канататыўнай; такога роду даследаванне ў любым выпадку будзе зводзіцца да ўзнаўлення спісу тропай і фігур маўлення, <...> у межах лінгвапаэтычнага даследавання адбываецца наступная інтэрпрэтацыя гэтых даных у сувязі са змястоўнымі асаблівасцямі тэксту, чаго стылістычны аналіз у прынцыпе даць не можа» [6, с. 225].

Значнасць, грунтоўнасць і прадуктыўнасць лінгвапаэтычнага аналізу непасрэдна звязаны не столькі з колькасцю ўжытых у мастацкім тэксце стылістычна маркіраваных элементаў, колькі з якасцю іх ужывання. Сапраўдную каштоўнасць лінгвапаэтычнае даследаванне мастацкага тэксту ўяўляе ў тым выпадку, калі сам тэкст з'яўляецца дастаткова складаным як у змястоўным, так і ў моўным плане.

Першапачаткова ў аснове лінгвапаэтычнага аналізу ляжала імкненне вучоных растлумачыць непасрэднае ўражанне ад канкрэтнага паэтычнага тэксту [4], што прадвызначыла той факт, што метады лінгвапаэтычнага даследавання пачалі распрацоўвацца на матэрыяле асобных паэтычных і яркіх стылістычна

маркіраваных праявіных твораў, канкрэтных урыўкаў, а не тэкстаў у цэлым. У якасці сучасных метадаў лінгвапаэтычных даследаванняў можна назваць такія, як трохузроўневы аналіз, лінгвапаэтыка мастацкага прыёму, лінгвапаэтычная стратыфікацыя, лінгвапаэтычнае супастаўленне, лінгвапаэтыка апавядальных тыпаў тэксту, абгрунтаваныя ў працах расійскіх філолагаў В. С. Ахманавай, В. Я. Задорнай, А. А. Ліпгарта і інш.

У сучаснай лінгвістыцы ў акрэсленым напрамку з выкарыстаннем адзначаных метадаў праводзяцца даследаванні, у якіх раскрываецца сутнасць лінгвапаэтычнага навуковага напрамку (Г. Ц. Гразнова, С. М. Калеснікова, А. У. Палякова); апісваецца сукупнасць выкарыстаных аўтарам моўных сродкаў або схільнасць пісьменніка да таго ці іншага стылеўтваральнага сродку – тропы ці стылістычнай фігуры (Л. С. Карпава, А. А. Ліпгарт); праводзіцца супастаўленне вобразных сродкаў арыгінальнага твора і яго перакладаў на іншую (або іншыя) мову (В. Н. Камісараў, М. Э. Канурбаеў, Л. У. Краснікова, А. А. Ліпгарт, А. М. Мяшкова) і пад.

Такім чынам, прагматычны напрамак можна назваць надзвычай папулярным у сучасным вывучэнні ІАС. Яго асноўныя аспекты – камунікатыўны, семантыка-стылістычны, лінгвапаэтычны – ілюструюць шматбаковасць і глыбіню навуковых даследаванняў, а таксама з’яўляюцца своеасаблівым стымулам для новых ідэй. Прагматычны падыход мае несумненны перавагі, паколькі не проста прапануе больш грунтоўнае разуменне аўтарскіх стратэгій і тактык, але і дазваляе ўбачыць невідачны пры фармальным аналізе падтэкст, а таксама зразумець, якую ролю адыгрывае ідыястыль у мастацкай камунікацыі і як уплывае на яе эфектыўнасць.

БІБЛІАГРАФІЧНЫЯ СПАСЫЛКІ

1. *Болотнова Н. С.* Изучение идиостиля в современной коммуникативной стилистике художественного средства // *Русский язык : Исторические судьбы и современность : труды и материалы / сост. : М. Л. Ремнева, А. А. Поликарпов, О. В. Дедова. М. : МГУ им. М. В. Ломоносова, 2004. С. 286–287.*

2. *Болотнова Н. С., Болотнов А. В.* Когнитивный стиль языковой личности в структуре модели идиостиля: к постановке проблемы // *Сибирский филологический журнал. 2012. № 4. С. 187–193.*

3. *Виноградов В. В.* Проблема авторства и теория стилей. М. : Гослитиздат, 1961. 615 с.

4. *Виноградов В. В.* Стиль Пушкина. М. : Гос. изд-во худ. лит., 1941. 620 с.

5. *Дридзе Т. М.* Текст как иерархия коммуникативных программ (информативно-целевой подход) // *Смысловое восприятие речевого сообщения. М., 1976. С. 48–56.*

6. *Красникова Л. В.* О специфике лингвопоэтического исследования художественного текста // *Мир науки, культуры, образования. Сер. «Филология». 2014. № 3. С. 224–227.*

7. *Липгарт А. А.* Основы лингвопоэтики. М. : ЛИБРОКОМ, 2021. 166 с.

8. *Русская авторская лексикография XIX–XX веков : антология / отв. ред. чл.-корр. РАН Ю. Н. Караулов. М. : Азбуковник, 2003. 512 с.*

РАЗДЕЛ II
ЛІТАРАТУРАЗНАЎСТВА. ФАЛЬКЛАРЫСТЫКА.
КУЛЬТУРАЛОГІЯ

УДК 372.365

**ФОЛЬКЛОР КАК НОСИТЕЛЬ КОЛЛЕКТИВНОЙ ПАМЯТИ
И НАЦИОНАЛЬНОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ**

Д. О. Баширова

*Бакинский славянский университет, ул. С. Рустамова, 25,
AZ1014, г. Баку, Азербайджан, dilber.beshirli@gmail.com*

В статье фольклор рассматривается как важнейший элемент коллективной памяти и национальной идентичности, выступающий носителем культурных ценностей, исторического опыта и мировоззрения народа. Через сказки, эпосы, пословицы и обряды формируется представление о прошлом, передаются нормы поведения и укрепляется связь между поколениями. Особое внимание уделяется роли фольклора в периоды социальных трансформаций, когда он становится опорой для сохранения культурного кода и национального самосознания.

Ключевые слова: фольклор; коллективная память; идентичность; культура; эпос; традиции; народное творчество.

**ФАЛЬКЛОР ЯК НОСЬБІТ КАЛЕКТЫЎНАЙ ПАМ'ЯЦІ
І НАЦЫЯНАЛЬНАЙ ІДЭНТЫЧНАСЦІ**

Д. А. Башырава

*Бакінскі славянскі ўніверсітэт, вул. С. Рустамава, 25,
AZ1014, г. Баку, Азербайджан, dilber.beshirli@gmail.com*

У артыкуле фальклор разглядаецца як найважнейшы элемент калектыўнай памяці і нацыянальнай ідэнтычнасці, які выступае носьбітам культурных каштоўнасцей, гістарычнага вопыту і светапогляду народа. Праз казкі, эпасы, прымаўкі і абрады фарміруецца ўяўленне аб мінулым, перадаюцца нормы паводзін і ўзмацняецца сувязь паміж пакаленнямі. Асабліва ўвага звернута на ролю фальклору ў перыяды сацыяльных трансфармацый, калі ён становіцца апорай для захавання культурнага кода і нацыянальнай самасвядомасці.

Ключавыя словы: фальклор; калектыўная памяць; ідэнтычнасць; культура; эпас; традыцыі; народная творчасць.

Фольклор является неотъемлемой частью культурного наследия любого народа. Он представляет собой совокупность устных, музыкальных, обрядовых и материальных форм, передающихся из поколения в поколение. Через фольк-

лор сохраняются ценности, представления, модели поведения и историческая память, что делает его важнейшим носителем коллективной памяти. В то же время фольклор играет центральную роль в формировании и поддержании национальной идентичности. В данной статье рассматривается, каким образом фольклор выполняет функции сохранения коллективной памяти и способствует укреплению чувства национального самосознания.

Коллективная память – это не просто сумма индивидуальных воспоминаний, а особый культурный и социальный феномен, посредством которого общество сохраняет, интерпретирует и передает из поколения в поколение значимые для него образы прошлого. По определению Мориса Хальбвакса, одного из основателей теории коллективной памяти, «все воспоминания индивида организуются и оживают в рамках социальной группы» [6]. Т. е., наше восприятие истории и прошлого формируется не в вакууме, а в диалоге с другими – через язык, ритуалы, традиции и культуру.

В этой системе координат фольклор выступает как главный медиатор между прошлым и настоящим. Он не только хранит конкретные сведения об исторических событиях, но и транслирует эмоции, смыслы и интерпретации, которые общество придает этим событиям. Через сказки, былины, пословицы, обрядовые песни и обычаи фольклор создает особую «карту памяти», где каждый элемент культуры имеет свое значение и исторический контекст.

Например, русские народные былины, повествующие о богатырях Илье Муромце или Добрыне Никитиче, формируют представление о борьбе с внешними угрозами и воспевают доблесть защитника земли русской. Эти образы не просто иллюстрации древнего эпоса, они символически консолидируют опыт народа в периоды опасности, страданий или героизма. Подобным образом, в кавказских сказаниях и дастанах передаются идеалы чести, гостеприимства, уважения к старшим – ценности, которые актуализируются каждый раз в новых исторических условиях.

Фольклор выполняет функцию «живого архива», в отличие от официальной истории, которая фиксируется в письменных источниках. Он передает не только факты, но и эмоциональный отклик на эти факты, позволяя следующим поколениям почувствовать, как воспринимался тот или иной исторический момент. Особенно это проявляется в обрядах – например, в песнях, исполняемых во время народных поминовений или свадеб, часто скрыты фрагменты исторических событий, отраженных через переживания простого человека.

Кроме того, фольклор обладает гибкостью – он способен адаптироваться, трансформироваться, сохраняя при этом ядро коллективной памяти. Именно благодаря этой способности он остается актуальным и в современном мире. В устной традиции каждый рассказчик, передавая сказку или песню, вносит в нее частицу своего времени, тем самым обновляя и одновременно сохраняя память сообщества [7].

Таким образом, фольклор является неотъемлемой частью механизма коллективной памяти, обеспечивая преемственность поколений и позволяя обществу не только помнить, но и переосмысливать свое прошлое. Он сохраняет не столько сухие исторические факты, сколько живую ткань народного сознания – с его чувствами, страхами, надеждами и мечтами.

Национальная идентичность – это многослойное и многозначное понятие, охватывающее осознание принадлежности к определенной этнической, языковой и культурной общности. Она включает в себя не только объективные характеристики, такие как общий язык, территория или религия, но и субъективные чувства – гордость за свою культуру, память о предках, ощущение единства с историческим прошлым народа. Одним из ключевых инструментов формирования и передачи этой идентичности является фольклор.

Фольклор выполняет сразу несколько функций в процессе укрепления национального самосознания. Во-первых, он фиксирует культурные маркеры, отличающие одну этническую группу от другой. Эти маркеры проявляются в уникальных образах, мотивах, героях, сюжетах и символах, характерных только для данной культуры. Например, образ лешего или домового – характерный элемент славянского фольклора, в то время как в скандинавской традиции доминируют тролли и великаны, в арабской – джинны, а в японской – ёкаи [4].

Во-вторых, фольклор воплощает «дух народа» – то, что немецкий философ Иоганн Готфрид Гердер называл *Volksgeist*. Это обобщенное мировоззрение, система ценностей и ментальных установок, присущих определенной нации. Через песни, сказки, пословицы и обряды общество формирует представление о себе: кто мы такие, что для нас важно, какие черты характера мы считаем добродетелями, а какие – пороками.

Ярким примером может служить кавказский фольклор, насыщенный эпическими сюжетами и героями, олицетворяющими идеалы доблести, верности, справедливости и мужества. Эти ценности глубоко укоренены в культуре горских народов и выражаются в сюжетах, где главные герои защищают честь семьи, племени или родины, нередко жертвуя своей жизнью. Такие образы становятся не только культурными, но и моральными ориентирами для следующих поколений [2, с. 138].

В армянском народном эпосе «Давид Сасунский» центральная фигура Давида выступает символом национального сопротивления, мужества и достоинства. Этот персонаж веками вдохновлял армян в периоды политических и социальных испытаний, укрепляя их чувство принадлежности к своей земле и культуре. В казахском фольклоре аналогичную роль играют акыны – импровизирующие поэты, и батыры – воины, защитники народа. Их образы воспеваются в эпосах, они становятся героями песен, сказаний, и даже современных фильмов и театральных постановок, что говорит о живом характере фольклорной традиции.

Особенно важна роль фольклора в условиях нестабильности – во времена колонизации, насильственной ассимиляции, миграции или глобализации, когда традиционные уклады жизни подвергаются угрозе исчезновения. В таких ситуациях фольклор выполняет функцию символической защиты, становясь своеобразным «якорем» идентичности. Он напоминает людям, кто они есть, к какому наследию принадлежат, какие ценности следует сохранять [3, с. 40].

Например, в XX в. во многих странах, переживших колониальное подчинение, именно фольклор стал инструментом культурного сопротивления. Через него народы выражали протест против культурной экспансии колонизаторов и стремились сохранить свою самобытность. Так было в Индии, в странах Латинской Америки, в народах Северной Африки и на Кавказе. Даже сегодня фольклор активно используется в образовательных программах, культурной политике,

этнографических музеях и национальных праздниках для укрепления чувства единства и исторической преемственности.

Таким образом, фольклор не только хранит в себе богатейший пласт духовной культуры народа, но и активно участвует в ее воспроизводстве. Он формирует коллективное воображение, объединяет людей вокруг общего символического пространства и помогает нации осознавать себя как историческое и культурное целое. В этом смысле фольклор – неотъемлемая часть национального «я» и важнейший ресурс в деле сохранения культурного разнообразия человечества.

Существуют различные формы фольклора, каждая из которых вносит свой вклад в коллективную память и национальное самосознание. Сказки и легенды формируют историческую и культурную картину мира, закладывают образцы поведения и морали. Эпос и героические песни хранят память о значимых событиях, войнах и подвигах, отражая идеалы своей эпохи и передавая их последующим поколениям. Пословицы и поговорки представляют собой краткие выражения народной мудрости, в которых закодированы социальные нормы, запреты, установки и наблюдения, накопленные в течение веков. Обряды и праздники через ритуальные действия передают представления о цикличности времени, о связи с предками, отношениях человека с природой и высшими силами [1].

Особенно важны в этом контексте обряды перехода – такие как рождение, свадьба и похороны. Эти ритуалы представляют собой концентрат народной традиции, в которых прошлое и настоящее соединяются в символических действиях. Они не только регулируют важнейшие этапы жизни человека, но и укрепляют социальные связи, формируют чувство принадлежности к общине и обеспечивают преемственность культурных ценностей между поколениями.

Сегодняшний мир характеризуется урбанизацией, цифровизацией и культурной глобализацией, что оказывает влияние на традиционные формы фольклора. Некоторые элементы фольклора трансформируются, адаптируясь к новым условиям, так, например, народные сказки превращаются в мультфильмы, обряды получают сценическую форму в фольклорных фестивалях.

С другой стороны, наблюдается рост интереса к фольклору как к способу самоидентификации, особенно у молодежи, стремящейся осознать свои корни. Проекты по цифровому архивированию фольклорных материалов, образовательные программы, этнографические исследования и инициативы ЮНЕСКО способствуют сохранению и популяризации народной памяти [5].

Фольклорные элементы все чаще используются в дизайне, моде, маркетинге как символы национального колорита. Однако это создает риск их коммерциализации и отрыва от первоначального контекста. Поэтому важно не только сохранять фольклорные формы, но и понимать их глубокое культурное значение.

Фольклор – это не просто развлекательный жанр прошлого, а важнейший механизм сохранения коллективной памяти и формирования национальной идентичности. Он отражает ментальность народа, его исторический путь, моральные ориентиры и культурные коды. В условиях глобализации фольклор приобретает новое значение как средство культурного самоопределения. Его поддержание и осмысление – это не только акт сохранения наследия, но и путь к укреплению духовного суверенитета нации.

БИБЛИОГРАФИЧЕСКИЕ ССЫЛКИ

1. Бромлей Ю. В. Этнос и этнография. М. : Наука, 1983. 142 с.
2. Шамакурова Р. К. Фольклор как механизм трансляции коллективной памяти // Вестник ТГПУ. 2017. № 6 (186). С. 137–141.
3. Юдин С. В. Фольклор и этническая идентичность // Этнографическое обозрение. 2008. № 1. С. 35–42.
4. Assmann J. Cultural Memory and Early Civilization. Writing, Remembrance, and Political Imagination. Cambridge : Cambridge University Press, 2011. 319 p.
5. Dundes A. Interpreting Folklore. Bloomington : Indiana University Press, 1980. 304 p.
6. Halbwachs M. On Collective Memory. Chicago : University of Chicago Press, 1992. 254 p.
7. Propp V. Morphology of the Folktale. Austin : University of Texas Press, 1968. 184 p.

УДК 82(474)+001.89+37.013

МЕХАНІЗМЫ ПАМ'ЯЦІ І ЗАБЫЦЦЯ Ў ФАРМІРАВАННІ БЕЛАРУСКАГА ЛІТАРАТУРНАГА КАНОНА

А. П. Бязлепкіна-Чарнякевіч

*Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт, пр. Незалежнасці, 4,
220030, г. Мінск, Беларусь, a.biazlepkina@gmail.com*

У артыкуле разглядаюцца механізмы фарміравання і трансфармацыі беларускага літаратурнага канона праз прызму культурнай памяці і забыцця. Аналізуецца, чаму менш вядомыя аўтары, нягледзячы на ўключэнне ў школьныя праграмы, не замацоўваюцца ў масавай свядомасці. Выдзяляюцца фактары: разрыў культурнай пераемнасці, фармальна-рэабілітацыя, недахоп медыйнай падтрымкі і ідэйныя бар'еры. Падкрэсліваецца неабходнасць комплекснай работы па актуалізацыі спадчыны праз адукацыю, медыя і культурныя практы для ўмацавання нацыянальнай літаратурнай памяці.

Ключавыя словы: беларуская літаратура; літаратурны канон; культурная памяць; школьная праграма; масавая свядомасць.

Да напісання гэтага тэксту мяне падштурхнуў уласны досвед выкладання беларускай літаратуры. Студэнты-нефілолагі абсалютна натуральна ведаюць Кандрата Крапіву і няўпэўнена рэагуюць на прозвішчы Алеся Гаруна, Уладзіміра Дубоўкі, Максіма Гарэцкага ці Міхася Зарэцкага. Можна было б паківаць на 30–40-гадовую адсутнасць персаналій гэтых пісьменнікаў і іх твораў у беларускім культурным кантэксце, але з моманту іх вяртання ў афіцыйны літаратурны канон прайшло больш за 60 гадоў (і каля 20 гадоў – з часу вяртання ў школьную праграму), ды і самі студэнты нарадзіліся ў новым тысячагоддзі. Чаму ўключэння ў праграмы і літаратурны канон недастаткова? Якія сацыяльныя механізмы вытлумачваюць, што гэтых пісьменнікаў «недаварнулі» ў беларускую масавую свядомасць?

Літаратурны канон фарміруецца для патрэб дзяржавы (напрыклад, няма літаратурных канонаў у народаў, якія не маюць сваёй дзяржаўнасці) і рэалізуецца найчасцей праз інстытуцыі адукацыі. Літаратурны канон фарміруюць дамінантныя групы (сукупнасці людзей пэўнага полу, узросту, нацыянальнасці, сацыяльнага статусу, палітычных поглядаў, што маюць права і магчымасці легітымізаваць пісьменнікаў).

Пры змене дамінантнай групы адбываецца пераструктураванне літаратурнага канона. У беларускай літаратуры апошняе такое значнае пераструктураванне адбылося пасля распаду СССР. Так, напрыклад, канцэпцыя шматмоўнасці беларускай літаратуры, якая запачаткоўвалася ў 1950-х гг., нарэшце знайшла сваю рэалізацыю ў школьнай праграме (варта ўдакладніць, што да гэтага былі падрыхтаваны ўсе матэрыялы: зроблены пераклады асноўных мастацкіх тэкстаў). Пазначым «на палях»: людзям, якія вывучалі ў школе твор Яна Баршчэўскага «Шляхціц Завальня, або Беларусь у фантастычных апавяданнях», сёння каля 40 гадоў (калі арыентавацца на дэмаграфічную статыстыку, то прыблізна палова насельніцтва сучаснай Беларусі вывучала Я. Баршчэўскага ў школе).

Вядома, тут можа ўзнікнуць пытанне, ці заслугоўваюць вышэйзгаданыя аўтары таго, каб актыўна функцыянаваць у масавай свядомасці, але даказваць гэта не мэта дадзенага артыкула. Верагодна, для больш грунтоўнага даследавання варта было б правесці сацыялагічнае апытанне, каб вызначыць ступень пазнавальнасці некаторых беларускіх класікаў са школьнай праграмы ў студэнцкім асяроддзі. Але тут галоўны фокус будзе на некаторых механізмах фарміравання і захавання памяці пра пісьменнікаў у прыватнасці і літаратурны працэс наогул.

Відавочна, ёсць частка «адказнасці» пісьменнікаў тым, каб патрапіць у культурную памяць народа. Так, на першы погляд, які ўсё ж патрабуе дадатковага даследавання, «Шляхціц Завальня» Я. Баршчэўскага «інтэрналізаваны» (А. Эрл) лепей за творы іншых аўтараў не па пазалітаратурных прычынах (а сцвярджаць так ёсць спакуса, калі ідзе гаворка пра У. Дубоўку ці М. Гарэцкага), а таму што яго твор дае больш магчымасцей звесці яго да «дзіцячых казак», да таго ўзроўню, які натуральна адпавядае ўзроўню школьнікаў (зрэшты, Міхась Лынькоў для масавай свядомасці не аўтар эпапеі «Векапомныя дні», а аўтар аповесці «Міколка-паравоз», а Кандрат Крапіва не аўтар рамана «Мядзведзічы» і нават не драматург, а найперш байкапісец). А для разумення творчасці Максіма Гарэцкага ці Алеся Гаруна трэба больш грунтоўная падрыхтоўка. Але гэта не адзіны і нават не вызначальны фактар. Як і сам факт наяўнасці твораў пісьменніка ў школьнай праграме выглядае недастатковым.

Пісьменнікі не траплялі ў беларускі літаратурны канон ці выпадалі з яго па розных прычынах (моўныя абмежаванні, ідэйная неадпаведнасць літаратурнаму канону, маргіналізаванасць з прычыны полу, нацыянальнасці і г. д.). Але для разумення працэсаў фарміравання літаратурнага канона трэба паглядзець, якім чынам пісьменнікі заставаліся ў каноне ці вярталіся ў яго.

У савецкі час – час цэнтралізаванага літаратурнага працэсу – кананізацыя адбывалася наступным чынам. Pole літаратуры было зрошчана з полем улады: легітымізаваныя пісьменнікі займалі важныя дзяржаўныя пасады, мелі іншыя матэрыяльныя прывілеі. Бюро агітацыі і прапаганды, таварыства «Веды»,

Саюз пісьменнікаў БССР арганізоўвалі рэгулярныя сустрэчы пісьменнікаў з працоўнымі: немагчыма было жыць у БССР і не пабачыць жыўцом ніводнага пісьменніка. Таксама адбывалася рэгулярная медыйная падтрымка значных дат ці падзей у жыцці пісьменніка (юбілей, выданне кнігі, экранізацыя твора і г. д.), хаця тут важна падкрэсліць, што публічнасць мела вельмі фармальны, нават уніфікаваны характар (папарацы не ганяліся за фотаздымкамі з высяляў і іншых прыватных падзей). З гэтай фармальнасці нават іранізаваў Кандрат Крапіва, калі ў час чарговых урачыстасцей развітаўся: «Да наступнага юбілею!».

Нават такі фармальны падыход вельмі шмат значыць, калі гаворка ідзе пра літаратуру, якая выконвае для нацыі і дзяржавы аб'яднаўчую функцыю: «Так, напрыклад, падчас кожнага года, прысвечанага Шэкспіру, Гётэ ці Сервантэсу, згадка гэтых аўтараў і іх твораў выкарыстоўваецца для абуджэння ідэй “вялікай” традыцыі і нацыянальнай ідэнтычнасці сярод людзей з самых розных слаёў грамадства – нават калі згаданыя тэксты многія з іх ніколі не чыталі» [3, с. 195]. Рэмарка пра тое, што нацыянальны літаратурны канон, літаратурныя класікі аб'ядноўваюць нават тых, хто не чытаў іх творы, выглядае вельмі важнай. Гэта значыць, што істотнымі з'яўляюцца не толькі самі тэксты і асобы, але і размова пра іх, інтэрпрэтацыя: «Літаратура як носьбіт культурнай памяці – гэта, перадусім, феномен рэцэпцыі» [3, с. 194]. Класіку лягчэй перажыць пераструктураванне канона і застацца ў ім, калі ягоная творчасць дастаткова шматслойная і разнастайная, каб пры змене дамінантных груп адпавядаць патрэбам новай супольнасці.

Такім чынам, у нейкім сэнсе класікі літаратуры – асобы, якіх «прызначылі» на гэтае месца дзеля аб'яднання нацыі. Дакладней, хтосьці з іх меў і ўласную канцэпцыю, як напрыклад, Францішак Багушэвіч, а хтосьці з гістарычных прычын не мог бачыць у такой далёкасяжнай перспектыве (напрыклад, пісьменнікі першай паловы XIX ст.). І тады літаратуразнаўцы нават ставяць пытанне пра мэтазгоднасць пабудовы канона з такіх «неўсвядомленых» элементаў: «Выбухова небяспечным з'яўляецца пытанне, <...> ці трэба наогул распрацоўваць гісторыю беларускай літаратуры для даўнейшых эпох» [1, с. 121] (сімптаматычна, што гэтае пытанне лягчэй паставіць не беларускай, а замежнай даследчыцы, для якой наяўнасць вялікай *беларускай* (курсіў М. Рутц) літаратурнай традыцыі з яе далёкасяжнымі дзяржаўнымі эфектамі аб'ектыўна не з'яўляецца нацыянальнай каштоўнасцю). Хаця тая ж М. Рутц прызнае, што «гісторыя літаратуры несупынна перапісваецца, і кожнае пакаленне робіць праекцыю сваёй сучаснасці на мінуўшчыну» [1, с. 117].

Магчыма, трэба прызнаць, што навуковы літаратурны канон і адукацыйны літаратурны канон – гэта каноны, якія робяцца на розных падставах і з рознымі мэтамі (і тады Адам Міцкевіч можа не быць у навуковым, але мусіць быць у адукацыйным). Хаця такая навуковая дакладнасць і абараніла б беларусаў ад бясконцых спрэчак у сінхраніі, у дыяхраніі для беларускай дзяржавы і беларускай нацыі гэта неаптымальны варыянт. Напрыклад, у літаратурны канон у сучаснай Грэцыі ўключаюць старажытнагрэчаскія творы, прынамсі, лёгка знаходзяцца навуковыя артыкулы пра тое, «як сучасная грэчаская дзяржава дасягае палітычных мэтаў праз свае спробы ўвасобіць у грамадзянах рэканструаваныя

каштоўнасці слаўнага мінулага» [5], робяцца спробы ў кірунку «даследавання сучасных слядоў, якія засталіся ад старажытнай цывілізацыі» [5].

Літаратурны канон, які, нагадаю, «нараджаецца» толькі пры фарміраванні дзяржавы, з'яўляецца самай зручнай формай, у якой дзяржава даносіць да кожнага новага грамадзяніна сваё бачанне рэальнасці і гісторыі, і такім чынам аб'ядноўвае іх. Цэнтралізаваны літаратурны працэс савецкіх часоў у гэтым плане рэалізаваў манаполію і на самую культурную памяць: «Літаратурныя тэксты прапаноўваюць магчымыя інтэрпрэтацыі мінулага і валодаюць некалькімі – часткова ўстановачнымі, часткова падрыўнымі – наратыўнымі патэнцыяламі» [3, с. 189]. Дарэчы, савецкая манапалізацыя літаратурнага працэсу надзвычайна звужала вось гэтыя «падрыўныя» магчымасці мастацкіх тэкстаў таго часу. Дэцэнтралізацыя літаратурнага працэсу і з'яўленне новых медыя пашырыла наратыўныя патэнцыялы мастацкіх тэкстаў, дазваляючы ім прапаноўваць больш разнастайныя інтэрпрэтацыі мінулага і сучаснасці.

Увядзенне пісьменніка ў канон (і такім чынам – школьную праграму) – умова неабходная, але недастатковая для фіксацыі аўтара ў масавай свядомасці. Наступны этап – гэта медыйнае суправаджэнне. Калі ў часы цэнтралізаванага літаратурнага працэсу дастаткова было фармальна згадаць пісьменніка, то ў лічбавую эпоху гэты механізм кананізацыі прасцей з тэхнічнага боку (нават неінстытуцыяналізаваныя актары могуць актуалізоўваць забытых пісьменнікаў) і складаней з сэнсавым (у XXI ст. увага – новая каштоўнасць, за якую ўсе змагаюцца). Пра гэта пісаў пачынальнік *memory studies* М. Хальбвакс: «Любы гістарычны персанаж або факт, які патрапіў у гэтую [культурную – А. Б.-Ч.] памяць, адразу ператвараецца там у некаторае павучанне, паняцце, сімвал; ён набывае сэнс; ён становіцца элементам сістэмы грамадскіх ідэй» [2, с. 343]. Варта ўдакладніць, што персанаж ці факт не сам ператвараецца, не сам становіцца, яго ператвараюць і робяць людзі, часам выпадкова і натуральна, часам – знарок. З аўтарамі, чыя сувязь з сучасным беларускім кантэкстам эфемерная, з аўтарамі, чыё функцыянаванне ў літаратурным працэсе перапынялася гвалтоўна, натуральнай пераемнасці ўжо не атрымаецца. Для іх вяртання павінна быць распрацавана стратэгія па наданні сэнсаў і выяўленні сімвалаў, якія не былі закладзены самімі аўтарамі ў іх творчасць. Гэта мусіць быць стратэгія па актуалізацыі тэкстаў і асоб – з улікам часовай адлегласці і новай гістарычнай рэальнасці. Гэта задача – для цэлага калектыву літаратуразнаўцаў, журналістаў, сацыёлагаў, камунікатараў.

Некаторыя спробы работы з культурнай памяццю ў беларускім кантэксце можна адзначыць: шматгадовая рубрыка Л. Рублеўскай «Кніжны навігатор» (газета «СБ»), тэлевізійны праект «Запіскі на палях» (тэлеканал «Беларусь 3», 2018 г.), гэта актуальны праект «Суразмоўцы» (тэлеканал «Беларусь 3», вядучы Н. Гальпяровіч), хіба што апошні можа разглядацца і як складнік будучых кананізацый, бо гасцямі перадачы сталі ўсе больш-менш заўважныя сучасныя пісьменнікі, літаратуразнаўцы і крытыкі. Тут адзначаны неспецыялізаваныя СМІ, матэрыялы якіх маюць шансе патрапіць да фармальна незацікаўленага, выпадковага рэцыпіента.

Нямецкая даследчыца культурнай памяці А. Эрл прызнае вызначальную ролю СМІ ў фарміраванні і трансляцыі культурнай памяці: «Як і памяць, медыя не проста адлюстроўваюць рэальнасць, але замест гэтага прапануюць канструкцыі

мінулага. СМІ – гэта не проста нейтральныя носьбіты інфармацыі пра мінулае. Тое, што яны, здаецца, кадзіруюць – версіі мінулых падзей і асоб, культурныя каштоўнасці і нормы, канцэпцыі калектыўнай ідэнтычнасці – яны насамрэч спачатку ствараюць» [5, с. 114].

І магчыма, праблема з «недакананізаванымі» пісьменнікамі ў тым, што мала ўвесці іх у школьную праграму. Ім трэба надаць новыя сэнсы, начапіць на іх згушчаныя «цэтлікі», якія павінны быць прыдуманы ўжо для школьных падручнікаў, а не пазней – для СМІ. Магчыма, у спадчыну ад савецкай традыцыі нам засталася асцярога да такой індывідуальнасці (напрыклад, акуратна заціраецца нават бяскрыўдная ў ідэалагічным плане яўрэйскасць Змітрака Бядулі).

А. Эрл адзначыла: «Памяць на калектыўным узроўні – гэта значыць, канструяванне і цыркуляцыя ведаў і версій агульнага мінулага ў сацыякультурных кантэкстах – магчыма толькі з дапамогай медыя: праз вуснае і пісьмовае маўленне як спрадвечныя сродкі захоўвання заснавальніцкіх міфаў для наступных пакаленняў; праз друк, радыё, тэлебачанне і інтэрнэт для распаўсюджвання версій агульнага мінулага ў шырокіх колах грамадства; і, нарэшце, праз сімвалічна нагружаныя медыя, такія як помнікі, якія служаць нагодай для калектыўнага, часта рытуалізаванага ўспамінання» [4, с. 113]. Слушнасць гэтай высновы можна пацвердзіць пазіцыяй Э. Ажэшкі ў беларускім каноне. Фармальна пісьменніца знаходзіцца наўзбоч, хаця яе паасобныя творы (найчасцей аповесць «Хам») выкладаюцца і вывучаюцца ва ўніверсітэтах. Але Э. Ажэшка грунтоўна кананізавана праз «сімвалічна нагружаныя медыя» (А. Эрл) – лакальна, у Гродна, дзе ёсць вуліца яе імя, помнік і музей, яе месца ў беларускай культуры бяспрэчнае.

Магчыма, нават медыйнае асэнсаванне – не канчатковы этап кананізацыі, вельмі важна, каб адбывалася паўтарэнне, хай сабе нават фармальнае, напрыклад юбілейнае, якое выглядае пераканаўчай нагодай для звароту да асобы памерлага пісьменніка.

Уключэнне аўтараў у афіцыйны літаратурны канон і школьныя праграмы з’яўляецца неабходнай, але недастатковай умовай для іх трывалага замацавання ў масавай свядомасці. Фарміраванне літаратурнага канона цесна звязана з сацыяльна-палітычнымі працэсамі і зменамі дамінантных культурных ідэй. Сацыяльныя механізмы, такія як медыйная падтрымка, культурныя рытуалы і сімвалічныя праекты, маюць вырашальнае значэнне для актуалізацыі і ўмацавання памяці пра пісьменнікаў. Памяць пра аўтараў патрабуе не толькі рэабілітацыі ў адукацыі, але і стварэння новых сэнсаў і культурных знакаў, якія робяць іх творчасць актуальнай для сучаснай супольнасці. Літаратура як феномен культурнай памяці існуе не толькі ў тэкстах, але і ў рэцэпцыі, інтэрпрэтацыі і паўтарэнні ў грамадскім дыскурсе. У сучасных умовах лічбавай культуры магчымасці для кананізацыі і актуалізацыі аўтараў пашыраюцца, але ўзрастае і канкурэнцыя за ўвагу, што патрабуе комплекснага падыходу. Параўнанне з іншымі краінамі паказвае, што літаратурны канон – гэта інструмент фарміравання нацыянальнай ідэнтычнасці, які патрабуе пастаяннай рэфлексіі і адаптацыі.

БІБЛІАГРАФІЧНЫЯ СПАСЫЛКІ

1. Рутц М. Адзін народ, адна мова, адна літаратура? Канцэпцыі гісторыі беларускай літаратуры ў эвалюцыйных змяненнях (1956–2010) / пер. і камент. Ж. В. Некрашэвіч-Кароткая // ТОPOS. 2022. № 2. С. 81–124.
2. Хальбвакс М. Социальные рамки памяти. М. : Новое издательство, 2007. 348 с.
3. Эрл А. Литература как медиум культурной памяти // Своими словами. 2023. № 5. С. 173–211.
4. Erll A. Memory in culture. London : Palgrave Macmillan, 2011. 209 p.
5. Petraki A. G. Reflections of Antiquity in the Greek Education of the 20th Century. URL: <https://www.ceeol.com/search/article-detail?id=31673> (date of access : 19.05.2025).

УДК 821.162.4

ГІСТАРЫЧНЫ СКЛАДНІК У РАМАНЕ П. ЯРАША «ТЫСЯЧАГАДОВАЯ ПЧАЛА»

А. У. Вострыкава

*Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт, пр. Незалежнасці, 4,
220030, г. Мінск, Беларусь, vostrikova72@mail.ru*

У артыкуле аналізуецца гістарычны складнік рамана «Тысячагадовая пчала» славацкага пісьменніка другой паловы XX ст. і сучаснасці Петэра Яраша. Вылучаюцца кампаненты мастацкай структуры твора, якія даюць магчымасць атаясамліваць яго з гістарычным жанрам: наяўнасць рэальных гістарычных асоб у якасці персанажаў, скарыстанне сапраўдных гістарычных дакументаў, зварот да адлюстравання нацыянальнай канцэпцыі гісторыі як такой і ўласна падзей славацкай, венгерскай, еўрапейскай і рускай гісторыі. Гісторыя роднай вёскі аўтара падаецца як гісторыя Славакіі ў мініяцюры, дзе ўвасобіліся ўсе балючыя праблемы, якія зазналі славакі на працягу свайго тысячагадовага існавання.

Ключавыя словы: гістарычны складнік; раман П. Яраша «Тысячагадовая пчала»; славацкая літаратура; скарыстанне гістарычных дакументаў; тэма славацка-венгерскіх стасункаў; руская тэма; чалавек у гісторыі.

Петэр Яраш (нар. 1940 г.) – славуты славацкі пісьменнік, які яшчэ ў 1950–60-х гадах змяніў характар славацкай прозы. П. Яраш мадэрнізаваў славацкую прозу, адмовіўшыся ад сацыялістычнага рэалізму. У сваіх творах ён прадэманстраваў багацце стылёвай палітры. Пераадолеў рэалізм актыўным скарыстаннем у сваёй мастацкай практыцы здабыткаў розных еўрапейскіх літаратурных і філасофскіх кірункаў, такіх, як новы раман, магічны рэалізм, экзистэнцыялізм. Самы знакаміты раман пісьменніка «Тысячагадовая пчала» быў выдадзены ў 1979 г., па ім праз чатыры гады рэжысёрам Й. Якубіскам быў зняты фільм. Рэалістычная

паэтыка рамана ўзбагачаецца фантазіяй пісьменніка і сягае аж да вышынь гратэску і абсурду, міфалагізаванага аповеду, сімвалічных матываў рыбы, кіта і пчалы (дамінуе матыў пчалы, які і дае назву ўсяму твору, паколькі славакі ата-ясамліваюцца з пчалай як выключна працалюбівы народ). Аўтар уводзіць у тэкст рамана снабчання, бачанні, вольныя асацыяцыі, эротыку і моцны пачуццёвы элемент, звяртаецца да падсвядомых плыняў псіхікі герояў.

Дзеянне адбываецца ў апошнія дзесяцігоддзі XIX – першыя дзесяцігоддзі XX ст. і паказвае жыццё трох пакаленняў сям’і Піхандаў, якія жывуць у вёсцы Гібэ, Сярэдняй Славакіі, пад Татрамі, у родным мястэчку самога аўтара. Гісторыя Славакіі паказана праз гісторыю вёскі Гібэ і яе жыхароў. Нацыянальны каларыт, сваёасаблівыя людзі са сваімі звычаямі, абрадамі і забабонамі, песнямі. Лёсы шматлікіх персанажаў рамана дэманструюць, што адбывалася са славакамі ў Аўстра-Венгерскай імперыі, палітычная гісторыя якой праходзіць фонам праз увесь раман. Як сябе пачувалі славакі, як развівалася іх нацыянальная самасвядомасць, як яны змагаліся з мад’ярызацыяй і на якіх узроўнях яна праяўлялася. Гісторыя розных народаў (венграў, габрэяў, славакаў), іх рэлігія, іх статускі. Гісторыя Расійскай імперыі, як яна ўплывала на славакаў. Першая сусветная вайна, славакі ў рускім палоне, эканамічная славацкая эмаграцыя ў Амерыку. Руская рэвалюцыя 1917 г., Чэхаславацкі экспедыцыйны корпус, які змагаўся на баку Белай арміі ў Расіі, утварэнне Чэхаславакіі. Усе названыя падзеі і шматлікія экскурсы ў гісторыю славацкай мінуўшчыны ў фокусе ўвагі Пётэра Яраша. Рэальныя гістарычныя персанажы, уключэнне сапраўдных гістарычных дакументаў – усё гэта дазваляе ідэнтыфікаваць раман «Тысячагадовая пчала» не толькі як сямейную сагу, нацыянальны эпас, але і як гістарычны раман.

Рускія даследчыкі-славакісты І. і Ю. Багданавы пісалі: «Мы многа казалі пра эпоху, якая адлюстравана ў рамане, пра следаванне ў цэлым шэрагу канкрэтных рэалій гістарычнай праўдзе. Але было б памылкай разглядаць твор Пётэра Яраша як чыста гістарычны раман, інакш мы былі б павінны спытаць з яго за многія і многія ўпушчэнні з пункту гледжання канкрэтна-гістарычнай паўнаты адлюстравання ім карціны рэальна існуючага пасялення» [1, с. 14–15]. Руская літаратуразнаўца-славакістка А. Машкова зазначала: «...у яго (Яраша) творах складваюцца прынцыпы гістарызму новага тыпу, пра што сведчыць, напрыклад, здольнасць пісьменніка ўбачыць жыццё як бы ў трох вымярэннях, дасягнуць арганічнага зліцця розных часавых пластоў <...> У рамане знайшла сваё канкрэтнае ўвасабленне адна з найважнейшых якасцей прынцыпу гістарызму – бачанне мінулага ў перспектыве будучага, адлюстраванне руху гісторыі. Актуалізацыя праблематыкі, сюжэтных калізій, непасрэдна звязаных з сучаснасцю, здзяйсняецца пісьменнікам вельмі майстарскі, выглядае натуральна, ненавязліва. Дасягаецца гэта шляхам арганічнага зліцця жывой формы аповеду і падтэксту, але, галоўнае, асвятленнем праблем нацыянальнай значнасці, стварэннем гістарычна верных і ёмістых вобразаў» [2, с. 146–147].

П. Яраш фармулюе праз погляды і словы герояў рамана сваё канцэптуальнае бачанне народа і нацыі, яго свабоды. «Нация, прыходзячая к сознанию прав своих, то есть к народности, перестает быть рабом духовным и встает в ряд других наций как личность – в масштабах семьи человеческой – с ними в правах уравненная»

[3, с. 122–123]. Героі рамана выказваюць думкі пра тое, што славакам патрэбны свае школы, свая мова, газеты, часопісы, кнігі, культурныя ўстановы. Згадваюцца заваёвы Французскай рэвалюцыі з лозунгамі «свабоды, роўнасці і братэрства». Праўда, на думку аўтара і некаторых яго персанажаў, гэта не навіна на белым свеце. Усё названае здаўна прысутнічае ў хрысціянскіх заповедзях.

Раман можа ў поўнай меры лічыцца гістарычным, паколькі сярод персанажаў прысутнічаюць рэальныя гістарычныя асобы. Праз увесь твор праходзіць лёс Людавіта Орфанідаса, славацкага навукоўцы-садавода, які працаваў настаўнікам у вёсцы Гібэ, пісаў навуковыя артыкулы пра садаводства і друкаваўся ў славацкай перыёдыцы 1860–70-х гг. У «Тысячагадовай пчале» ён вучыць жыхароў вёскі пчалярству, выводзіць новыя віды дрэў, супрацьстаіць рэлігійнаму цемрашальству, калі адзін з вясковых святароў выказвае меркаванне пра тое, што стваральнікам новага нават у садаводстве, можа быць толькі Гасподзь Бог. У рамане апісана жыццё і смерць настаўніка-біёлага, яго уплыў на вяскоўцаў і тая любоў, якую ён заслужыў у аданасяльчан. Таксама персанажам рамана, да якога ідуць на паклон і размову, становіцца Штэфан Марка Дакснер, славацкі юрыст, публіцыст і актыўны ўдзельнік нацыянальна-вызваленчай барацьбы 1840-х гг., ідэолаг і дзеяч славацкага нацыянальна-вызваленчага і буржуазна-дэмакратычнага руху 1860-х гг. Ён апісваецца ўжо старым чалавекам, «...золото – а не человек» [3, с. 114]. Сустрэча і размова з ім для маладых – гэта свята і пашана. Удзельнікі будаўнічай арцелі прыносяць яму ў падарунак трубку і з павагай выслухоўваюць яго ўспаміны і завет: «Кто истово трудится, тот пусть не тревожится за плоды своего труда. И обрета признание в случае успеха, пусть не стыдится нести ответственность за неудачу» [3, с. 125].

Валент Піханда, сын Марціна, вучыцца ў Празе на юрыста. Там ён мае зносіны са славацкімі культурнымі і палітычнымі дзеячамі з марцінскага цэнтра. Аўтар таксама апісвае асяродак славянафілаў, русафілаў і талстоўцаў, да якіх далучыўся Валент. П. Яраш часткай знаходжання Валента ў Празе робіць сюжэтную лінію сустрэч маладога хлопца са сваімі землякамі: студэнтам-медыкам Альбертам Шкарванам і ліптаўчанінам Душанам Макавіцкім. Гэта таксама рэальныя гістарычныя асобы, якія былі цесна звязаны з Львом Талстым. Шкарван быў перакладчыкам твораў рускага пісьменніка на славацкую мову. Макавіцкі быў асабістым урачом Талстога, вёў дзённік пра апошнія гады рускага генія, перакладаў яго раманы для славакаў. Абодва сталі прыхільнікамі талстоўскага вучэння. У рамане апісваецца славацкі студэнцкі асяродак памежжа XIX–XX стст. у Празе: філосафы, паэты, пісьменнікі, юрысты, – з яго пазней і сфарміравалася ўласна славацкая інтэлігенцыя. Узнаўляецца пражская атмасфера, калі чэшскія патрыёты рыхтаваліся скінуць трохсотгадовае імя Габсбургаў: мастацтва, выставы, кнігі, часопісы, тэатры.

Пасля прачытання рамана складваецца даволі яснае ўяўленне пра славацкую нацыянальную гісторыю XIX і XX стст. Яно вынікае з прамых аповедаў і ўскосных згадак, разважанняў, успамінаў асобных персанажаў рамана, як выдуманых, так і рэальных, якіх мы ўжо называлі. П. Яраш расказвае пра ідэолага славацкага нацыянальнага адраджэння Людавіта Штура, яго паплечніка, літаратурнага крытыка Ёзафа Міраслава Гурбана, славацкага палітычнага дзеяча

Яна Франціску, пра славацкага паэта Яна Голага. Мы даведваемся пра самы ўплывовы часопіс, які праводзіў нацыянальную ідэю, – «Словенске погляды», пра культурна-асветніцкую арганізацыю Маціца Славацкая. П. Яраш акцэнтуюе ўвагу на тым, што славакі, незалежна ад сваёй адукацыі і саслоўнай прыналежнасці, памятаюць пра такі дакумент, як «Мемарандум славацкага народа» 1861 г., дзе выдзвігаліся патрабаванні культурнай, тэрытарыяльнай аўтаноміі славакаў, патрабаванні сваёй мовы і адукацыі на ёй. Цікава, што прэзідэнт галоўнага героя рамана Марціна Піханду робіць незаконным сынам славацкага паэтрамантыка Янкі Краля. Гэта прыносіць нотку містыфікацыі ва ўсю раманную гісторыю. Неаднойчы персанажы прыгадваюць славацкага Робін Гуда Яношыка.

Часткай гістарычнага кантэксту выступаюць згадкі пра розныя паўстанні. Цікава, што ў паўстаннях славакі амаль заўсёды змагаліся побач з венграмі, што дадае свае фарбы ва ўспрыманне спецыфікі славацка-венгерскага ўзаемадзеяння ў гісторыі. Так, мы даведваемся пра Сялянскую вайну пад кіраўніцтвам Дзёрдзя Дожы XVI ст., пра антыгабсбургскае паўстанне XVII ст. Цёкелі, паўстанне XVIII ст. Ферэнца Ракоцы. З больш ранніх па часе існавання гістарычных асоб і падзей у творы фігуруюць каралі Бэла і Жыгімунд, прыгадваецца Велікамарэйскае княства, гусіты і пабелагорскія чэхі, якіх шмат жыло ў Верхняй Венгрыі (так называліся славацкія землі), а таксама туркі і татары, якія панавалі ў Венгерскім Каралеўстве амаль да XVII ст. П. Яраш надзяляе практычна ўсіх сваіх герояў гістарычнай дасведчанасцю і неабыхавасцю да мінулага, сучаснага і будучага сваёй роднай зямлі, бо нават у амерыканскай эміграцыі славакі ў рамане дбаюць пра радзіму. Расказваецца пра «Амерыкана-славацкую газету» – орган славацкіх суполак у ЗША тых часоў.

Прачытаўшы кнігу П. Яраша, мы праз гісторыю яго роднай вёскі Гібэ знаёмімся з гісторыяй усёй Славакіі, з галоўнымі праблемамі, з якімі сутыкаўся гэты славянскі народ у розныя часы. Адной з дамінуючых праблем паказана праблема як гвалтоўнай, так і добраахвотнай мад'ярызацыі славакаў. «Многие из нас подверглись пештской мадьяризации, а другие, бедствуя дома, с надеждой уезжают за море, мы должны непременно проявлять заботу не только об эмиграции американской, но о внутренней, австро-венгерской. Забота о народе часто распространяется за пределы его родины» [3, с. 122]. Письменник сцвярджае, што славацка-венгерскія супярэчнасці асабліва абвастраліся ў XIX ст. У рамане паказана, што сярод славакаў былі тыя, хто свядома ненавідзеў усё славацкае і даносіў уладам пра ўсіх небяспечных для венгерскай дзяржавы панславістах. Аднак большасць славакаў трымалася свайго роднага, нацыянальнага. Лёс славакаў П. Яраш трактуе ў рэчышчы барацьбы за сваю родную мову іншых народаў Аўстра-Венгрыі: сербаў, харватаў, румын і ўсіх астатніх. Письменник піша пра тое, што звычайным венграм і славакам няма што дзяліць. У творы шмат сцэн, дзе канфліктная сітуацыя паміж прадстаўнікамі славацкай і венгерскай нацыі заканчвалася мірам і паразуменнем. «У Имро в людской была своя комнатенка, и в ней при сальных свечах они оба допоздна пели словацкие и мадьярские песни. Отвели душу, поплакались, побратались и под конец так нагрузились, что оба уснули рядышком под столом» [3, с. 136–137]. У рамане шмат дыялогаў, дзе галоўнай тэмай становяцца спрэчкі пра родную мову ў сла-

вацкіх землях. Таксама прысутнічаюць вобразы персанажаў – адступнікаў ад свайго нацыянальнага, славацкага. Такіх у Славакіі называлі мад’яронамі. П. Яраш паказвае, што такіх людзей многа не было.

Вялікую ролю ў лёсе герояў рамана адыгрывае Першая сусветная вайна. Адлюстраванне гэтай маштабнай еўрапейскай падзеі хвалюе пісьменніка. На вайне гіне Карал Піханда, сын Сама. Петэр Піханда трапляе ў палон. У творы ўвасоблены рэаліі знаходжання ў палоне, стасункі палонных славакаў з рускімі. Вайна асвятляецца і праз дакументы тых часоў, як нейкі летапіс альбо хроніка, пра што яшчэ будзе сказана. П. Яраш дэманструе, як змяняецца стаўленне людзей да вайны: ад радаснага вітання на пачатку да светапогляднага непрыняцця і адмаўлення праз пэўны час, калі выкрышталізоўваецца разуменне яе бессэнсоўнасці і трагізму для народаў. Аўтар змяшчае ў творы шмат сцэн з фронту, палону, шпіталя, мітыngu. Мы можам назіраць і параўноўваць, рабіць высновы разам з героямі. Пры ўвядзенні ў мастацкае палатно ваеннай тэмы пісьменнік скарыстоўвае снабачанні персанажаў, песні, дакументы.

Даволі значнае месца займае ў раманае руская тэма, якая рэалізуецца праз паказ удзелу палонных славакаў у рускай рэвалюцыі 1917 г., а потым у грамадзянскай вайне. П. Яраш апісвае лёс Петэра Піханды, прадстаўніка трэцяга пакалення роду, які апынуўся ў Петраградзе, бачыў, як Саветы рабоча-сялянскіх і салдацкіх дэпутатаў бралі ўладу ў свае рукі, працаваў на Пуцілаўскім заводзе. Петэр бачыў і слухаў Леніна, прыняў бок рэвалюцыі. Удзельнічаў у падаўленні мяцяжу белых. Яго сябра Фера Віліш пад уплывам украінскіх бальшавікоў уступае ў Чырвоную Армію і змагаецца з Дзянікіным, які на той час атакаваў Кіеў. Славацкі прэзідэнт уводзіць імёны такіх сапраўдных гістарычных асоб, як Ленін, Савянкоў, Дзянікін, з пэўных пазіцый асвятляе іх ролю, адметнасць асобы і светабачання, паказвае стаўленне да іх герояў рамана.

Важным мастацкім сродкам стварэння гістарызму ў раманае становяцца сапраўдныя дакументы. Першы з іх – старажытны летапіс сяла Гібэ, які «замаскіраваны» пад вынік гістарыяграфічных намаганняў Валента Піханды, артыкул, дзе галоўны герой разважае пра «вашу милость, история, вашу милость, прошлое» [3, с. 168]. Валент пачынае з XIII ст. «Старой торговой дорогой, пересекавшей местечко, шагали гибчане по истории, а история по Гидам. Сначала то были отголоски истории Великой Моравии, потом истории Угрии, Словакии, Чехии, Европы, всего мира. Татары, турки, борьба за угорскую корону между Фердинандом Габсбургским и Яном Запольским. А чуть ранее в Гидах останавливались гуситы, возвращавшиеся из Спиша Поважьем» [3, с. 171]. Таксама аўтар змяшчае дакумент – скаргу гібчан магістару на свавольства феадальнай улады. Другі раз П. Яраш адлюстроўвае гістарычныя рэаліі праз канкрэтныя даты і сапраўдныя дакументы, калі апісвае падзеі Першай сусветнай вайны. Ён звяртаецца да газетных перадавіц, напрыклад, расказвае пра тое, што карэспандэнт «Таймс» паведамляе з Венy 26 лютага 1915 г. Альбо падае афіцыйнае паведамленне генеральнага штаба ў гэты ж дзень, ці піша, якое рашэнне вынес урад Аўстрыі. На такія дакументальныя сухія звесткі адводзіцца некалькі раздзелаў адной з апошніх глаў. Яны уяўляюць сабой хроніку: запісы дат і падзей, выказванняў, звестак пра караблі, падзеі на розных франтах, сельскую гаспадар-

ку, харчаванне і г. д. «Лондон, 25 марта. На Салоникском фронте в Южной Фракии началось наступление германских и болгарских войск. Петроград, 10 июня. Неожиданное наступление русских войск в Галиции продолжается успешно. Австро-Венгерские войска отступили, понеся значительные потери» [3, с. 395].

Такім чынам, можна канстатаваць, што П. Яраш у рамане звяртаецца да значных падзей і праблем нацыянальнай і сусветнай гісторыі, уводзіць рэальна існуючых гістарычных асоб у якасці персанажаў, прыгадвае многіх гістарычных дзеячаў. Складнікам мастацкай тканіны становяцца сапраўдныя гістарычныя дакументы. Гэта дазваляе вылучыць гістарычны кампанент у якасці вельмі важнага жанравага элементу рамана. Праз гісторыю Гібэ пісьменнік адлюстроўвае асноўныя грамадска-палітычныя, эканамічныя і культурныя тэндэнцыі на славацкіх землях, у Аўстра-Венгерскай імперыі, паказвае іх рэзананс, уплыў і інтэрпрэтацыю славакамі. Асобным тэматычным і праблемным акцэнтам становяцца славацка-венгерскія адносіны і гісторыя Расіі, у прыватнасці рэвалюцыйныя падзеі першых дзесяцігоддзяў XX ст., паколькі ў іх аказаліся ўцягнутыя многія славакі, якія ў часы Першай сусветнай вайны трапілі ў палон і апынуліся на тэрыторыях Расійскай імперыі, а пасля былі вымушаны выбіраць паміж бальшавікамі і Чэхаславацкім корпусам. Яшчэ адной балючай кропкай для славакаў была эканамічная эміграцыя ў Амерыку на памежжы XIX–XX стст. Гэтым П. Яраш таксама надае дастаткова ўвагі ў сваім рамане. У фокусе пісьменніка знаходзіцца і непасрэдна Першая сусветная вайна. Чалавек ў гісторыі, на нашу думку, галоўная тэма «Тысячагадовай пчалы» П. Яраша.

БІБЛІАГРАФІЧНЫЯ СПАСЫЛКІ

1. Богданова И., Богданов Ю. История, обращенная к современности [Предисловие] // П. Ярош. Тысячелетняя пчела. М. : Радуга, 1982. С. 5–16.
2. Машкова А. Путь Петра Яроша к романам о судьбе народа // Словацкая литература. Проза. М. : Изд. Моск. ун-та, 1987. С. 144–153.
3. Ярош П. Тысячелетняя пчела. М. : Радуга, 1982. 432 с.

УДК 39.392

ВЫХАВАННЕ ПАТРЫЯТЫЗМУ СРОДКАМІ ЭТНАКУТКА «БЕЛАРУСКАЯ ХАТКА»

І. А. Ганчарова

*ДУА «Сярэдняя школа № 32 г. Магілёва
імя воіна-інтэрнацыяналіста А. М. Палякова», вул. П. А. Залуцкага, 4,
212030, г. Магілёў, Беларусь, mogilev_school32@octroomog.by*

У артыкуле змешчаны звесткі пра этнаграфічны міні-музеі «Беларуская хатка», які з'яўляецца добрым папулярызатарам беларускай мовы і культуры. Этнакуток выконвае найважнейшую выхаваўча-адукацыйную функцыю, рэалізоўваючы

актуальную задачу сучаснай адукацыі – выхаванне ў навучэнцаў патрыятызму і грамадзянскасці, забяспечвае сувязь паміж пакаленнямі і захаванне гісторыка-культурных каштоўнасцей сучаснага беларускага грамадства.

Ключавыя словы: патрыятызм; спадчына; этна-куток; нацыянальная самасвядомасць; грамадства.

Вельмі важнай задачай сучаснай школы з’яўляецца выхаванне ў дзяцей і навучэнцаў патрыятызму і грамадзянскасці, маральных якасцей. На гэта накіравана ўся школьная сістэма выхаваўчай работы, як класнай, так і пазакласнай. І гэта нармальна з’ява: кожная дзяржава ў першую чаргу павінна клапаціцца пра такі накірунак выхавання, таму што любой краіне патрэбны адданыя ёй людзі, якія не толькі любяць той край, дзе нарадзіліся і жывуць, але і стараюцца зрабіць жыццё ў ім лепшым, больш уладкаваным і шчаслівым.

Патрыятызм – гэта любоў да Радзімы і свайго народа, адданае служэнне іх інтарэсам, шанаванне лепшых нацыянальных традыцый. Патрыятызм – адно з найбольш глыбокіх пачуццяў, замацаваных стагоддзямі існавання Айчыны. Тое ж самае датычыцца і грамадзянскасці: гэта прававая прыналежнасць асобы да пэўнай дзяржавы, выкананне яе законаў і звычаяў. Задачы выхавання ў навучэнцаў патрыятызму і грамадзянскасці вырашаюцца на ўроках, пазакласных мерапрыемствах; вельмі паспяхова яны могуць быць вырашаны шляхам прыцягнення вучняў да ўдзелу ў краязнаўчай рабоце. Назіраючы за жыццём сваёй краіны, знаёмячыся з яе гісторыяй, прыродай і культурнымі асаблівасцямі, выконваючы асобныя краязнаўчыя заданні, дзеці вучацца па-сапраўднаму любіць сваю краіну, даражыць ёю. Чым больш яны будуць ведаць пра яе, тым хутчэй будуць станаўліцца нацыянальна свядомымі грамадзянамі. Да таго ж такая праца прывучае навучэнцаў да пошуку, прывівае ім цікавасць да гісторыі, павышае эрудыцыю.

Міні-музей «Беларуская хатка» абуджае ў навучэнцаў цікавасць да гістарычнай асветы, спрыяе фарміраванню высокай асабістай адказнасці за свой агульнаадукацыйны ўзровень, падахвочвае больш сур’ёзна ставіцца да вучобы і жыцця, спрыяе фарміраванню актыўнай жыццёвай пазіцыі, дапамагае выходзіць пакаленне, здольнае прымнажаць дасягненні беларускага народа, з’яўляецца добрым папулярызатарам беларускай мовы і культуры.

Менавіта праз дзейнасць этнакутка «Беларуская хатка» існуе магчымасць выходзіць сапраўдных патрыётаў і грамадзян не на абстрактных ідэалах, а на дакладных прыкладах, на далучэнні вучняў да гістарычнай і культурнай спадчыны нашай Радзімы. Толькі ведаючы свае карані, чалавек можа стварыць сваё будучае.

Этнакуток «Беларуская хатка» нясе ў сабе найважнейшую выхаваўча-адукацыйную функцыю. У міні-музеі дзеці могуць дакрануцца да прадметаў – праўдзівых сведкаў культурнай спадчыны народа, яго багацця, пазнаёміцца з побытам беларусаў, рэчамі, якія знаходзіліся ў кожнай беларускай хаце, папоўніць свой слоўнікавы запас новымі назвамі: *андарак, гарлач, дзежка, калаўрот, куфар, ручнік, сподак* і інш. З вялікай цікавасцю наведвальнікі слухаюць, як нашы продкі працавалі на зямлі і ў хаце, вышывалі ручнікі, шылі адзенне, ткалі палатно, шанавалі зямлю, хлеб і жыццё.

Дзейнасць школьнага этнакутка, накіраваная на грамадзянска-патрыятычнае выхаванне падрастаючага пакалення, вельмі актуальная і адпавядае накірункам дзяржаўнай палітыкі ў сферы агульнай сярэдняй адукацыі: «Вызначэнне зместу агульнай сярэдняй адукацыі на аснове прыярытэту нацыянальных і агульначалавечых каштоўнасцей, запытаў асобы, грамадства і дзяржавы». Менавіта таму выхаванне патрыятызму, станаўленне нацыянальнай самасвядомасці і грамадзянскай годнасці школьнікаў праз вывучэнне і захаванне гістарычнай спадчыны стала асноўнай мэтай этнакутка «Беларуская хатка». Такім чынам, галоўная **мэта** этнакутка – выхаванне любові і павагі да духоўных скарбаў свайго народа і развіццё зацікаўленасці гісторыяй роднага краю, мясцовымі традыцыямі і звычаямі, далучэнне слухачоў да культурна-гістарычнай спадчыны сваёй Радзімы.

Дадзеная мэта рэалізуецца праз вырашэнне комплексу **задач**:

- зацікавіць слухачоў гісторыяй роднага краю;
- выхаваць зацікаўленасць у набыцці гістарычных, краязнаўчых, этнаграфічных і моўных ведаў;
- выхаваць беражлівыя адносіны да свайго мінулага;
- садзейнічаць абуджэнню дапытлівасці і цікаўнасці вучняў;
- развіваць творчыя здольнасці вучняў.

Для вучняў наладжаны музейныя заняткі. Рэчы з этнагуртка з поспехам выкарыстоўваюцца для розных пазаўрочных мерапрыемстваў: вечарыны і кірмашы, якія ўжо некалькі год запар восенню ладзяцца ў сценах нашай школы, літаратурныя віктарыны, квэсты, інсцэніроўкі беларускіх казак, баек, песень (напрыклад, «Касіў Ясь канюшыну»), інтэрактыўныя спаборніцтвы і гульні, фальклорныя святы, экскурсіі, сустрэчы з пісьменнікамі, беларускамоўныя акцыі, літаратурныя гасцёўні, тэатральныя сустрэчы, фальклорныя пастаноўкі, інтэлектуальныя турніры і конкурсы, выпуск літаратурна-моўнай рэкламнай прадукцыі.

З вялікім задавальненнем навучэнцы вось ужо на працягу дзесяці год наладжваюць лялечныя спектаклі, так званую Батлейку. Яны з задавальненнем робяць лялькі, стараюцца як мага лепей выканаць сваю ролю, і няхай наша Батлейка не вельмі падобная да старажытнага варыянту (няма скрыні, і артысты – гэта дзеці, а не дарослыя, як некалі), але нават такі больш сучасны варыянт выклікае масу эмоцый і нікога не пакідае абыякавым. Дзеці паказвалі батлеечны спектакль і на Тыдні беларускай мовы і літаратуры, і для навучэнцаў пачатковай школы. І няхай самыя малыя дзеці не надта зразумелі біблейскі сюжэт і, можа, не ўсе словы для іх былі блізкія, але больш важна, што дзеці на беларускай мове іграюць спектакль для дзяцей, што з іх вуснаў гучыць сакавітае, спеўнае беларускае слова, што кожнаму хочацца пабываць у ролі артыста. Гэтыя мерапрыемствы дазволілі вучням, педагогам, бацькам паглыбіць веданне і пашырыць разуменне мінулага і нацыянальнай культуры беларусаў.

У школьным музеі дзеці ўпершыню пачынаюць асэнсоўваць сваё дачыненне да ўсяго, што адбываецца навакол, а словы *Радзіма, родны кут, любоў да Айчыны, подзвіг, патрыятызм* напаўняюцца новым больш багатым сэнсам.

Дзверы этнакутка заўсёды гасцінна адчыненыя як для навучэнцаў, так і для гасцей.

Задача выхавання патрыятызму і грамадзянскасці ў навучэнцаў застаецца адной з самых актуальных задач сучаснай сістэмы адукацыі. Менавіта яна дае магчымасць выкарыстання для сябе і краіны гістарычнага вопыту народа, калі можна ўзяць з мінулага патрэбны вопыт для вырашэння сённяшніх задач; калі можна забяспечыць сувязь пакаленняў і падтрымаць пераемнасць у захаванні гісторыка-культурных каштоўнасцей грамадства.

УДК 398

ІНТЭРАКТЫЎНЫЯ МЕТАДЫ ЯК ІНАВАЦЫЙНЫ ПАДЫХОД ДА ВЫВУЧЭННЯ, ЗАХАВАННЯ І ПАПУЛЯРЫЗАЦЫІ БЕЛАРУСКАГА ФАЛЬКЛОРУ

В. С. Дзянісенка¹⁾, Т. А. Марозава²⁾

¹⁾ *Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт, пр. Незалежнасці, 4,
220030, г. Мінск, Беларусь, nutbolt@yandex.ru*

²⁾ *Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт, пр. Незалежнасці, 4,
220030, г. Мінск, Беларусь, morota2012@yandex.ru*

У артыкуле разглядаецца важнасць укаранення інавацыйных метадаў у вывучэнні, захаванні і папулярызацыі беларускага фальклору. Асаблівая ўвага надаецца такім сучасным інструментам, як віртуальная прэзентацыя і віртуальнае падарожжа. Аналізуецца вопыт выкарыстання гэтых метадаў на прыкладзе вучэбна-навуковай лабараторыі беларускага фальклору кафедры тэарэтычнага і беларускага літаратуразнаўства філалагічнага факультэта БДУ.

Ключавыя словы: беларускі фальклор; віртуальная прэзентацыя; віртуальнае падарожжа; папулярызацыя; інфармацыйныя тэхналогіі; фонд фальклорных матэрыялаў; лабараторыя беларускага фальклору.

Відавочна, што ва ўмовах імклівага развіцця грамадства і інфармацыйных тэхналогій мадэрнізацыя традыцыйных метадаў даследаванняў і навучання ў сферы гуманітарных навук набывае новыя формы і магчымасці. Такія інавацыйныя падыходы дазваляюць не толькі пашырыць магчымасць захавання і папулярызацыі культурнай спадчыны, але і забяспечыць больш глыбокае яе вывучэнне, сістэматызацыю і інтэграцыю ў адукацыйным працэсе. Так, у дачыненні да беларускага фальклору, які з'яўляецца адным з найважнейшых фактараў і складнікаў нацыянальнай ідэнтычнасці, гістарычнай памяці і культурнай самабытнасці, укараненне новых форм і метадаў даследавання, якія будуць адказваць патрабаванням часу, спрыяе стварэнню ўнікальных адукацыйных рэсурсаў.

Аднымі з найбольш папулярнымі і зручнымі інструментам у гэтым працэсе становяцца «віртуальная прэзентацыя» і «віртуальная вандроўка» – інтэрактыўныя метады знаёмства з фальклорнай спадчынай беларускага народа без не-

абходнасці фізічнага перамяшчэння. Такія віртуальныя праекты дазваляюць структураваць і візуалізаваць багаты фактычны матэрыял з розных крыніц, якія могуць уключаць мультымедычныя кампаненты: аўдыя- і відэазапісы, інтэрактыўныя карты, гіпертэкставыя спасылкі на дадатковыя матэрыялы. Такі фармат спрыяе больш эфектыўнаму ўспрыманню інфармацыі студэнтамі, даследчыкамі і шырокай аўдыторыяй.

У межах падрыхтоўкі да правядзення фальклорнай практыкі студэнтаў 1-га курса спецыяльнасцей «беларуская філалогія», «руская філалогія» і «славянская філалогія» традыцыйнай стала віртуальная вандроўка «Сцяжынкамі роднай зямлі», ініцыятарам правядзення якой з 2018 г. былі фалькларысты на той час кафедры тэарэтычнага і славянскага літаратуразнаўства філалагічнага факультэта БДУ.

У 2024–2025 навучальным годзе ў рамках дзейнасці вучэбна-навуковай лабараторыі беларускага фальклору кафедры тэарэтычнага і беларускага літаратуразнаўства філалагічнага факультэта БДУ віртуальная вандроўка «Сцяжынкамі роднай зямлі» была прадстаўлена ў новым фармаце і размешчана на адукацыйным партале філалагічнага факультэта БДУ (<https://eduphil.bsu.by/course/view.php?id=3323>). Першакурснікам быў прапанаваны «новы маршрут» – віртуальная вандроўка па беларускіх тапанімічных легендах. Ідэя рэалізацыі праекта належыць загадчыку вучэбна-навуковай лабараторыі В. С. Дзянісенка.

Да асноўных задач, якія стаяць перад лабараторыяй, – адносяцца захаванне і папулярызацыя фальклорных і этнаграфічных матэрыялаў, сабраных студэнтамі філалагічнага факультэта падчас практык і экспедыцый. Таму аснову для віртуальнай вандроўкі склалі якраз архіўныя запісы тапанімічных легенд, якія захоўваюцца ў рэгіянальным і жанравых архівах Фонда вучэбна-навуковай лабараторыі беларускага фальклору БДУ. Гэтыя матэрыялы прайшлі працэс сістэматычнай апрацоўкі (тэматычанага адбору, аналізу і рэтраканверсіі), які ажыццявілі супрацоўнікі лабараторыі – спецыялісты па забеспячэнні вучэбнага працэсу К. А. Батура і А. У. Сцельмашук.

Праграма вандроўкі ўяўляе з сябе комплексны міждысцыплінарны навукова-даследчы праект. Ён складаецца з сямі інтэграваных тэматычных блокаў, кожны з якіх адпавядае шасці рэгіёнам Рэспублікі Беларусь і асобна яе сталіцы. У ролі спадарожніка распрацоўшчыкі вандроўкі абралі сімвал сельскай гаспадаркі – трактар «Беларус». Акрамя таго, фальклорныя матэрыялы суправаджаюцца інфармацыяй пра геральдыку, цікавыя мясціны і адміністрацыйна-тэратэрыяльны падзел таго ці іншага рэгіёна Беларусі, тым самым спрыяе фарміраванню комплекснага ўяўлення пра геаграфічную і культурна-гістарычную разнастайнасць нашай краіны. Падборка дадатковага і ілюстрацыйнага матэрыялу, у якасці якога выкарыстоўваюцца спасылкі на відэаролікі на інтэрнет-платформу і сацыяльную сетку YouTube, дае магчымасць правесці анлайн-экскурсію па народных традыцыях і святах. Гэта ідэя належыць супрацоўнікам лабараторыі К. А. Батура і А. У. Сцельмашук.

«Новы маршрут» віртуальнай вандроўкі «Сцяжынкамі роднай зямлі» стварае навукова абгрунтаваную платформу для міждысцыплінарных даследаванняў, дазваляе сістэматызаваць і інтэграваць фальклорныя звесткі ў адукацыйную і навуковую практыку, а таксама садзейнічае глыбокаму аналізу тапанімічных

традыцый у кантэксце рэгіянальнай і нацыянальнай ідэнтычнасці і гістарычнай памяці Беларусі. Такім чынам, выкарыстанне віртуальных падарожжаў дазваляе не толькі пашырыць доступ да багатай культурнай спадчыны, але і стварыць умовы для міждyscyплінарных даследаванняў, якія аб'ядноўваюць фалькларыстыку, этнаграфію, гісторыю, тапаніміку і культуралогію.

У рамках дзейнасці вучэбна-навуковай лабараторыі беларускага фальклору ў маі 2025 г. адбылася віртуальная прэзентацыя «У свеце свят», якая была прадстаўлена на адукацыйным партале філалагічнага факультэта БДУ (<https://eduphil.bsu.by/course/view.php?id=3261>). Ідэя правядзення прэзентацыі належыць к.ф.н. дацэнта кафедры тэарэтычнага і беларускага літаратуразнаўства філалагічнага факультэта БДУ Т. В. Лук'янавай.

Дадзенае мерапрыемства было арганізавана супрацоўнікамі лабараторыі з мэтай падрыхтоўкі да правядзення фальклорнай практыкі 2024–2025 навучальнага года. Пачынаецца віртуальная прэзентацыя раздзелам, які знаёміць з кнігай В. Д. Ліцьвінкі «Святы і абрады беларусаў» [2]. Яе аўтар не толькі дэталёва аналізуе традыцыйныя святы і абрады, але і спалучае навуковы падыход з глыбокім разуменнем мясцовых традыцый, даследуе іх гістарычныя карані, сімваліку і значэнне ў сучасным жыцці беларусаў.

Кожнае свята ў беларускім календары – гэта не проста падзея, а своеасаблівы код, які захоўвае ў сабе веды пра прыроду, сямейныя адносіны і каштоўнасці, мудрасць продкаў. Таму чатыры наступныя блокі віртуальнай прэзентацыі прысвечаны падрабязнаму разгляду цыклаў каляндарна-абрадавага фальклору беларусаў: зімовага, веснавага, летняга і восеньскага. Тэматычны пошук, адбор і рэтраканверсія фактычнага матэрыялу і архіўных запісаў з рэгіянальнага і жанравага архіваў Фонду фальклорных матэрыялаў лабараторыі праводзіліся яе супрацоўнікамі – К. А. Батура і А. У. Сцельмашук.

Акрамя таго, фальклорныя матэрыялы суправаджаюцца спасылкамі на інтэрнет-платформу і сацыяльную сетку YouTube. Удзельнікам прэзентацыі быў прадстаўлены каляндар свят і абрадаў беларусаў, зроблены В. Д. Ліцьвінкам у 2005 г.

Распрацоўшчыкі прэзентацыі акцэнтуюць увагу на тое, як каляндарна-абрадавы фальклор спрыяе захаванню нацыянальнай ідэнтычнасці беларусаў у сучасным свеце, як гэтыя традыцыі перадаюцца з пакалення ў пакаленне і якія новыя формы яны прымаюць у наш час. Таму асобнае месца ў віртуальнай вандроўцы адводзіцца тым мерапрыемствам, ініцыятарам якіх на працягу некалькіх гадоў выступала вучэбна-навуковая лабараторыя беларускага фальклору, – серыі майстар-класаў «Каля Калядаў», фальклорнаму фэсту «Гуканне вясны», прэзентацыі першай батлейкі на філалагічным факультэце «Казачны куфар».

У межах падрыхтоўкі да правядзення фальклорнай практыкі 2024 – 2025 навучальнага года працягам віртуальнай прэзентацыі «У свеце свят» стаў наступны праект вучэбна-навуковай лабараторыі беларускага фальклору – віртуальная прэзентацыя «Код традыцый. Сямейна-абрадавы фальклор беларусаў», якая была прадстаўлена ў чэрвені 2025 г. на адукацыйным партале філалагічнага факультэта БДУ ў адпаведным раздзеле (<https://eduphil.bsu.by/>

course/view.php?id=3334). Рэалізацыя праекта належыць супрацоўнікам лабараторыі К. А. Батура і А. У. Сцельмашук.

Галоўнай мэтай праекта стала асвятленне ролі сямейна-абрадавага фальклору ў фарміраванні і захаванні беларускай нацыянальнай і сацыяльнай ідэнтычнасці, умацаванні сямейных сувязяў і культурнай памяці народа. Міждысцыплінарны падыход прэзентацыі мае важнае значэнне, паколькі аб'ядноўвае даследаванні ў галінах філалогіі – лінгвістыкі, літаратуразнаўства, фальклору і выяўленчага мастацтва.

Дзякуючы прэзентацыі ўдзельнікі маглі пазнаёміцца з навуковымі даследаваннямі па сямейна-абрадавым фальклору («Радзіны: Абрад. Песні» [4], «Вяселле: Абрад» [1], «Пахаванні. Памінкі. Галашэнні» [3]) і архіўнымі запісамі рэгіянальнага і жанравага архіваў Фонду фальклорных матэрыялаў лабараторыі, а таксама паглядзець унікальныя відэазапісы сямейных абрадаў.

Віртуальная прэзентацыя «Код традыцый. Сямейна-абрадавы фальклор беларусаў» дазволіла шырокай аўдыторыі – ад студэнтаў да зацікаўленых даследчыкаў – атрымаць унікальны доступ да багатай спадчыны беларускага народа ў зручным анлайн-фармаце, тым самым стала добрым прыкладам таго, як сучасныя тэхналогіі могуць садзейнічаць захаванню і папулярызацыі нацыянальнай культуры.

У рамках дзейнасці вучэбна-навуковай лабараторыі беларускага фальклору кафедры тэарэтычнага і беларускага літаратуразнаўства асобнае месца сярод інтэрактыўных метадаў прадстаўлення матэрыялаў лабараторыі належыць віртуальнай прэзентацыі «Старонкі, апаленыя вайной: па старонках фальклорных запісаў з Фонду вучэбна-навуковай лабараторыі беларускага фальклору». Яна была прадстаўлена ў маі 2024 г. на адукацыйным партале філалагічнага факультэта БДУ ў адпаведным раздзеле (<https://eduphil.bsu.by/course/view.php?id=3114>) і прысвечана Дню Перамогі і 80-годдзю вызвалення Беларусі ад нямецка-фашысцкіх захопнікаў. У маі 2025 г. прэзентацыя атрымала свай працяг і была дапоўнена новымі фактычнымі звесткамі і матэрыяламі. Ідэя рэалізацыі праекта належыць загадчыку вучэбна-навуковай лабараторыі В. С. Дзянісенка.

Віртуальная прэзентацыя дазволіла супрацоўнікам лабараторыі прадставіць ўпершыню шырокай грамадскасці архіўныя матэрыялы Фонду, якія адносяцца да перыяду Вялікай Айчыннай вайны. Тэматычны пошук, адбор і рэтраканверсія фактычнага матэрыялу і архіўных запісаў з рэгіянальнага і жанравага архіваў Фонду фальклорных матэрыялаў лабараторыі праводзіліся яе супрацоўнікамі К. А. Батура і А. У. Сцельмашук.

Віртуальны фармат праекта дазволіў не толькі прадставіць архіўныя матэрыялы ў зручным для карыстальнікаў выглядзе, але і стварыць інтэрактыўныя элементы: віртуальныя стылізаваныя франтавыя лісты, віртуальны дзёнік вязня канцлагера, а таксама аўдыятэку з адабранымі песнямі ваеннага ліхалецця. На нашу думку, гэтыя складнікі даюць магчымасць глыбей асэнсаваць ролю фальклору як сродка захавання гістарычнай памяці і нацыянальнай самасвядомасці, сталі важным крокам у папулярызацыі беларускай гісторыі праз прызму народных традыцый і фальклору.

Такім чынам, у рамках дзейнасці вучэбна-навуковай лабараторыі беларускага фальклору філалагічнага факультэта БДУ актыўна ўкараняюцца інва-

цыйныя формы прадстаўлення фактычнага матэрыялу яе Фонду – віртуальныя прэзентацыі і віртуальныя падарожжы. Гэта спрыяе развіццю навыкаў аналізу крыніц, фарміраванню міждысцыплінарнага падыходу да вывучэння традыцыйнай культуры. Укараненне такіх інавацыйных форм і метадаў даследаванняў спрыяюць больш глыбокаму разуменню і захаванню нацыянальнага фальклору, дазваляюць сістэматызаваць і інтэграваць фальклорныя звесткі ў адукацыйную і навуковую практыку на новым узроўні, служыць магутным інструментам папулярызацыі фальклору сярод моладзі і шырокай грамадскасці, а таксама стварыць умовы для міждысцыплінарных даследаванняў.

БІБЛІАГРАФІЧНЫЯ СПАСЫЛКІ

1. Вяселле : Абрад / [Уклад., уступ. арт. і камент. К. А. Цвіркі; муз. дадатак З. Я. Мажэйка; рэд. тома В. К. Бандарчык, А. С. Фядосік]. Мінск : Нав. і тэхн., 1978. 640 с. (Белар. нар. творчасць)
2. *Ліцьвінка В.* Святы і абрады беларусаў. 3-е выд. Мінск : Беларусь, 2001. 188 с.
3. Пахаванні. Памінкі. Галашэнні / рэд. кал. : А. С. Фядосік (гал. рэд.) і інш.; Уклад. тэкстаў, уступ. арт. і камент. У. А. Васілевіча; арт., сістэм. і камент. напеваў Т. Б. Варфаламеевай. Мінск : Нав. і тэхн., 1986. 615 с. (Белар. нар. творчасць)
4. Радзіны : Абрад. Песні / Уклад. і сістэм. тэкстаў Г. А. Пятроўскай, апіс. абрадаў Т. І. Кухаронак; уступ. арт. і камент. Г. А. Пятроўскай, Г. В. Таўлай, Т. І. Кухаронак; рэдкал. : А. С. Фядосік [і інш.]. Мінск : Беларус. навука, 1998. 637 с. (Беларус. нар. творчасць).

УДК 808.2

РЭДАКТАРСКІ АНАЛІЗ ПАЭТЫЧНЫХ ТВОРАЎ: УЯЎНЫЯ НЕДАХОПЫ ТЭКСТУ

А. У. Дуброўскі

*Беларускі дзяржаўны аграрны тэхнічны ўніверсітэт, пр. Незалежнасці, 99,
220012, г. Мінск, Беларусь, dubrovski@list.ru*

У артыкуле разглядаюцца ўяўныя недахопы вершаваных твораў на сублексічным і суперлексічным узроўнях – тыя ці іншыя асаблівасці тэксту, якія адхіляюцца ад звычайных уяўленняў пра нарматыўнасць, але з пункту гледжання тэорыі вершавання не павінны расцэньвацца рэдактарам як хібы: выкарыстанне рэдкіх сістэм вершавання, сцяжэнні і нарашчэнні стапы, скарачэнне ці падаўжэнне рытмарада, пропускі схемных націскаў і звышсхемных націскаў, пераменныя анакрузы, недакладныя рыфмы, інверсія, паўторы, разняволенасць сінтаксісу.

Ключавыя словы: рэдагаванне; паэзія; верш; рытм; рыфма; сінтаксіс.

Пры выпрацоўцы метадыкі рэдагавання паэтычных твораў прынцыповае значэнне мае разуменне структурных адрозненняў вершаванага тэксту ад прайзвічнага. Фундаментальныя адрозненні знаходзяцца на сублексічным і супер-

лексічным узроўнях. Да першага належыць рытміка-фанетычная арганізацыя тэксту, да другога – сінтаксічная. У абодвух выпадках актуальным будзе разуменне таго, што з’яўляецца, а што не з’яўляецца недахопам, які мае патрэбу ў рэдактарскай праўцы. Ёсць сэнс вылучыць так званыя ўяўныя недахопы – тыя ці іншыя асаблівасці тэксту, якія адхіляюцца ад звычайных (ці прывычных) уяўленняў пра нарматыўнасць, але з пункту гледжання тэорыі вершавання не павінны расцэньвацца як хібы.

Пад прывычнымі ўяўленнямі пра нарматыўнасць мы разумеем такія ўяўленні, якія складваюцца ў выніку павярхоўнага і недастатковага знаёмства з тэорыяй вершавання і недастатковай начытанасці рэдактара, слабага ведання літаратурнай класікі і сучаснай паэзіі.

На ўзроўні метрыка-рытмічнай арганізацыі тэкст можа дэманстраваць надзвычай складаную структуру. Першае, што патрабуецца ад рэдактара, калі ён хоча пазбегнуць некарэктных ацэнак, гэта веданне ўсіх актуальных сістэм вершавання. Сёння да іх звычайна адносяць сілаба-танічную, танічную і верлібр. Але ўжо гэты пералік патрабуе некаторых удакладненняў. У сучаснай літаратуры могуць сустракацца і архаічныя, быццам бы неўжывальныя цяпер, сістэмы вершавання або іх рудыменты. Гэта адносіцца, у прыватнасці, да метрычнай (антычнай) і сілабічнай сістэм. Калі рэдактар сутыкаецца з адпаведнымі творамі, у яго можа ўзнікнуць памылковае ўражанне, быццам тэкст арганізаваны няправільна. Напрыклад, імітацыі (а гаворка ідзе менавіта пра іх) антычнай сістэмы вершавання могуць выкарыстоўвацца як у перакладах твораў антычнай літаратуры, так і ў арыгінальных тэкстах, асабліва калі яны адсылаюць да антычных матываў, сюжэтаў, вобразаў. Знаёмства з класічнымі прыкладамі такіх імітацый засцеражэ рэдактара ад неапраўданых ацэнак.

Так, М. Багдановіч зрабіў эквірытмічны пераклад оды Гарацыя «Да Мельпамены» («Exegi monumentum...»). Твор вядомы пад назвай «Памятник»:

*Лепшы медзі сабе памятник справіў я,
Болей ўсіх пірамід царскіх падняўся ён;
Не зруйнае яго сівер, ні едкі дождж,
Ні гадоў чарада, вечнага часу рух* [2, с. 376].

Перад намі імітацыя асклепіядава верша. Чытач, які прывык выключна да сілаба-тонікі, у прынцыпе з цяжкасцю ўспрымае такую рытмічную арганізацыю. А для рэдактара тут адразу некалькі небяспечнасцей (гл.: [7, с. 181–182]). Назавём дзве: па-першае, ён можа проста не распазнаць такую імітацыю антычнай сістэмы вершавання; па-другое, ён можа ў працэсе рэдагавання разбурыць метрычную структуру верша. У прыведзеным прыкладзе (і ўва ўсіх падобных сітуацыях) існуе спакуса палічыць, што напісанне ў нескладовага пасля зычнага «вельмі лёгка выправіць». Але менавіта гэтага і не трэба рабіць, бо тады разбурыцца адпаведная метрычная форма.

Вось больш складаны прыклад імітацыі метрычнай сістэмы вершавання ў арыгінальным творы М. Валашына:

*Седым и низким облаком дол повит...
Чернильно-сини кручи лиловых гор.
Горелый, ржавый, бурый цвет трав.
Полосы йода и пятна желчи* [4, с. 59].

Гэта алкеева страфа. Аднак недасведчаны рэдактар падобны прыклад можа палічыць верлібрам, а верлібр успрымаецца як тэкст, які «лёгка правіць». У выніку неасцярожная праўка і тут можа разбурыць метрычную структуру.

Таксама для кагосьці можа стаць навіной, што сучасныя аўтары звяртаюцца нават да сілабічных формаў (згадаем Ю. Пацюпу). Але сучаснаму чытачу рытм сілабічнай паэзіі здаецца грувасткім. Адпаведна, і рэдактар можа захацець умяшацца і паспрабаваць ператварыць сілабіку ў сілаба-тоніку, чаго не трэба рабіць, бо гэта груба парушыла б задуму аўтара.

Мы сказалі пра архаічныя сістэмы вершавання, але нават у тэкстах, напісаных у сучасных сістэмах, рэдактара чакае вялікая колькасць падводных камянёў. Пры гэтым добра, калі рэдактар у прынцыпе разумее, што такое, напрыклад, акцэнтны верш і тактавік. Бо, на жаль, і гэта ведаюць не ўсе, а гэта значыць, што такімі людзьмі названыя формы таксама могуць успрымацца як «няправільныя». Праўда, для гэтага трэба не ведаць нават творчасць У. Маякоўскага. Аднак і ў сілаба-танічных вершах хтосьці можа палічыць недахопам сцяжэнні і нарашчэнні стапы, скарачэнне ці падаўжэнне рытмарада, пропускі схемных націскаў і звышсхемныя націскі. Усё гэта не з'яўляецца недахопамі (гл.: [5, с. 23]). Але калі чытаеш тэксты сучасных паэтаў, складваецца ўражанне, што сцяжэнняў і нарашчэнняў яны баяцца; таму, у прыватнасці, ужываюць у складовае і ў нескладовае не па правілах, хаця якраз ад гэтай прывычкі яўна трэба адыходзіць. Таксама ствараецца ўражанне, што і аўтары, і рэдактары баяцца пераменных анакруз (а яны сустракаюцца, перш за ўсё, у дольніку, хаця і не толькі). Зноў звернемся да класікі, каб паказаць, што нічога страшнага ў гэтай з'яве няма. Вось прыклады з А. Блока:

*Вхожу я в темные храмы,
Совершаю бедный обряд.
Там жду я Прекрасной Дамы
В мерцаньи красных лампад [3, с. 168].*

У другім радку – двухскладовая анакруза на фоне аднаскладовых. Яшчэ адзін прыклад з А. Блока:

*Входил в свою тихую келью,
Зажигал последний свет,
Ставил лампаду веселью
И пышный лилий букет [3, с. 170].*

У першым і чацвёртым радку анакрузы аднаскладовыя, у другім – анакруза двухскладовая, у трэцім – нулявая. Акрамя таго, у другім радку – два аднаскладовыя інтэрвалы паміж націскамі [7, с. 186]. Адпаведна, і такі радок хтосьці можа, на жаль, палічыць «няправільным», бо ў 3-ічным дольніку часцей за ўсё мы бачым не больш за адзін аднаскладовы інтэрвал у радку.

Пяройдзем да рыфмы. Дагэтуль можна сутыкнуцца з меркаваннем, што недакладная рыфма – гэта недахоп. Але меркаванне гэтае трэба прызнаць катастрофічна састарэлым. Сучасную паэзію немагчыма ўявіць без недакладнай рыфмы, якая з'яўляецца важным рэсурсам абнаўлення паэтыкі так званага канвенцыйнага верша. Дарэчы, менавіта шматлікія рэсурсы абнаўлення, якія мае канвенцыйны верш, не дазваляе згадзіцца з думкай пра тое, што ён быццам бы

ўстарэў, вычарпаны і абавязаны саступіць месца верлібру. Але гэтыя рэсурсы якраз і могуць быць памылкова залічаны да недахопаў тэксту.

Адэкватнае ўспрыманне недакладнай рыфмы рэдактарам таксама залежыць ад яго знаёмства як з класікай сучаснай паэзіі, так і з тэорыяй вершавання. Прыкладзём спачатку прыклады з твораў такой значнай рускай паэткі, як Б. Ахмадуліна: *грубо – грустно; обвязала – обезьяна; однако – ондатра; хрустят – хрусталь; другом – огонь; чернейших – черешен; монолог – молодом; наделал – демон; бокал – богат; деталь – диктант; превесел – профессор; вниз – больницы; представьте – присядьте; дурно – стеклодува; нежно – нечто; прости же – пречисты; корпела – копейка; дети – деньги; милый – алюминий; скушно [менавіта ў такім напісанні] – искусство; оплошность – подлость; круг – клюв; руку – рюмку; согбенной – белой; забавы – зубами; колени – калеки; уборной – убогой; оставьте – асфальте* [1, с. 45–56] і г. д. Гэта прыклады толькі з аднаго твора – паэмы «Сказка о дожде» (1962). А вось цытата з рамана У. Караткевіча «Леаніды не вернуцца да Зямлі», які датуецца тым жа 1962 г.:

– *І за якую ты рыфму?*

– *Я за дакладную рыфму і за ўсякую рыфму. І зусім без рыфмы – абы добра.*

– *Ну, у гэтым я з табою вораг, – сказаў Вайвадс* [8, с. 78].

Такая спрэчка характэрная для тых часоў, больш дзіўна, што падобныя спрэчкі можна пачуць сёння.

Да недакладных (няпоўных, прыблізных) рыфмаў адносяцца рыфмы асанансныя, кансанансныя, апорныя, усечаныя, рознанаціскныя, анаграмныя [9, с. 323]. Цікава, што вельмі часта недакладныя рыфмы маюць карані ў фальклоры. Гэта значыць, што трэба разумець не толькі іх наватарскі, але і іх традыцыйны характар. Цікавы прыклад – няроўнаскладовая рыфма. Адночы мы сутыкнуліся з меркаваннем, што ў рыфме *няправільнасці – неаперабельнасць* першае слова лепей замяніць на *няправільнасць*, каб былі аднолькавыя клаўзулы. Але навошта? Сучасная рыфма лёгка дапускае рознаскладовыя клаўзулы.

Вось што піша В. П. Рагойша пра ролю недакладных рыфмаў: «Паколькі колькасць дакладных рыфмаў абмежаваная, недакладныя рыфмы значна павялічваюць агульны лік рыфмовых сугуччаў, а тым самым і эўфанічныя мажлівасці верша. Недакладныя рыфмы даюць магчымасць супастаўляць розныя, падчас далёкія паняцці, пашыраюць асацыятыўныя межы паэтычнага слова. Нарэшце, недакладныя рыфмы ў большай ступені, чым дакладныя, валодаюць эфектам парушэння рыфмовага чакання...» [9, с. 323–324]. А ўсё гэта важна, бо рыфма мае семантычнае значэнне, а не толькі акустычнае.

Усё сказанае не азначае, што недакладная рыфма ніколі не можа расцэньвацца як недахоп. Яна робіцца недахопам пры ўмове яе выпадковасці, неарганічнасці ў кантэксце паэтыкі твора, антыэстэтычнасці. Іншымі словамі, рыфма заўсёды ацэньваецца з пункту гледжання семантычнай і эстэтычнай матываванасці.

На ўзроўні сінтаксісу верш прыныцова адрозніваецца ад прозы некаторымі характарыстыкамі, якія недасведчаныя людзі гатовы аднесці да недахопаў тэксту. Адразу трэба згадаць інверсію і паўтор. Інверсія – аснова вершаванага сінтаксісу. Думку трэба ўпісаць ў рытм, а для гэтага словы даводзіцца перастаўляць. Цікава, што менавіта гэты, здавалася б, чыста тэхнічны момант мя-

няе саму псіхалогію ўспрымання паэзіі (гл.: [6, с. 484–485]). Інверсія ў любым тэксце (у тым ліку праявічым) мае значэнне сэнсавага вылучэння. Частотнасць інверсій у паэзіі павышае семантычную насычанасць значна большай колькасці маўленчых фрагментаў, чым у прозе. У выніку сама маўленчая структура аказваецца змястоўным фактарам. Сцёсла гэта можна выразіць наступным афарыстычным сцвярджэннем: у паэзіі трэба слухаць мову.

Такім чынам, спробы змагацца з інверсіяй у вершах (а такія спробы мы назіраем) нельга прызнаць канструктыўнымі.

Тая ж сітуацыя з лексічнымі паўторамі. Нас прывучылі, што лексічны паўтор – гэта амаль заўсёды дрэнна. Але паэзія ўся на паўторах. Адзін інтэрнэт-крытык займаўся тым, што падкрэсліваў у вершах усе словы, якія паўтараюцца, каб паказаць «недахопы».

Нарэшце, трэба разумець, што паэтычны сінтаксіс значна больш разняволены, чым праявічны. А ў сучаснай паэзіі гэта трэба прызнаць своеасаблівай мастацкай нормай. (Творчасць М. Цвятаевай, напрыклад, нельга ўявіць без гэтай асаблівасці.) Наўрад ці рэдактарам трэба імкнуцца прыводзіць тэкст у адпаведнасць з падручнікамі граматыкі або ўшчуваць аўтараў.

Такім чынам, сама эстэтычная прырода паэзіі дыктуе свае патрабаванні да рэдактарскага аналізу вершаванага тэксту. Як вядома, кожны тэкст мае нейкія свае асаблівасці, якія робяць яго ўнікальным. Кожны канкрэтны твор высоўвае свае патрабаванні да рэдактара (прычым у тэорыі рэдагавання гэта даўно не навіна). Тым больш у паэзіі заўсёды будзе шмат нечаканага, дзіўнага, часам незразумелага, бо ў такіх нечаканасцях – уся прырода паэзіі. І рэдактару не трэба спяшацца бачыць недахопы там, дзе іх няма.

БІБЛІАГРАФІЧНЫЯ СПАСЫЛКІ

1. *Ахмадуліна Б. А.* Избранное. Стихотворения. Поэмы. Эссе. Переводы. М. : Олимп : Астрель, 2009. 640 с.
2. *Багдановіч М.* Поўны збор твораў : у 3 т. Т. 1 : Вершы, паэмы, пераклады, наследаванні, чарнавыя накіды. Мінск : Нав. і тэхн., 1991. 752 с.
3. *Блок А.* Собрание сочинений : в 6 т. Т. 1. М. : Правда, 1971. 478 с.
4. *Волошин М.* Избранное : стихотворения, воспоминания, переписка / сост., подг. текста, вступ. ст. и ком. З. Давыдова, В. Купченко. Минск : Маст. літ., 1993. 479 с.
5. *Дуброўскі А. У.* Рэдагаванне вершаванага тэксту: метадалагічныя асновы выкладання // Сучасная журналістыка: актуальныя праблемы : зб. навук. арт. / рэдкал. : В. А. Зразікава (гал. рэд.) [і інш.]. Мінск : Иппокрена, 2011. С. 19–23.
6. *Дуброўскі А.* Рэдактарскі аналіз вершаванага тэксту: крытэрыі мастацкасці паэтычнага твора і праблема літаратурных іерархій // Слова ў кантэксце часу: да 85-год. праф. А. І. Наркевіча : зб. нав. прац : у 2 т. / пад аг. рэд. В. І. Іўчанкава. Т. 1. Мінск, 2014. С. 480–491.
7. *Дуброўскі А.* Рэдактарскі аналіз вершаванага тэксту: сістэмы вершавання // Жыццём і словам прысягаючы... : да 90-годдзя заслуж. работніка адукацыі Рэсп. Беларусь, д-ра філал. навук, праф. Міхася Яўгенавіча Цікоцкага : зб. навук. прац / пад агул. рэд. д-ра філал. навук праф. В. І. Іўчанкава. Мінск : Адук. і выхав., 2012. С. 179–188.
8. *Караткевіч У. С.* Збор твораў : у 25 т. Т. 6 : Леаніды не вернуцца да Зямлі : раман амаль што сентыментальны. Мінск : Маст. літ., 2014. 462 с.
9. *Рагойша В. П.* Паэтычны слоўнік. 3-е выд., дапрац. і дап. Мінск : Бел. навука, 2004. 576 с.

КОНЦЕПЦИЯ ОБРАЗА ИВАНА-ДУРАКА В СКАЗКЕ-ПОВЕСТИ В. ШУКШИНА «ДО ТРЕТЬИХ ПЕТУХОВ»

М. М. Касимова

*Бакинский славянский университет, ул. С. Рустамова, 25,
AZ1014, г. Баку, Азербайджан, kasimova.majya@yandex.ru*

В статье исследуются социально-исторические и эстетические аспекты проблемы личности в русской литературе конца XX – начала XXI в. Изучение этой проблемы опирается на то, что в данный период характерной чертой литературного процесса становится возрождение национального духа, стимулирующее формулирование национальных и интернациональных типов характера.

Ключевые слова: концепция; национальный тип характера; нравственность; русская классическая литература; художественный образ.

КАНЦЭПЦЫЯ ВОБРАЗА ІВАНА-ДУРНЯ Ў КАЗЦЫ-АПОВЕСЦІ В. ШУКШЫНА «ДА ТРЭЦІХ ПЕЎНЯЎ»

М. М. Касімава

*Бакинскі славянскі ўніверсітэт, вул. С. Рустамова, 25,
AZ1014, г. Баку, Азербайджан, kasimova.majya@yandex.ru*

У артыкуле даследуюцца сацыяльна-гістарычныя і эстэтычныя аспекты праблемы асобы ў рускай літаратуры канца XX – пачатку XXI ст. Вывучэнне гэтай праблемы абапіраецца на тое, што ў дадзены перыяд характэрнай рысай літаратурнага працэсу становіцца адраджэнне нацыянальнага духу, якое стымулюе фармуляванне нацыянальных і інтэрнацыянальных тыпаў характару.

Ключавыя словы: канцэпцыя; нацыянальны тып характару; маральнасць; руская класічная літаратура; мастацкі вобраз.

Василий Шукшин, продолжая в своем творчестве лучшие традиции русской классической литературы, творил в переломную эпоху, когда активизировались не только исторические, но и общекультурные процессы. Рассказывая о простом, негероическом и близком каждому читателю, ему удалось отразить в своем творчестве проблемы, характерные для поворотного момента в развитии общества, тесно связанные с эволюцией самого писателя-художника и человека.

Написанная в 1974 г. и опубликованная в год смерти писателя вдовой Н. Федосеевой-Шукшиной в журнале «Наш современник» (1975, № 1), повесть-сказка «До третьих петухов», сегодня считается недооцененным произведением писателя. Первоначально носящая название «Ванька, смотри!» с подзаголовком «Сказка про Иванушку-дурачка, как ходил он за тридевять земель добывать

справку, что он умный и современный», она воспринималась исследователями творчества Шукшина как своего рода завещание. Почти в стиле и духе знаменитого стихотворения Р. Киплинга с одноименным названием («Завещание») речь и здесь, по мнению некоторых критиков, шла о диалоге, или перекличке идей настоящего и будущего. Знаток творчества В. Шукшина В. А. Чалмаев, по нашему мнению, вполне справедливо утверждал, что сюжет этой повести-сказки в буквальном смысле слова полон сомнений, тревожностей и сострадания к так называемым чудикам. Однако именно «чудики» спустя четверть столетия после смерти автора (1974) органично вписались в зловещую атмосферу XXI в., когда демоническое мировоззрение некоторых писателей словно схлестнулось с техническим взлетом в эпоху нынешней глобализации. И В. А. Чалмаев оказался прав, отметая разного рода сомнения относительно «нежизнеспособности образа простого деревенского парня» [6]. К словам видного современного критика мы могли бы добавить, во-первых, тот факт, согласно которому, создавая форму сказки-аллегии, Шукшин обратился к широко распространенному в русской классической литературе художественному приему фольклорной сатирической стилизации. Во-вторых, стоит перечитать хотя бы известный рассказ Бориса Евсеева «Юродивый», чтобы лишний раз убедиться в жизнестойкости названных героев В. Шукшина. Только вместо его «чудиков» и простонародья героем земли русской в переносном смысле становятся такие же юродивые. Но, в отличие от сатирически обостренной щедринской трактовки литературных персонажей, как и героев русской сказки, Шукшин по-новому подходит к оценке поведения классических героев, меняя при этом социально-нравственную трактовку их черт характера.

На книжной полке в библиотеке (являющейся символом общества) вспыхнул спор о законности пребывания Ивана-дурака в окружении героев русской классической литературы: «Нужны ли такие Иваны в русском обществе?». В споре принимают участие: крестьянка Бедная Лиза, помещик Обломов, Акакий Акакиевич, не то Онегин, не то Чацкий, Лишний, Пришибленный, имеющий канцелярский облик Лысый, Конторский – «законные» русские классические литературные персонажи. Они приходят к общему мнению: «Иван – фигура сомнительная, гражданских прав на присутствие в литературе не имеет и должен принести справку, что он умный». Писатель раскрывает свою позицию при ответе на вопрос о важности присутствия героя из народа на книжной полке среди классических героев через иллюзию спора персонажей-прототипов классических героев, с народным героем. Ответ на вопрос: Имеет ли право Иван-дурак там находиться, по нашему мнению, органично вписывается в традиционный подход к «сатире М. Е. Щедрина» [2].

Иван-дурак в конце своего пути должен получить мифическую, условную бумажку-справку, да еще и с печатью. По дороге он встречается с Мудрецом, чей образ, олицетворяя определенный социальный тип, паразитирующий на уважительном отношении к науке и потому имеющий определенную власть, намного проигрывает, несмотря на значимость его появления в тексте повести-сказки. Следует отметить и важность того факта, что на место Мудреца Шукшин предполагал выдвинуть Летописца. Противопоставляя образ Ивана-дурака ключевому образу в повести-сказке – Мудрецу, Шукшин на материале жанра рус-

ской сказки поднимает целый пласт социально-нравственных проблем, связанных с постановкой вопроса о важности и необходимости присутствия самосознания деревенского жителя в жизни русского общества и о значимости роли в реальной жизни таких вот Иванов-дураков.

В силу терпеливости и покорности характера Иван-дурак, так и не понявший, зачем ему нужна эта справка, выйдет на середину библиотеки, поклонится всем поясным поклоном и, подтянув потуже армячишко, направится к двери. Отправив Ивана за справкой, автор превратит спор-диалог, возникший на полке в библиотеке, в философско-символическое рассуждение о важности этого типа героя, подаваемого другими героями русской классической литературы как вызывающего стыд за собственный народ. Звонко и убежденно, подытоживая затянувшийся спор, Лиза говорила: «Мне стыдно, что Иван-дурак находится вместе с нами. Сколько можно?! До каких пор он будет позорить наши ряды» [7, с. 8]. Помещик Обломов добавляет: «Мне тоже неловко рядом с дураком сидеть. От него портянками пахнет... Да и никому, я думаю...» [7, с. 8]. Крестьянка Лиза предложила всем «отправить Ивана-дурака к Мудрецу за справкой», и «если он к третьим петухам не принесет справку, пускай.. я не знаю.. пускай убирается от нас. – Куда же ему? – спросил Илья грустно. – Пускай идет в букинистический! – жестоко отрезала Лиза» [7, с. 15]. Со словами-поддержки богатыря Ильи «в огне тебе не гореть, в воде не тонуть. За остальное не ручаюсь» [7, с. 15] спор превратился чуть ли не в кровавую драму из-за Атамана, который собирался пустить в ход свою саблю, но его резко обрубил Акакий Акакиевич, выкрикнув: «Закрывать на учет!».

Отталкиваясь от спора, превратившегося в диспут присутствующих на книжной полке героев, автор продолжает свое повествование с опорой на фольклорный образ пути-дороги. Использование таких сказочных элементов, как зачин, фантастическое место действия (за тридевять земель, туда, не зная куда), имена сказочных фольклорных героев: Иванушка-дурачок, Баба-Яга, Несмеяна, Леший, Домовой, богатырь Илья, казачий Атаман, а также не-фольклорного героя – Мудреца, дали возможность Шукшину создать повесть-сказку, являющуюся своего рода синтезом его размышлений о нравственных чертах и традициях национального русского характера, сопоставив их с поступками и поведением классических персонажей, и создать национальный концепт – образ Ивана-дурака. Авторская позиция по отношению к образу Ивана-дурака как нашего современника объясняет и феномен ряжения самого Шукшина в маску Ивана-дурака на первых порах пребывания в институте кинематографии, когда он пытался демонстративным ношением кирзовых сапог показать всем насмехающимся над ним городским сокурсникам: «Да, вот он, я – деревенский парень». Тем самым была символически воссоздана параллель между судьбой, в сказке, Ивана-дурака, которому предстояло доказать, что он не дурак, и в жизни – самого автора – деревенского паренька, приехавшего в город.

Если внимательно вчитаться в текст этой сказки, равно как и некоторых других рассказов В. Шукшина, то невольно приходишь к признанию следующего принципа его письма и мировосприятия соответственно. В наши дни его относят к той когорте писателей, которые в попытке понять основные тенденции времени, значительно больше внимания уделяют философским вопросам, неже-

ли социальным. Хотя последнее тоже немаловажно, но объективно В. Шукшин подчиняет свою философскую линию духовно-эстетическим ценностям. Это отражено и в анализируемой нами сказке. Подтверждением этого тезиса является и высказывание одного из азербайджанских исследователей творчества Шукшина А. А. Гаджиева [2], справедливо утверждающего, что в наше время мифологическое мышление и фольклорные традиции стали важным фактором развития во всех формах современной культуры и что та комическая ситуация, которая возникла в кинематографической среде в связи с его настойчивым ношением сапог, не привела в итоге к отторжению деревенского парня от городской культуры, а в сознании Ивана закрепила мысль о важности и значимости роли русской классической литературы в жизни народа. Глубоко осознающий важность положительных сторон городской культуры, В. Шукшин сознательно переведет проблему повести-сказки в несколько иную плоскость: в ней не окажется специфического для раннего творчества писателя традиционного противопоставления темы «город-деревня», но получит утверждение в осознании крестьянского героя понимания того «высокого», что, по сути, должна была нести русская классическая литература, и того «низкого», которое проявляли, по его мнению, считающие себя высокоинтеллектуальными людьми представители книжной литературы, находящиеся с Иваном-дураком в одинаковых условиях «запертыми» на полке в книжной библиотеке, но не желающие находиться с ним рядом.

В их лицах-знаках Шукшин покажет всех тех, с кем ему пришлось встретиться на своем жизненном пути, как и Ивану-дураку, начавшему свой путь с осознания важности и значимости типа личности и доказательства того, что он вовсе не дурак, и что он себе на уме и может справиться с трудностями, ничем не хуже других книжных героев. В ситуации вынужденных поисков ответа на вопрос: «Дурак или нет Иван?» в библиотеке ему сочувствуют только два фольклорных собрата: казацкий Атаман и Илья Муромец: «Иди, Ванька, – тихо сказал Илья. – Надо идти. Вишь, какие они все... ученые. Иди и помни: в огне тебе не гореть, в воде не тонуть... За остальное не ручаюсь» [7, с. 16].

Несмотря на то, что не все названные в статье персонажи русской классической литературы участвуют в действиях сюжета, при знакомстве с содержанием повести-сказки важно понять главную задумку автора, посылающего своего героя за справкой: о значимости художественной функции образа Ивана-дурака в раскрытии концепта его образа как национального типа русского героя. Его постановкой писатель отвечал на вопрос: «Кто же все-таки этот загадочный Иван-дурак?», выражающий в основе своего характера сугубо национальные черты русского деревенского человека, и чей образ можно присоединить к возникающим в 60-х – начале 70-х годов дискуссиям о сущности русского национального типа героя.

Шукшин покажет своего героя, идущего за справкой к Мудрецу, в знаковых встречах с Бабой-Ягой, Змеем Горынычем и его невестой, дочерью Бабы-Яги, Медведем, чертями, которые символизируют ситуации выбора, разочарований и открытий с целью самоутверждения идеала русской души и желанием обрести свое место в жизни общества. При этом нравственный идеал самого писателя будет воплощаться и развоплощаться в процессе встреч героя с волшебными

персонажами сказки, несущими в своей основе попеременно как фольклорные, так и современные черты, и со всем тем хорошим или плохим, свойственным русскому человеку. В эпизоде с Бабой-Ягой видно, что она живет скорее не разумом, а чувством, и сердце ее никому не обмануть; а когда она предлагает Ивану поработать, а тот отказывается, просматривается явный намек на леность как русскую характерную черту. Но, если знакомство с Бабой-Ягой приводит Ивана к мыслям о добре и зле, то встреча с тупым самодуром Змеем Горынычем, чей образ вполне симметричен образу Лизы, вызывает другой поток размышлений героя: о смысле жизни, о призвании человека, связанного с поиском истины. В образе Змея Горыныча проглядывает высокомерие мещанина, вчерашнего деревенского выходца, успевшего стать мигрантом, который, нахватавшись в городе (или даже у себя в деревне) всевозможных культурных обносков, счел это вполне достаточным, чтобы ощутить свое превосходство над «серым» деревенским героем Иваном-дураком.

В повести-сказке «До третьих петухов», не отходящей от заявленной в русском литературном процессе второй половины XX в. тенденции – ориентации на фольклор и мифопоэтическую традицию, мы наблюдаем следование четкому выражению нравственного идеала русского национального типа характера, опирающегося на мифофольклорную поэтику жанра сказки. При этом отображение специфических особенностей образа Ивана-дурака, наряду с раскрытием его исконно-традиционных черт характера русского человека, таких как покорность, наивность, леность, неповоротливость, доверчивость, говорят о том, что при создании национального типа героя автор опирался на специфику менталитета и поведения, быта и жизненного уклада русского мужика-крестьянина. Дополняют традиционные характеристики Ивана-дурака разработанные Шукшиным еще на раннем этапе творчества черты героев-чудаков, мигрантов и «непутевых» героев. Вводя концепт «загадочного» образа Ивана-дурака в сюжет повести-сказки, Шукшин тем самым обобщает свое представление об образе «героя нашего времени», как о русском национальном типе героя.

БИБЛИОГРАФИЧЕСКИЕ ССЫЛКИ

1. Аннинский Л. Творчество В. М. Шукшина. М. : Совет. писатель, 1988. 347 с.
2. Гаджиев А. А. «Безумие без безумного» (чудики В. Шукшина) // Русская проза. Вторая половина XX века. Опыт мифопоэтического толкования. Баку : Бакин. славян. ун-т, изд-во «Китаб алями», 2003. С. 22–38.
3. Гаджиев А. А. О методологии изучения современной русской прозы в аспекте мифопоэтики // Ученые записки Бакинского славянского университета. Сер. «Язык и литература». 2012. № 1. С. 79–90.
4. Ершов Л. Правда и нравственность. Своеобразие сатиры В. Шукшина // Л. Ершов. Память и время. М. : Современник, 1984. С. 247–263.
5. Кривошапова Т. В. Жанр литературной сказки в прозе В. Шукшина // Фольклор и литература Сибири. Омск : Омский гос. пед. ин-т им. А. М. Горького, 1981. С. 24–33.
6. Чалмаев В. А. Василий Шукшин на рубеже веков и столетий: Новое прочтение // Литература в школе. 2009. №9. С. 16–20.
7. Шукшин В. До третьих петухов : Сказка про Ивана-дурака, как он ходил за три-девять земель набираться ума-разума. М. : Сов. Россия, 1980. 96 с.

ІНТЭРТЭКСТУАЛЬНЫ ДЫЯЛОГ ПАМІЖ БЕЛАРУСКАЙ І КІТАЙСКАЙ КУЛЬТУРАМІ Ў ВЕРШАХ КІТАЙСКАГА ЦЫКЛУ МАКСІМА ТАНКА

Лю Цзялэ

*Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт, пр. Незалежнасці, 4,
220030, г. Мінск, Беларусь, liujialepro@gmail.com*

У артыкуле характарызуецца кітайскі цыкл вершаў Максіма Танка, створаны пасля паездкі ў Кітайскую народную рэспубліку ў 1957 г. Даюцца звесткі пра яго напісанне, публікацыю і пераклады. Аналізуецца змест вобразаў у вершах «Міска для рысу», «Бронзавае лостэрка», «Засуха ў правінцыі Хэнань», «Мост дружбы», «За бяседным сталом», «Ці Байшы». Вызначаюцца інтэртэкстуальныя сувязі мастацкіх вобразаў вершаў з традыцыйнай культурай Кітая, яго старажытнай гісторыяй, сацыяльнымі зменамі ў жыцці народа, з’явамі прыроды. Вылучаюцца сэнсавыя канатацыі, блізкія беларусам і кітайцам. Акрэсліваецца патэнцыял канструктыўнага дыялогу паміж рознымі культурамі, якому ў 1950-я гады паспрыяла творчасць Максіма Танка.

Ключавыя словы: беларуская літаратура; лірыка; кітайская культура; мастацкі пераклад; вобразнасць; інтэртэкстуальнасць.

Кітайскі цыкл вершаў Максіма Танка складаюць творы, напісаныя пасля візіту беларускага паэта ў Кітай (праходзіў з 30 верасня па 29 кастрычніка 1957 г.). Гэта вершы «Ля варот Цяньаньмэнь», «Ван суй!», «Лунмынскія пячоры», «Міска для рысу», «Мост Вечнага Спакою», «Ла ян», «Ці Байшы», «За бяседным сталом», «Засуха ў правінцыі Хэнань» і інш., усяго 26 вершаў. Яны ўвайшлі ў зборнік Максіма Танка «Мой хлеб надзённы» (1962), а ў перакладзе на рускую мову Я. Хелемскім, па звестках В. П. Рагойшы [1, с. 29], друкаваліся ў часопісах «Знамя» (1958, № 10) і «Новый мир» (1959, № 10); асобным выданнем выйшлі ў Маскве пад назвай «Восток зарей пылает» (1959). На кітайскую мову гэтыя вершы, разам з іншымі ўзорамі лірыкі Максіма Танка, перакладалі Гэ Баоцюань і У Ланьхань (Гао Ман).

Творчасць маладога Максіма Танка можна падзяліць на два перыяды ў залежнасці ад часу: перыяд Другой Польскай Рэспублікі (1921–1939) і перыяд Вялікай Айчыннай вайны (1940–1945). Біяграфія Максіма Танка ярка дэманструе цеснае перапляценне яго асабістага росту і сацыяльна-культурнага развіцця Беларусі. Як адзначае Гао Ман у «Перакладчыцкіх эсэ», «унікальныя гістарычныя і культурныя традыцыі Беларусі, такія як багатыя народныя легенды, народная музыка і мастацкі стыль, глыбока паўплывалі на творчае мысленне і эстэтычныя схільнасці Максіма Танка» [2, с. 27]. У працэсе кантакту з кітайскай культурай Танк перажыў значныя змены ў мысленні і культурным успрыманні. Падчас паездкі ў Кітай у 1957 г. ён шмат падарожнічаў па кітайскіх гарадах і вёсках і ўдзельнічаў у розных мерапрыемствах па культурным навучанні і

абмене. У Пекіне ён глядзеў спектаклі Пекінскай оперы і, паводле яго слоў, адчуў непаўторны шарм традыцыйнага кітайскага драматычнага мастацтва; у абменах з кітайскімі літаратарамі ён сутыкнуўся з рытмам і мастацкай канцэпцыяй кітайскай класічнай паэзіі. «Гэты вопыт прывёў да таго, што ён быў незнаёмы з кітайскай культурай, а цяпер мае моцную цікавасць да яе» [2, с. 123].

Гэты міжкультурны вопыт моцна паўплываў на яго творчыя ідэі, і ён пачаў уключаць элементы кітайскай культуры ў свае беларускія творы. Напрыклад, ён запазычыў вобразы «яркі месяц» і «горы і воды» з кітайскай паэзіі, спалучыўшы любоў да велізарных лясоў Беларусі з пейзажнай канцэпцыяй у кітайскай паэзіі, што адлюстроўвае сляды культурнага абмену і пэўнай блізкасці асобных прыродных рэгіёнаў Кітая і ландшафту Беларусі. Ён таксама займаў больш глыбокае разуменне адрозных культур і ўсведамленне разнастайнасці і агульнасці сусветнай культуры. Гэта кагнітыўнае змяненне не толькі ўзбагаціла яго асабістую творчую канцэпцыю, але і пакінула каштоўнае літаратурнае сведчанне пра культурны абмен паміж Кітаем і Беларуссю.

Чытанне вершаў Максіма Танка прыводзіць да думкі пра семіятычнае разуменне культуры. Яно кажа, што ўвесь свет з'яўляецца спецыфічным тэкстам і прасторай для камунікацыі. Гэтая прастора поўная інтэртэкстуальных перазоваў. Мастацтва вучыць заўважаць і разумець інтэртэкстуальнасць, у тым ліку – міжкультурную. Максім Танк у сваіх вершах даў узоры дыялогу паміж беларускай і кітайскай культурамі. Разгледзім сэнсавыя канатацыі у некаторых вершах Танка з кітайскага цыклу.

1. «Міска для рысу»: інтэртэкстуальнасць паміж культурнымі сімваламі і фонам часу

У гэтым вершы выкарыстоўваецца няяўная інтэртэкстуальнасць культурных сімвалаў. У вершы апісваюцца старажытныя міскі ў Забароненым горадзе. Як культурны сімвал, старажытныя міскі нясуць у сабе памяць гісторыі. Разам з іншымі скарбамі, згаданымі ў паэме, такімі як драконы, габелены і карціны, усё гэта стварае агульны вобраз старажытнай культуры. У той жа час,

Прыгледзься: мала ў ёй было зярна...

Якое шчасце, што сягоння рысам

У кожнага напоўнена яна! [3, с. 287].

Мінулае старажытнай міскі, г. зн. стан адсутнасці ў ёй ежы, мае на ўвазе магчымы голад або беднасць у старажытныя часы, што кантрастуе са шчаслівым жыццём людзей сёння з дастатковай колькасцю ежы. Гэта інтэртэкстуальнасць культуры і сацыяльнага фону, што выходзіць за рамкі часу і прасторы. Старажытная міска ўжо не з'яўляецца проста ізаляванай культурнай рэліквіяй. Разам з акаляючымі яе культурнымі рэліквіямі яна нясе ў сабе інфармацыю аб сацыяльным светапоглядзе, узроўні жыцця і іншых аспектах старажытных часоў. Сувязь тэксту з сучасным жыццём прымушае чытачоў задумацца, асэнсавать і ўявіць розныя карціны старажытнага і сучаснага грамадскага жыцця. Дзякуючы гэтаму кантрасту і інтэртэкстуальнасці падкрэсліваюцца змены часу і прагрэс, дэманструюцца каласальныя змены ў жыцці людзей ад мінулага да сучаснага, убагачаюцца гістарычныя і сацыяльныя канатацыі верша.

2. «Бронзавае люстэрка»: інтэртэкстуальнасць паміж уяўленнем і гісторыяй

Паэт пачаў уяўляць, як глядзіць у бронзавыя люстэркі, знойдзеныя ў старажытных грабніцах або закінутых курганах, і пытаецца ў люстэркаў розныя падрабязнасці пра старажытных прыгажунь, напрыклад:

*Скажы мне: якая глядзела
Ў цябе чараўніца-дзяўчына
І як яна веер трымала,
Ва ўборы якія прыбрана
Была, калі дом пакідала
Ў вясельным сваім палакіне?* [3, с. 294].

Гэтая фантазія не ўзніклі з паветра, а грунтаваліся на старажытных культурных традыцыях і разуменні людзьмі старажытнага жыцця. Дзякуючы гэтаму бронзавае люстэрка становіцца сродкам, які злучае сучаснасць і старажытнасць. Чытачы ідуць за ўяўленнем паэта і ўзнаўляюць у сваім уяўленні сцэны з жыцця старажытных кітайскіх жанчын, адначасова разважаючы пра гісторыю і традыцыі, напрыклад, такія як старажытныя шлюбныя звычаі. Гэтая інтэртэкстуальнасць не толькі павялічвае цікавасць да тэксту, але і надае яму чароўнасць, якая выходзіць за рамкі часу і прасторы, дазваляючы чытачам адчуць таемнічасць гісторыі.

3. «Засуха ў правінцыі Хэнань»: інтэртэкстуальнасць паміж прыроднымі краявідамі і сацыяльнай барацьбой

Верш адлюстроўвае прыродную сцэну страшэннай засухі ў правінцыі Хэнань, перадаючы наступствы гэтага катаклізму для прыроды і людзей.

*Чацвёрты месяц над Хэнанем
Гаючы дождж не марасіў,
Ні позна вечарам, ні раннем
Зямля не бачыла расы.
А пройдзе статак ці машына –
Адразу пацямнее дзень,
І ты спыняйся на гадзіну,
Пакуль зноў пыл не ападзе* [3, с. 296].

Затым паказваюцца сацыяльныя дзеянні людзей, якія супольна змагаюцца з засухай.

*І раптам – песня. Бачыш: крочаць,
Сцягі падняўшы над сабой,
Атрады моладзі, рабочых
Змагацца з засухай ліхой.
На плечах – вёдры са збанамі,
Мяхі з брызенту, чарпакі,
І вось ужо бурліць палямі
Вада з каналаў і з ракі* [3, с. 296].

Жорсткасць прыроднага катаклізму і вастрыня сацыяльнай барацьбы ўтвараюць рэзкі кантраст, але цесна пераплецены. Такая інтэртэкстуальнасць дазваляе чытачам атрымаць глыбокае разуменне сур'ёзнасці стыхійных бедстваў і ўстойлівасці, салідарнасці чалавецтва перад імі. Прыродная сцэна засухі служыць

фонам, падкрэсліваючы цяжкасць і веліч дзеянняў людзей па барацьбе з засухай; і дзеянні людзей па барацьбе з засухай змянілі цяжкае становішча, выкліканае засухай, і надзялілі прыроду новай жыццёвай сілай. Дзякуючы гэтай сувязі прыроднага і сацыяльнага тэкстаў верш не толькі паказвае пакуты прыроды і людзей, але і ўсхваляе сілу і дух людзей, умацняючы прывабнасць і ідэйную глыбіню верша.

4. «Мост дружбы»: інтэртэкстуальнасць паміж індустрыяльным нара- твам і традыцыйнымі вобразамі

Гэтая інтэртэкстуальнасць у вершы раскрываецца ў некалькіх планах:

а) інтэртэкстуальнасць вобраза моста ад старажытных часоў да сучаснасці

Вялікі мост у паэме ўтварае міжчасавы дыялог са старажытнымі кітайскімі «Сарокіным мостам» і «Мостам Чжаочжоу»:

- традыцыйны кантэкст: масты часта сімвалізуюць «связь» (напрыклад, мост Сарокі – пастуха і ткачыхі) або тэхналагічныя дасягненні (напрыклад, мудрасць рамесніка моста Чжаочжоу).

- сучасная рэканструкцыя: мост праз раку Янцзы ў горадзе Ухань, як «першы мост праз раку Янцзы», атрымаў паэтычную метафару «*Магутны мост*». Ён не толькі захоўвае функцыю «злучэння двух берагоў» традыцыйных мастоў, але і становіцца сімвалам сацыялістычнай індустрыялізацыі. Гэтая інтэртэкстуальнасць паміж старажытнасцю і сучаснасцю ўпісвае сучасныя прамысловыя дасягненні ў кантэкст традыцыйнай культуры і надае мосту новае ідэалагічнае значэнне.

б) палітычнае пераасэнсаванне вобраза ракі Янцзы

Рака Янцзы часта з'яўляецца сімвалам «смутку» і «вечнасці» ў класічнай паэзіі (напрыклад, «у творы Лі Юя “Яна падобная да ракі крынічнай вады, якая цячэ на ўсход”» [4, с. 121]), але ў паэзіі яна рэканструюецца як носьбіт «ракі шчасця» і «мост сяброўства і славы». Гэта перапісанне ўтварае міжтэкстуальную сувязь з вершам Мао Цзэдуна «Мост перасякае поўнач і поўдзень, і натуральная перашкода становіцца магістраллю» з «Воднай мелодыі: Плаванне» (1956) [5, с. 193]. Абодва выкарыстоўваюць мост праз раку Янцзы ў якасці цэнтральнага вобраза, ператвараючы прыродны ландшафт у рэвалюцыйны дыскурс «чалавек перамагае прыроду», што адлюстроўвае асноўную ідэалогію 1950-х гадоў «перамагання прыроды і пераўтварэння свету».

5. «За бяседным сталом»: інтэртэкстуальнасць традыцыйна- культурных канатацый

Арахіс, чай і яблыкi – гэта звычайныя вобразы сельскагаспадарчай прадукцыі, якія ўвасабляюць плён цяжкай працы фермераў і іх простае жыццё.

Стол застаўлены сціпла дарамі зямлі:

Залацістыя яблыкi, чай, арахіс [3, с. 289].

У той жа час гэтая сельскагаспадарчая прадукцыя таксама звязана з паляпшэннем жыцця сялян і іх дабрабытам, што ўскосна адлюстроўвае станючы ўплыў змен часу на фермераў і з'яўляецца сведкам змяненняў у жыцці фермераў.

У старажытнай кітайскай паэзіі яблыкi, чай і інш. часта з'яўляюцца прадстаўнікамі сельскага жыцця і сельскагаспадарчай вытворчасці. Напрыклад,

藝之荏菽，荏菽旆旆。禾役穰穰，麻麦幪幪，瓜瓞嗶嗶。（《诗经·大雅·生民》） [6].

У хуткім часе мы зможам пасадзіць сою, якая будзе моцна расці. Пасадзім проса і пшачотную зеляніну, і каноплі, і пшаніца – будуць актыўна расці, і дыні будуць пладаносіць (Кніга песень – Да Я – Шэн Мін).

«Кніга песень – Да Я – Шэн Мін» адлюстроўвае сцэну, калі Хоу Цзі саджае збожжавыя культуры, што адлюстроўвае значэнне, якое надавалася сельскай гаспадарцы ў старажытныя часы. Ураджаі сімвалізуе аснову выжывання і ўзнаўлення нацыі. Але ў творах Максіма Танка сельскагаспадарчая прадукцыя з’яўляецца ўвасабленнем паляпшэння вясковага жыцця і новай мадэлі развіцця (кааператываў), што адлюстроўвае заможнае жыццё людзей і чаканні будучыні ў зменлівы час. У параўнанні са старажытнымі часамі вобразы ўраджаю ў паэзіі Максіма Танка больш цесна звязаны з сацыяльным развіццём і эканамічнымі мадэлямі.

6. «Ці Байшы»: інтэртэкстуальнасць традыцыйна-культурных канатацый

Голас птушак, кветкі лотаса, вадаспад і горы – гэтыя прыродныя вобразы ўзяты з карцін Ці Байшы і сімвалізуюць яго творчае жыццё і дух.

Жыве ён у птушыных галасах,

У лотасе расцвіўшым, у траве,

У вадаспадах, горах і лясах [3, с. 283].

Шчабятанне птушак сімвалізуе жыццёвую сілу і спрыт, кветкі лотаса ўвасабляюць высакароднасць і чысціню, а горы і воды азначаюць прыгажосць і спакой прыроды. Гэтыя вобразы ствараюць прыгожую карціну мастацкага свету Ці Байшы, а таксама сведчаць аб тым, што яго мастацкая творчасць цесна звязана з прыродай.

У старажытнай кітайскай паэзіі лотас часта сімвалізуе высакароднасць, прыгажосць і чысціню. Напрыклад,

1. “山有扶苏，隰有荷花。”（《诗经·郑风·山有扶苏》）[6].

На гары ёсць дрэвы Фусу, а на балоце – кветкі лотаса (Кніга песень – Чжэн Фэн – У гары ёсць Фусу).

2. “接天莲叶无穷碧，映日荷花别样红。”

《晓出净慈寺送林子方》（宋·杨万里）» [7].

Лісты лотаса бясконцыя і зялёныя, а кветкі лотаса чырвоныя на сонцы (Провады Лінь Цзыфанга на досвітку з храма Цзіньцы (дынастыя Сун, Ян Ваньлі)).

Верш «Кніга песень – Чжэн Фэн – У гары ёсць Фусу» пачынаецца кветкамі лотаса, якія падкрэсліваюць жаночую прыгажосць; кветкі лотаса, апісаныя Ян Ваньлі, паказваюць прыгажосць Заходняга возера. У вешы Танка «Ці Байшы» лотас становіцца ўвасабленнем мастацкага духу Ці Байшы, увасабляючы прыгажосць і жыццёвую сілу яго мастацтва. Ён мае нешта агульнае з сімвалічным значэннем старажытнага лотаса, але больш цесна звязаны з мастаком.

Вобраз туі:

Пасаджаныя туі на зямлі

Пад неба кроны вечныя ўзнялі [3, с. 283].

Туі сімвалізуюць устойлівасць і вечнасць, маюцца на ўвазе, што мастацкія дасягненні Ці Байшы такія ж вечныя і бессмяротныя, як туя, а яго мастацкі дух і ўклад заўсёды будуць стаяць высока і ззяць у доўгай рацэ гісторыі.

Падводзячы высновы, канстатуем, што інтэртэкстуальныя прыёмы ў гэтых вершах дэманструюць моцнае мастацкае абаянне і каштоўнасць. Ці гэта перап-

ляценне культурных сімвалаў і фону часу, ці сутыкненне ўяўлення і гісторыі, ці зліццё міфаў і легенд з рэальнымі краявідамі, ці збор элементаў нацыянальнай культуры або ўзаемаадлюстраванне культурных вобразаў – усё гэта значна пашырае выразнасць і прывабнасць паэзіі, спрыяе ведам і стасункам паміж Кітаем і Беларуссю, вызначае духоўную ўзаемасувязь і патэнцыял канструктыўнага дыялогу паміж рознымі культурамі.

БІБЛІАГРАФІЧНЫЯ СПАСЫЛКІ

1. Рагойша В. П. Падарожжа Максіма Танка ў Кітай (паводле «Дзённікаў» паэта) // Беларуско-кітайскі культурны дыялог : гісторыя, сучаснае становішча, перспектывы : сб. науч. ст. / под науч. ред. Н. Н. Хмельницкого. Минск : РИВШ, 2014. С. 27–32.
2. Танк Максим. Избранные стихотворения : пер. с русск. яз. Пекин, 1958. 124 с.
3. Танк, Максім. Збор твораў : у 4 т. Мінск : Паліграф. камб. імя Я. Коласа, 1967. 600с.
4. 张玖清.李煜全集.武汉:崇文书局, 2015. 208 с. (Чжан Цзюцин. Полное собрание сочинений Ли Ю. Ухань : Книжный магазин, 2015. 208 с.)

УДК 821.161.3.09”19”(092)Гарун А.

МАСТАЦКАЕ АСЭНСАВАННЕ ПЕРШАЙ СУСВЕТНАЙ ВАЙНЫ Ў ЛІРЫЦЫ АЛЕСЯ ГАРУНА

Г. М. Мятліцкая

*Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт, пр. Незалежнасці, 4,
220030, г. Мінск, Беларусь, hanna.miatlitskaya@gmail.com*

У артыкуле разгледжана асэнсаванне Алесем Гаруном у лірычных творах антычалавечай сутнасці Першай сусветнай вайны і трагедыі беларускага народа і асобнага чалавека ў ліхі ваенны час, прааналізаваны роздум паэта пра вытокі вайны і бязмерныя пакуты, якія суправаджаюць яе, матывы неабходнасці абароны роднай зямлі ад чужынцаў-захопнікаў, барацьбы ў ахопленым вайной краі за долю і волю, а таксама асаблівасці паэтычнага светабачання аўтара, уплыў на яго творчасць фальклорнай паэтыкі.

Ключавыя словы: Аляксандр Гарун; Першая сусветная вайна; змагарная лірыка; трэны; фальклорныя матывы.

Аляксандр Гарун (Прушынскі Аляксандр Уладзіміравіч, 1887–1920) – адзін з першых беларускіх аўтараў, хто адгукнуўся на скрушную вестку аб пачатку Першай сусветнай вайны, – напісаў 14 жніўня 1914 г. верш «Праводзіны». У гэты час паэт знаходзіўся ў Сібіры, дзе «адбываў кару за палітычны рух 1905 года» [3, с. 302]. Як слушна заўважыў даследчык У. Казбярук ва ўступным артыкуле да зборніка выбраных твораў Аляся Гаруна «Сэрцам пачуты звон»: «Пісьменнік у многім абганяў сваю эпоху, узнімаўся над сучаснікамі ў асэнсаванні падзей... Наогул у асэнсаванні трагічнага і бесчалавечага характару

Першай сусветнай вайны адразу ж пасля яе пачатку беларуская літаратура з усёй відавочнасцю паказала сваю ідэйна-мастацкую сталасць... У час любой вайны пакутуюць не тыя, хто яе пачынае, а простыя людзі. А беларускія пісьменнікі выяўлялі настроі самога народа, таму яны і паказалі злачынны, антычалавечны характар вайны» [2, с. 15].

Верш «Праводзіны» Алеся Гаруна напісаны ў форме маналогу лірычнага героя, адрасаванага брату, які ідзе на вайну, пакідаючы сваю сям'ю на «*сляпую долю*». У вершы створаны абагульнены вобраз будучага воіна, якога аўтар спецыяльна пакінуў безыменным, а звароткам *брат* падкрэсліў яго блізкасць (роднасць) да сябе. Паэт гаворыць пра антычалавечую сутнасць вайны, у якой няма ніякіх законаў:

*Сорам і ганьба для свету вайна,
Як ні мяркуй, ні судзі;
З боскіх законаў смяецца яна...
Мусіш, аднак жа... Ідзі!* [1, с. 95].

На вайне кожны рызыкуе жыццём, не ведае, ці зможа выжыць і вярнуцца дадому: «*Як праканаціся ў долі сляпой: // Пусце? – не пусце назад?*» [1, с. 95]. Падчас праводзін у войска паэт суцяшае прызыўніка, што тыя, хто не ідзе ва-яваць (у вершы выкарыстана форма «мы»), будуць клапаціцца аб яго дзецях і маліцца, каб ён вярнуўся. Лірычны герой дае наказ брату быць смелым («*сме-лага сэрца не раняць штыкі*»), не пляміць сумлення і быць літасцiвым да параненага ворага, бо таксама «*мае ён дзетак, сям'ю...*»: «*Быў чалавекам ты, браце, у нас, // Будзь чалавекам і там*» [1, с. 95].

Лірыку Алеся Гаруна пра Першую сусветную вайну ў цэлым можна падзяліць на два тэматычныя пласты: апісанне і асэнсаванне сутнасці вайны і асэнсаванне трагедыі чалавека на вайне.

Алесь Гарун глыбока ўспрыняў трагедыю беларускага народа, каля палавіны тэрыторыі якога апынулася пад нямецкай акупацыяй, суперажываў разам з суайчыннікамі. Ягоны боль выліўся ў шэраг твораў. Так, верш «Чалавечая кроў» (надрукаваны ў зборніку «Зажынкi» (1919) пад назвай «Чырванюткая кроў») утрымлівае аўтарскі роздум пра вытокі вайны. Кроў выступае як сімвалічнае ўвасабленне вайны, квінтэсэнцыя ваеннага жаху. Кроў разліваецца па зямлі «*ад пачатку вякоў, // Ад граніцы яе да граніцы*». Людзі па калені ў крыві ідуць, «*а куды? – без адказу дарога*» [2, с. 122].

У твор уключана страфа, у якой аўтар спрабуе разабрацца, дзеля чаго вядуцца войны, праліваецца кроў:

*За дабро, дзеля зла праліваюць цябе,
Дзеля крыві і скрыўджанай праўды,
Дзеля старых багоў і маляваным грабе,
Дзеля новых – нязнаных запраўды* [2, с. 122].

Верш заканчваецца аўтарскім вывадам, што, на жаль, няма надзеі «запыніць» гэты працэс, немагчыма «*зачыніці на векі*» вайну.

Аўтарскі боль і суперажыванне народу ў ахопленым вайной краі знаходзім у вершы «У чужыне» (падзагалавак «Думы»), строфы якога пабудаваны ў форме двухчасткавага паралелізму: у першых двух радках лірычны герой гаворыць пра

сваё нявольнае жыццё ў Сібіры, а ў трох наступных радках змяшчаецца роздум пра вайну ў родным краі: «Свет людскі крывёю зліты, // Цяжкім болем твар парыты, – // Твар яго!»; «Там, у вайне абнятым краі, // Смерць збірае ураджаі, – // Косіць там!»; «Там, дзе гром, дзе свішчуць кулі, // Сном апошнім імат паснулі, // – Шмат братоў!..». У апошняй страфе лірычны герой звяртаецца з просьбай да свайго сэрца, каб яно перастала тужыць «аб волі» і злілося «з горам бедных матак, // Жонак, дзетак, ніваў, хатак» ці загінула [2, с. 121–122].

Аўтарскі роздум пра пакуты маці як праяву яе духоўнай сувязі з сынам знаходзім у вершы «Не плач». Страта сына на вайне – невылечны боль для кожнай маці. Аўтар суцяшае жанчыну («Знаць, такая воля, такі прысуд боскі» [1, с. 167]), кажа, каб не плакала: многія маці не ўбачаць сваіх дзяцей, бо вайна немагчыма без ахвяр. Гэты верш захаваўся ў чарнавых накідах Алеся Гаруна.

У 1919 г. быў напісаны алегарычны верш «***Лётала чайка, сумна крычала...», змест якога працягвае тэму разлукі маці і дзяцей. Разбурылі гняздзечка чайкі: птушка і да хмары кідаецца, і сонцу жаліцца, што «людзі благія дзетак забралі» [2, с. 192]. Рэфрэнам гучыць плач чайкі: «Кіулі, кіулі!» Гэты невялічкі твор пра бязмерную пакуту маці, якая засталася без дзетак і свайго гнязда. Верш арганічна прымыкае да твораў ваеннай тэматыкі: колькі было разбурана хат, колькі загінула дзяцей...

Верш «Трэны» (падзагалолак «3 гадоў няволі») быў напісаны зімой 1916 г. (упершыню надрукаваны ў часопісе «Рунь» (1920). «Гэта адзін з апошніх прыжыццёвых друкаваных твораў» [1, с. 412] Алеся Гаруна), ён таксама ўтрымлівае балючы аўтарскі роздум-перажыванне, спробу асэнсаваць пакуты роднага краю. «Беларускі мой радзімы краю», – прачула звяртаецца паэт у першым радку верша да роднай старонкі і спрабуе адшукаць адказ, за што, за якую правіну строгі свет карае яго край цяжкім лёсам, гнева на яго нялюдскім абрушваецца? Пытанне засталася без адказу (як вядома, першы варыянт аповесці М. Гарэцкага пра Першую сусветную вайну «Ціхая плынь» быў надрукаваны на рускай мове ў 1918 г. пад рытарычнай назвай «За што?»). Алесь Гарун паказвае, у што ператварыўся мірны беларускі край падчас вайны. Паэтыка верша адпавядае старадаўняму жанру трэна (трэнаса): «Скрозь пажэжжа, пусткі і руіны, // Скрозь нядоля, голад і галота, // Скрозь стагнота. // Тут – што людзі! – ў полі кожная быліна – // Сіраціна. // Падрабнеўся твой народ на часці, // Зносіць ён благое ліхалецце // Па ўсім свеце, // Апынуўся дзе, раскіданы няшчасцем, // Злой напасяй. // Перад гэтым быў ты, край, багаты, // Меў лясы, бязмежныя, як мора» [1, с. 106].

У вершы «На варце» аўтар распаўядае пра салдата, які нядаўна прызваны на вайну, а зараз стаіць на варце. І хоць цела надзвычай стомленае, думкі вартавога пра ўраджай, надвор'е, умалот:

Тры месяцы з дому... Аконы, атакі,
Гарматы, гранаты і тысячы куль...
А як там у хаце мае небаракі, –
Ніякае звесткі адтуль? [2, с. 121].

У фінале твора падкрэсліваецца: цела хоча спаць, вочы зліпаюцца, а неўтаймоўнае сэрца не ведае спакою, думкі лятуць да дому. Аўтар чуйна раскрывае сялянскую душу вайскоўца, забранага на фронт у гарачы час

жніва, якога хвалююць не вайсковыя справы, а праца, што засталася не даробленай ім, суседзі – ці дапамогуць жонцы Карусі звязіць, паараць...

Знаходзім і згадку пра Першую сусветную вайну як перыяд жыцця апалядальніка: герой верша «Трохлінейка-магазынка» расказвае пра сябе: спачатку ён быў у астросе, бо свабоды хацеў, а пасля трапіў у войска («*Мала костак усіх // Не зламалі, // Трохлінейку за то // Даравалі*»). Пры магазіннай вінтоўцы ён і дачакаўся свабоды. У заключнай частцы твора герой абяцае, што і далей будзе «*ваяваць // Для народу, // Бараніці наш край // І свабоду...*» [1, с. 115]. Лёс лірычнага героя ў вузлавых момантах суадносіцца з лёсам Алеся Гаруна, толькі паэт не ваяваў, а быў на пасяленні ў Сібіры.

Частка твораў Алеся Гаруна на тэму Першай сусветнай вайны напісана пад уплывам фальклору: паэтычнае светабачанне маладога аўтара арганічна ўвабрала ў сябе асаблівасці фальклорнай паэтыкі, пераплавіла іх, ды і сюжэты яго асобных твораў стылізаваны пад народную легенду. Напрыклад, верш «Згода» (у кнізе «Сэрцам пачуты звон» твор аднесены ўкладальнікам У. Казберуком да «вершаў розных гадоў (без даты)»), дзе аўтар распавядае пра двух братоў – Баўтрамея і Гарвазага, якія пасля таго, як не змаглі падзяліць бацькавай спадчыны, заўсёды сварыліся. Людзі нават прымаўкі з іх імёнамі прыдумвалі, ужывалі, калі трэба было паказаць няўступнасць. І толькі на вайне ў час атакі ў братоў прабудзіўся голас роднай крыві: Баўтрамей забыўся на асабістую крывіду і кінуўся на дапамогу Гарвазаму. У тым баі браты загінулі: «*Памірыў іх бог ласкавы // Міласці абразам*» [2, с. 201]. У гэтым творы, акрамя таго, аўтар паказаў псіхалагічны стан чалавека перад атакі і падчас бою.

Знаходзім у Алеся Гаруна і пераасэнсаванне фальклорнага сюжэта пра маці, якая праводзіць сына на вайну. Верш «Паходная» стылізаваны пад народную песню, у яго ўключана фальклорная вобразнасць: «*Завісаюць над табою, // Галубок мой, тучы...*»; маці прадчувае, што застанецца «*зязюлькай, // Сірацінкай ў свеце*»; смерць успрымаецца традыцыйна – праз вобраз марозаў: «*Загнятуць цябе марозы, // Мой пякнуткі квецце*». Сын суцяшае маці, кажа, што вернецца: вараненькі конь будзе «*капыцікам біці*», «*весела іржаці*», клікаць, каб яна выйшла яго сустракаць [2, с. 133]. У гэтым вершы незвычайны рытм – інтанацыя нагадвае марш або гімн, паэт выкарыстоўвае гукапіс – паўторы гукаў [р], [з], [к]. Верш і ўспрымаецца як заклік на марш, ісці ў баявы паход.

Дзве салдацкія песні без указання аўтарства былі апублікаваны ў зборніку «Падарунак Беларускаму Жаўнеру» (1920), сучасныя даследчыкі аднеслі іх да твораў Алеся Гаруна на падставе фактаў з біяграфіі паэта [1, с. 420]. Абодва творы вызначаюцца народна-песеннай інтанацыяй, элементамі фальклорнай мастацкай вобразнасці.

У першай песні «Як выправілі на вайну» паказаны ідэалізаваны малюнак праводзін у войска маладых хлопцаў, каб «*край свой ратаваць // І за долю ваяваць*» [1, с. 161] (маці выпраўляе сына, бацька – сына, жонка – мужа, дзяўчына – «*удаленькага хлапчыну*»), стрымана развітваюцца, жадаюць быць смелымі, удалымі ў бітвах. І бацька б разам пайшоў, каб не старасць, і жонка... Рэфрэн твора настройвае на аптымістычны лад:

*Раз, два, тры.
Ад зары і да зары
Будзем біцца,
Весьліцца [1, с. 160].*

Магчыма, гэты рытмічны, жыццесцвярджальны твор і быў напісаны з мэтай уздымаць настрой воінаў, якім давядзецца не шкадуючы жыцця бараніць родную зямлю ад чужынцаў.

Другая песня «Ой, не кукуй, зязюленька...» падтрымлівае маці, сын якой ваюе за родны край, разганяе яе сум. У суцяшэнне аўтар гаворыць, што сын прынясе ёй падарунак – долю-волю.

У абодвух творах фігуруюць вобразы і матывы змагарнай лірыкі: біцца за родны край, за волю; адваяваць, ратаваць, бараніць родны край; ваяваць за долю і волю; вобразы поля бітвы, сілы маладзенькай і інш.

Такім чынам, пры асэнсаванні Першай сусветнай вайны ў лірыцы Алеся Гаруна выяўляецца падабенства з вобразамі і матывамі фальклорных твораў. Вайна асуджаецца як негатыўная з’ява, якая прыносіць гора і краіне, і народу. І хоць паэта хваляюць трагічныя лёсы людзей, патрапіўшых у крывавую калатнечу, гора сям’і, якая правяла на вайну бацьку, сына, слёзы маці, на яго думку, свяшчэнны абавязак кожнага бараніць ад захопнікаў родны край, здабываць у бітвах для яго волю і долю.

БІБЛІАГРАФІЧНЫЯ СПАСЫЛКІ

1. *Гарун Аlesь*. Выбраныя творы ; уклад., прадм., камент. У. Казберука. Мінск : Беларус. кнігазбор, 2003. 448 с.
2. *Гарун Аlesь*. Сэрцам пачуты звон : Паэзія, проза, драматургія, публіцыстыка / уклад., прадм. і камент. У. Казберука. Мінск : Маст. літ., 1991. 359 с.
3. *Лёсік Я.* Аlesь Гарун. Матчын Дар (Рэцэнзія) // Язэп Лёсік. Творы : Апавяданні. Казкі. Артыкулы / уклад., прадм. і камент. А. Жынкін. Мінск : Маст. літ., 1994. С. 302–305.

УДК 008+130.2

THE INTERRELATION AND MUTUAL INFLUENCE OF CULTURES IN MODERN WORLD PROCESSES

F. J. Rahimova

*Baku Eurasian University, Academician H. Aliyev st., 135A,
AZ1110, Baku, Azerbaijan, rehimova1974@mail.ru*

The relation between cultures is one of the important directions of the development of the world culture. The influence of cultures plays an important role in the development and enrichment of every national science and culture. The interrelation and influence of cultures are multifaceted. The article analyzes these problems in details.

Keywords: culture; civilization; dialogue; interrelation; mutual influence.

ВЗАИМОСВЯЗЬ И ВЗАИМОВЛИЯНИЕ КУЛЬТУР В СОВРЕМЕННЫХ МИРОВЫХ ПРОЦЕССАХ

Ф. Д. Рагимова

*Бакинский евразийский университет, ул. академика Г. Алиева, 135А,
AZ1110, Баку, Азербайджан, rehimova1974@mail.ru*

Взаимоотношения культур составляет одно из важных направлений развития мировой культуры. В развитии и обогащении каждой научно-национальной культуры большую роль играет влияние культур других народов. Взаимосвязь и взаимовлияние культур носят многогранный характер, что и анализируется в данной статье.

Ключевые слова: культура; цивилизация; взаимосвязь; взаимодействие; диалог.

Mutual relations of cultures constitute one of the most important directions in the history of the development of world culture, as well as international relations. National or regional cultures that make up the totality of world culture are based on the cultural achievements of previous generations. In the process of historical development, certain traditional elements of culture are continuously enriched with new manifestations and achievements of culture. The interaction and influence of cultures is diverse and multifaceted. The influence of another culture is easily accepted if it corresponds to local cultural traditions and socio-historical conditions: in other cases, foreign cultural factors cannot seriously influence national and local cultures. In the process of historical development, there is a continuous exchange of information between different cultures. As a result, culture begins to incorporate international elements as well as unique national traditions, beliefs, lifestyle, worldview. But at the same time, no matter how closely each culture interacts with other cultures, it has a national character in form. Actually, it is necessary to take into account that some elements characteristic of the culture of this or that nation cannot leave the national framework because they are not attractive to other nations.

The more important elements of local culture have crossed the borders of national culture the more become an integral part of world culture and make great contributions to its enrichment. In this regard, there is an inextricable interaction between national and international aspects of culture. Only cultural examples that reflect humanistic ideas and universal values can be of world importance.

The influence of world culture on the development of national cultures is quite complex and multifaceted. As mentioned, nations and their cultures do not accept all elements of world culture. It depends a lot on people's traditions, beliefs, psychology, lifestyle, and even the cultural policies of governments. As a rule, foreign cultural elements that do not conflict with local traditions are accepted, changed and transformed in accordance with those traditions.

As it is known, in the process of historical development, there is a continuous exchange of information between different cultures, which can be spontaneous and purposeful. In different times and conditions, the intensity, content, form and direction of exchange may be different for each culture, which determines a whole period in the development of culture and the characteristics of its information potential.

It should be taken into account that it is not cultures that interact with each other, but people belonging to different cultural societies. Such people themselves, as a rule, establish mutual relations not because they belong to different cultures, but to unite their efforts on concrete problems that interest them and their solution. Cultures, like people, may differ, but their value status is the same. Man and culture are inextricably linked. How a person is, his culture is like that. His lifestyle, interests and goals directly depend on the cultural environment in which he grew up.

Throughout the history of mankind, various civilizations and cultures crossed the borders of ethnic states and came into contact with each other. Each type of culture has its own historical origins, achievements, advantages and disadvantages. History also proves that in addition to exchanges and contacts between different cultures, there were contradictions and confrontations that led to conflicts. Cultural exchanges and the spread of cultures lead to the fact that during the collision of different cultural systems, in addition to preserving the unique, characteristic features of each culture, their mutual assimilation. Thus, the modern world order is formed as a system in which each culture has characteristics taken from other cultures. This is also confirmed by the development of modern regional and national cultures. Since European culture was able to accept and understand other cultural elements, it has been able to maintain its vitality and reliability until today, and has been constantly enriched and updated.

Attention to other cultures, mutual cultural exchange, respect and tolerance are the main elements of the modern world order. As it is known, Buddhism formed in India spread more widely in China, where it had a great influence on the development of philosophical thought, religion, art, and literature. Later, new philosophical schools and religious movements emerged, which in its turn spread to Korea and Japan and greatly influenced their national culture [1].

The analysis of the history of international relations shows that modern regional foundations of civilizations were laid by the mutual relations of small ethnoses. One cannot disagree with the opinion of the American scientist L .A. Samovar that humanity began its history with contact exchanges between small ethnic groups, and this process later led to the formation of regional civilizations [2, p. 44–45]. The history of modern international relations also proves that the development of cultural cooperation is one of the most effective means of achieving mutual understanding between states. Currently, in the period of rapid development of economic globalization, the level of interaction of cultures is also increasing. In today's conditions, where intercultural exchange has reached an unprecedented scale, it becomes more and more difficult for any cultural system striving for independence to maintain its individuality and isolation.

In the conditions of the expansion of intercultural exchange, on the one hand, the influence of global processes on cultural systems increases, and on the other hand, these exchanges become the driving force and content of the globalization process. Modern types of communication create great opportunities for cross-cultural communication by removing the barriers that hinder relationships between people. The development of trade, global tourism, investments, inter-national cultural relations, population migration, in turn, further expands the scale of intercultural communication. The rapid development of mass media, their crossing of national borders, creates real

opportunities for people to get more information and get acquainted with the cultural characteristics of other nations and societies, and benefit from their achievements.

The modern world is a reality of a global nature for all mankind where threats and dangers are increasing. Culture and intercultural dialogue play an important role in eliminating global threats such as proliferation of weapons of mass destruction, transnational crime, ethnic and regional conflicts, separatism, demographic, environmental, energy and food problems. All countries now understand the possibility of solving these problems only together, through mutual understanding and mutual cooperation.

The world is multifaceted. Every nation, country has its own history, its own system of cultural and moral values. At the same time, they differ according to different levels of economic development and social lifestyle. This difference, diversity, being the main manifestation of the world's multiplicity, is also the main driving force of progress. As the ancient Chinese proverb says, if unity (harmony) leads to innovation, homogeneity (unification) prevents forward movement. Of course, this does not exclude the existence of some common criteria in the value system of all mankind. However, these general criteria are understood and accepted differently in different regions.

In order to achieve mutual respect and mutual understanding between different cultures, ways of life, political systems, and religions, equal dialogue and free exchange and adoption of progressive values of cultures should be ensured. As mentioned above, each culture must absorb other cultural elements to enrich itself. Looking at the world with a wider eye, it is necessary to try to understand the spiritual world of people with different mentality and lifestyle. In order to preserve the diversity of human civilization and ensure the peaceful coexistence of different peoples and confessions there is a need to strengthen mutual trust and confidence among them.

REFERENCES

1. Дайюнь Юэ. О многообразии развития культур. URL : www.peopledaily.com.cn. (date of access : 01.07.2025).
2. Самовар Л. А. Межкультурная коммуникация. М. : Слово, 1988. 264 с.

УДК 81+130.2+168.522

CULTURAL IMPACT OF THE CONCEPT OF BEAUTY

Z. S. Salamova

*Baku Slavic University, S. Rustamov st., 25,
AZ1014, Baku, Azerbaijan, umumi@bsu-uni.edu.az*

With a focus on its cultural ramifications, this article examines the function and importance of the concept of beauty in Azerbaijani culture. It emphasizes that in this setting, beauty is not limited to outward characteristics but rather is closely related to moral rectitude,

individual behavior, and social interaction. The study emphasizes how beauty is regularly presented as both an aesthetic ideal and a moral virtue, using examples from classical literature and folklore. The article concludes by showing how the idea of beauty serves as a fundamental cultural paradigm that shapes social behavior and collective identity.

Keywords: culture; linguistics; multifaceted influence; value, concept; morality.

КУЛЬТУРНОЕ ВЛИЯНИЕ КОНЦЕПТА КРАСОТЫ

З. С. Саламова

*Бакинский славянский университет, ул. С. Рустамова, 25,
AZ1014, Баку, Азербайджан, utumi@bsu-uni.edu.az*

В данной статье рассматриваются функции и важность концепции красоты в азербайджанской культуре. Подчеркивается, что в данном аспекте красота не ограничивается внешними характеристиками, а тесно связана с моральными устоями, индивидуальным поведением и социальным взаимодействием. В исследовании отмечается, что красота преподносится как эстетический идеал и моральная добродетель на примерах из классической литературы и фольклора. Сделан вывод о том, что идея красоты выступает в качестве фундаментальной культурной парадигмы, формирующей социальное поведение и коллективную идентичность.

Ключевые слова: культура; лингвистика; многогранное влияние; ценность; концепт; мораль.

Since the interception of human society, the concept of beauty constituted a fundamental aspect of individual and social life. The question “What is beauty?” has elicited diverse responses across different historical periods, geographical contexts, cultural frameworks, and ideological systems. Beauty, on the one hand, functions as an aesthetic category, and on the other, as a cultural and spiritual value. This concept is not limited to mere physical appearance and visual appeal, but also incorporates values such as spiritual purity, moral integrity, harmony, taste, and the quality of interpersonal relationships.

Linguistic concepts reflect how a society perceives the world, what it considers beautiful and valuable, what features it appreciates. In this context, the concept of “beauty” in Azerbaijani language and culture is not only an aesthetic indicator but also the embodiment of historical memory, collective consciousness, and national sensibility. In the Azerbaijani word formation, literature, folklore and colloquial speech of the Azerbaijani people, the concept of beauty is conveyed through rich metaphorical and poetic imagery. This also shows that beauty is not merely an individual aesthetic choice, but a concept encoded in collective cultural memory and transmitted through language.

This article examines the multifaceted influence of the concept of beauty on Azerbaijani culture and public consciousness, exploring its lexical-semantic nuances, gender-related manifestations, presentations in traditional and contemporary contexts. It investigates the intersections between aesthetic ideals and moral, ethical, and social

values, considering how the notion of beauty has been constructed, transformed, and reinterpreted within Azerbaijan's cultural and culturological framework under evolving social conditions. The study aims to reveal how the concept of beauty has been formed, changed, and reinterpreted in the cultural and culturological space of Azerbaijan under evolving social conditions. The study aims to understand beauty comprehensively as a dynamic cultural construct shaped by historical, linguistic, and sociocultural factors.

The concept of beauty in Azerbaijani culture has been formed over centuries in the aesthetic worldview and artistic consciousness of the people and has acquired a rich semantic content. This concept has been evaluated not only as an indicator of physical attractiveness, but also as a reflection of a person's inner world, morality, refined taste and behavior. The cultural value ascribed to beauty has been reflected in folk literature, classical poetry, and various other forms of artistic and cultural expression.

According to traditional ideas, beauty has been predominantly associated with women, and female beauty has been presented through idealized and symbolic imagery. In folk epics and fairy tales, female characters are described with expressions such as "*ay üzli*" (moon-faced), "*hılal qaşlı*" (with crescent-shaped eyebrows), and "*süsən boylu*" (graceful as an iris). These portrayals go beyond mere physical appearance, emphasizing elegance, decency, and spiritual purity. These images indicate that in Azerbaijani folk consciousness beauty is attributed not only to the body, but also to the soul and behavior. These idealized images thus serve as cultural codes that convey broader societal values regarding femininity, decorum, and ethical conduct. For example:

Qız nə qız, ay parçası. Elə bil ki, Allahtala xoş günündə, xoş saatında, xoş dəqiqəsində qələmini bu qızın hüsnünə çəkib. Bir baxan deyir, qoy bir də baxım [4, p. 331].

What a girl – a piece of the moon. It's as if, on a blessed day, at a blessed hour, in a blessed moment, the God took up the pen and sketched her beauty. Anyone who sees her says, 'Let me look again...'

Ashug poetry, deeply rooted in Azerbaijani culture and history represents a dynamic oral tradition that blends folk music and poetic performance. The ashugs – itinerant poet-musicians – are at the heart of this tradition. They compose and perform lyrical narratives, frequently combining dancing, storytelling, and instrumental accompaniment. Usually, they use the saz, a traditional stringed instrument that is regarded as a national symbol. In ashug literature in Azerbaijan, beauty was also treated with a wide range of poetic subtlety. The sun, moon, flowers, water, and gazelles are all used as metaphorical depictions of the beloved in this literary genre, which commonly uses natural imagery to convey beauty. These organic representations invoke ideas of divinity, purity, and everlasting beauty in addition to physical attractiveness. Ashug poetry, which reflects wider cultural values and the spiritual qualities ascribed to aesthetic experience in Azerbaijani folk culture, gives the concept of beauty a sense of purity and permanence through such imagery. For example:

*Yanaqların güldü, solmaz,
Oxladın, yaram sağalmaz,
Qaşın cəllad, gözü'n almaz,
Bağrımı kəsə tellərin* [1, p. 68].

*Your cheeks are like flowers, they will not fade,
You have shot me—my wound will not heal.
Your eyebrows, an executioner's blade,
Your eyes like diamonds, cold and real.
Your strings are cutting deep through my heart.*

In another example, the beauty moves with grace, elegance and lightness; her gait is likened to that of a gazelle:

*Gümüş piyaləlim, altun ayaqlım,
Sürəhi gərdənli, qaymaq dodaqlım,
O ceyran yerişlim, ayna qabaqlım,
Qurbani der: məni candan eylədi [2].
My silver cup, my golden foot,
Jug-necked, with lips of creamy fruit.
A gazelle-like gait, a mirror-like face –
Gurbani says: she took my life.*

Different national cultures have rather different ideas on what it means to be “human” and “beautiful”, especially when it comes to “female beauty”. Azerbaijani ethnocultural heritage places a high value on female beauty, which is defined as an integrated ideal that includes intellectual, emotional, and spiritual qualities rather than just physical appearance. In the cultural context, these inner attributes are highly prized and frequently seen as necessary elements of genuine beauty.

*Əzizim gözəl alma,
Yeməyə gözəl alma.
Çirkin al, əsil olsun
Bədəsil gözəl alma! [3, p. 71–74].
My dear, a beautiful apple,
Don't just eat a beautiful apple.
Take the one that looks ugly, but is real –
Don't take the pretty one if not noble.*

Beauty is frequently depicted in Azerbaijani classical poetry, folklore, and ashug literature as a supreme force that controls sentiments and emotions in addition to reason and cognition. This description expresses a cultural view of beauty as a potent and transformational force that can affect the emotional and intellectual spheres, rather than only as an aesthetic ideal.

*Günəş kimi sən çıxanda səhərdən,
Alırsan Vaqifin əqlini sərdən,
Duaçınam, salma məni nəzərdən,
Əskik olmayasan, sənadan Pəri! [6, p. 31]
Like the morning sun when you rise,
You take Vagif's mind from his head,
I pray, don't ever let me go,
In praise, Pəri, you lack no glow.*

In Azerbaijani culture, the concept of beauty is closely related not only to visual and physical aesthetics, but also to the moral qualities of a person. Historical and cultural experience shows that the public value given to beauty is based not only on its appearance,

but also on its alignment with values such as behavior, restraint, upbringing and moral purity. This attitude reflects the ethical codes of the people and collective moral norms.

One of the most thorough ways to convey the harmony of moral and artistic values within a culture is through proverbs and sayings that are ingrained in the vernacular. In Azerbaijan, phrases like “Gözəl də kamallı gərək” (meaning “Beauty must be accompanied by perfection”) and “Gözəl göz üçün, ağıllı könül üçün” (meaning “Beauty is for the eye, intelligence for the heart”), as well as similar English sayings like *Beauty fades, but intelligence lasts* and *Beauty attracts the eye, but personality captures the heart*, together reflect a deeply rooted set of values. According to the worldview expressed by these aphorisms, spiritual and moral beauty are valued as permanent and superior, while outward beauty is seen as fleeting and inadequate.

According to traditional Azerbaijani cultural thinking, if moral power is not also present, physical appearance is insufficient to gain social respect. On the other hand, those with higher spiritual and ethical standards, even if they are not physically attractive, are respected and have more influence in social and public settings. Azerbaijani literary traditions frequently reflect and strengthen this cultural value, highlighting the connection between ethical and aesthetic principles.

*İnsanın şərəfi, bəzəyi mənə,
İnan, nə ipəkdir, nə tirmə, oğlum!
Yaxşıdan yaxşı ol ellər içində,
Dostuna bir ziyan yetirmə, oğlum!* [5, p. 43]
*Believe me, my son, a person's grace –
It's not in silk or fine attire.
Be the best among the people,
Harm no friend with word or hands.*

The valorization of moral beauty is also evident in societal expectations surrounding family life, upbringing, and the idealized image of women. Traditional Azerbaijani society has put a high value on a woman's decency, devotion to the family, and polite behavior toward peers and elders in addition to her physical appearance. In the past, these characteristics have been seen as crucial to the cultural evaluation of feminine beauty. As a result, within Azerbaijani cultural identity, the relationship between morality and beauty has come to represent integrity and harmony.

The endurance of moral expectations continues to have a significant impact on society perceptions, even as global media and mass communication have influenced and, in some cases, transformed current beauty standards. This event demonstrates both the dynamic and multifaceted nature of the concept of beauty in Azerbaijani culture and the lasting continuity of traditional cultural values.

REFERENCES

1. *Ashug Alasgar*. Qoshmas (Poems). Baku : Azerneshr, 1966.
2. *Ashug Gurbani*. Works of Ashug Gurbani. URL : https://az.wikisource.org/wiki/M%C3%BC%C9%99llif:A%C5%9F%C4%B1q_Qurbani (date of access: 01.07.2025).
3. Bayatis and Folk Songs. Baku : Azerneshr, 1971.
4. Koroghlu. Baku : Lider Publishing, 2005.
5. *Rustam S*. My Sun : Poems and Epics. Baku : Yazichi, 1980.
6. *Vaqif M. P*. Selected Works. Baku : Sharq-Qarb, 2004.

ДВА ШЛЯХІ ДАСЛЕДАВАННЯ БЕЛАРУСКАЙ ПРАБЛЕМАТЫКІ Ў ПОЛЬСКАЙ ЛІТАРАТУРЫ ХХ СТ.

М. М. Хмяльніцкі

*Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт, пр. Незалежнасці, 4,
220030, г. Мінск, Беларусь, KhmelnickiNN@bsu.by*

У артыкуле разглядаюцца актуальныя напрамкі даследавання прысутнасці і функцыянавання беларускай праблематыкі ў польскай літаратуры ХХ ст. Вызначана і абгрунтавана, што найбольш плённымі з'яўляюцца дыскур-аналіз і імагалагічны падыход. Менавіта яны дазваляюць выявіць спосабы мастацкай рэпрэзентацыі і канцэптуалізацыі вобраза Беларусі ў польскай літаратуры навейшага часу, яго абумоўленасць канкрэтнымі гістарычнымі падзеямі, грамадска-палітычнай сітуацыяй і літаратурнай традыцыяй.

Ключавыя словы: польская літаратура; праблематыка; дыскурс; імагалогія; памежжа; традыцыя.

Узаемадзеянне беларускай стыхіі (у самым шырокім сэнсе гэтага слова) і пісьменніцкай свядомасці ў прасторы сацыякультурнага сумежжа беларусаў і палякаў мела сваю адметнасць у розныя перыяды літаратурнага развіцця. Як вынік, паводле слухнага назірання У. Казбярука, «да пачатку ХХ стагоддзя польская літаратура стварыла свае традыцыі ў адлюстраванні жыцця беларускага народа, прытым разнародныя. Такія паэты і празаікі, як А. Міцкевіч, Ю. І. Крашэўскі, У. Сыракомля, Э. Ажэшка, М. Канапніцкая і многія іншыя майстры слова, у адпаведнасці са сваім уласным бачаннем заканамернасцей жыцця і грамадскіх працэсаў, уласнымі адносінамі да беларускага народа і да сацыяльных праблем, у адпаведнасці з творчымі схільнасцямі, асаблівасцямі пісьменніцкага таленту, кожны па-свойму паказвалі гэта жыццё» [3, с. 42].

Агляд публікацый, прысвечаных пытанням развіцця і ўзаемадзеяння літаратур Беларусі і Польшчы, дае падставы вылучыць два шляхі даследавання беларускай праблематыкі ў польскім прыгожым пісьменстве ХХ ст.: пазнанне чужога з дапамогай свайго і спасціжэнне (адкрыццё) свайго праз іншанацыянальнае. Першы падыход дазваляе паказаць прысутнасць і прадэманстраваць усебаковы уплыў культуры і традыцый беларускага народа на творчасць многіх польскіх аўтараў, выявіць у ёй сістэму ключавых вобразаў і матываў. Раскрыць дадзены аспект дапамагае дыскурс-аналіз мастацкага тэксту. Другі шлях даследавання грунтуецца на імагалогіі, адным з заснавальнікам і яркім прадстаўніком якой з'яўляецца В. Хораў, чые працы – важныя навуковы падмурак для вывучэння польска-іншаславянскіх узаемадачынненняў, у тым ліку беларуска-польскіх. Імагалогія «ставіць сваёй задачай выявіць сапраўдныя і ілжывыя ўяўленні аб жыцці іншых народаў, стэрэатыпы і прадужытыя меркаванні, якія існуюць у грамадскай свядомасці, іх паходжанне і развіццё, іх грамадскую ролю і эстэтычную функцыю ў тэксце» [12, с. 69]. Імагалогія рэпрэзентуе новую стратэгію даследавання і асобных твораў, і мастацкай спадчыны канкрэтнага пісьменніка, і пэўнай літара-

туры, якая разглядаецца ў святле як сваёй, так і іншанацыянальнай традыцыі, аўтарскай свядомасці, сістэме стэрэатыпаў, карціне свету таго ці іншага этнасу.

Такім чынам, дыкурс-аналіз мастацкага тэксту і імагалогія на сёння – надзвычай актуальныя навуковыя напрамкі айчыннага літаратуразнаўства, якія скіраваныя на вызначэнне спецыфікі нацыянальнага вобраза Беларусі ва ўспрыманні пісьменнікаў суседняй славянскай краіны, выяўленне і характарыстыку дынамічных з’яў на польска-беларускім літаратурным сумежжы. Разгледзім гэтыя падыходы ў тэарэтычным і практычным аспектах на матэрыяле польскага прыгожага пісьменства ХХ ст. больш падрабязна.

Дыкурс – міждысцыплінарны тэрмін, які на сёння не атрымаў агульнапрынятай кананічнай дэфініцыі; гэта з’ява, якая ўзнікае на перакрываванні імпліцытнага і эспліцытнага ў творы і ўключае ў сябе разнастайныя віды іх актуалізацыі з улікам ментальных, сацыя – і этнакультурных, нацыянальных, грамадска-палітычных і іншых фактараў. Адзначым таксама, што дыкурс – гэта адначасова тэкст і кантэкст мастацкага тэксту, якія, узаемадзеінічаючы, адлюстроўваюць сутнасныя (анталагічныя) асновы быцця, у тым ліку нацыянальнага. Менавіта такім чынам фарміруецца спецыфічная «семіятычная прастора», у якой адбываюцца «кагнітыўныя працэсы, што рэалізуюцца ў каштоўна-на-сэнсавай прасторы індывіда» [4, с. 181].

Нас жа цікавіць беларускі дыкурс (па аналогіі, бо ў сучасным навуковым ужытку ўжо замацаваліся такія паняцці, як «польскі дыкурс», «яўрэйскі дыкурс», «французскі дыкурс» і г. д.), які суадносіцца з нацыянальнымі параметрамі, этнакультурнымі маркерамі быцця беларусаў і які знайшоў адлюстраванне ў многіх творах польскай літаратуры ХХ ст. на розных узроўнях: праблематыка, тэматыка, хранатоп, матывы, топіка, рэаліі, стыль, мова і г. д. – тых кампанентаў, якія якраз і ствараюць сферу дыскурсу, увасабляюць дыкурсную сутнасць нацыянальнага вобраза Беларусі і беларусаў.

Беларускі дыкурс у польскай літаратуры – паняцце, бясспрэчна, дынамічнае і шматаспектнае. Яго станаўленне і развіццё мела эвалюцыйны характар, было звязана са спецыфікай сацыяльна-гістарычнага і духоўна-культурнага развіцця нашай краіны. Гісторыя ўзаемадачынненняў суседніх славянскіх краін дае падставы разглядаць у якасці характарыстыкі беларускага дыскурсу і такія азначэнні, як «ліцвінскі», «крэсавы», «тутэйшы», «рускі» і г. д., што замацаваліся ў польскай гістарыяграфіі і літаратуразнаўстве, адлюстроўваючы спецыфіку ўспрымання і мастацкага асэнсавання беларускай праблематыкі. Такі падыход дазваляе лепш убачыць вытокі і засведчыць шматаблічнасць гэтага працэсу.

Менавіта дыкурс, на думку Л. Сіньковай, аказваецца «здатным маркіраваць любыя, нават самыя рознакасныя і рознаўзроўневыя сляды беларушчыны ў лёсах і творчым плёне тых, хто пазіцыянаваў сябе польскім аўтарам, сынам і патрыётам Польшчы і разам з тым меў сардэчную прыхільнасць да Беларусі і рэальныя сувязі з ёю, адлюстраваныя ў мастацкім пісьменстве (у тым ліку ў тыя часы, калі частка этнічна-беларускіх земляў разумелася як Крэсы Усходнія). Тэрміналагічнае спалучэнне беларускі дыкурс у такім кантэксце азначае менавіта актуалізацыю праяў беларускага ў тым гістарычным месцы і часе, дзе і

калі носьбіты беларускіх сэнсаў яшчэ (або ўжо) не вылучаюць беларускае як нешта самадастатковае і самакаштоўнае» [10, с. 150–151].

Шматвяковая гісторыя ўзаемадачыненняў Беларусі і Польшчы ў розныя перыяды паўплывала на трывалую прысутнасць быццёвага вопыту і нацыянальна-культурнага кампанента беларускага народа ў польскім мастацтве слова. У зоне памежжа кантактнасць і метысацыя сфарміравалі адметную гісторыка-культурную прастору. «*Moje oczy pełne Białorusi*», – пад гэтымі словамі Т. Канвіцкага можа падпісання цэлая плеяда польскіх пісьменнікаў XX ст., якія жыццём і творчасцю былі звязаны з сучаснымі беларускімі землямі, традыцыямі і духоўным вопытам беларусаў.

Важную ролю ў літаратуразнаўстве апошніх дзесяцігоддзяў адыгрывае імагалогія, якая адкрывае новыя ракурсы асэнсавання нібыта добра вядомых твораў. Пры разглядзе тэкстаў гэты падыход актуалізуе міждысцыплінарны вектар даследаванняў, патрабуе вывучэння духоўна-культурнай спадчыны таго ці іншага народа праз прызму нацыянальнай свядомасці і традыцый з дапамогай такіх катэгорый, як «мадэль мыслення», «этнастэрэатыпы», «рэцэпцыя» і інш. Пацвярджэннем служаць грунтоўныя працы В. Хорава [11–13], С. Мусіенка [5–6], А. Лойкі [2–3], А. Папілавай [7], В. Рагойшы [8–9], Я. Блушкоўскага [14] і інш., у якіх рэканструюецца сацыякультурны кантэкст літаратуры Польшчы розных перыядаў, аналізуюцца міжславянскія творчыя ўзаемасувязі і кантакты, творчасць пісьменнікаў у парадigmatе «польскасць – іншаславянскасць», нацыянальныя стэрэатыпы і іх адлюстраванне ў літаратурах, праблемы рэцэпцыі.

Імагалагічны падыход таксама дапамагае прасачыць у польскай літаратуры XX ст. канцэптуальнае адзінства рэпрэзентацыі малой і гістарычнай радзімы, традыцый і звычаяў беларусаў. Так, польскія пісьменнікі-ўраджэнцы Беларусі (напрыклад, браты М. і К. Здзяхоўскія, М. Ваньковіч, М. Радзевіч, Т. Канвіцкі і інш.), нягледзячы на змены ў геапалітычным і сацыякультурным жыцці Беларусі і Польшчы на працягу XX ст., заставаліся вернымі традыцыям мірнага быцця суседніх народаў, пацверджаннем чаму з’яўляецца іх літаратурная спадчына, грамадска-культурная і навуковая дзейнасць. Для творчасці адзначаных вышэй і іншых аўтараў характэрны наступныя рысы: славянская полікультурнасць як крыніца мастацкага натхнення, актыўны зварот да традыцый не толькі польскай (Ю. І. Крашэўскі, Г. Сянкевіч, Э. Ажэшка і інш.), але і рускай літаратуры (Ф. Дастаеўскі, Л. Талсты, І. Тургенеў, Л. Андрэеў, А. Чэхаў, М. Горкі і інш.), (аўта)біяграфічны дыкурс, рэпрэзентацыя беларускага свету ў адзінстве характараў і абставін, «тутэйшыя» літаратурныя героі, выразны рэгіянальна-нарадазнаўчы аспект, матыў страчанага дома, мяжы, стылёвая і моўная разнастайнасць, адлюстраванне лёсавызначальных падзей на тэрыторыі сучаснай Беларусі, матэрыяльнай і духоўнай культуры беларускіх рэгіёнаў, асэнсаванне нацыянальнага кампанента ў яго гістарычнай рэтраспектыве і перспектыве, глыбокае асэнсаванне трагічнага лёсу героя-сучасніка.

Такім чынам, вывучэнне беларуска-польскага сумежжа ў часе і прасторы, творчага ўзаемадзеяння нацыянальных традыцый на матэрыяле літаратуры Польшчы XX ст., а таксама наяўныя даследаванні, заснаваныя на метадалогіі дыскурсу-аналізу і імагалагічным падыходзе, даюць падставы сцвярджаць

наступнае: беларуская праблематыка атрымала шматмернае ідэйна-мастацкае ўвасабленне фактычна ва ўсіх родава-жанравых сістэмах польскай літаратуры новага і навейшага часу. Творы многіх польскіх пісьменнікаў з'яўляюцца своеасаблівым летапісам быцця беларусаў у памежнай зоне, дазваляюць вызначыць тыя рэаліі, вобразы і матывы, якія ўтвараюць цэласны беларускі дыскурс, у іх адметным мастацка-эстэтычным, этнакультурным і жанрава-стылёвым узаемадзеянні ў польскамоўным тэксце.

БІБЛІАГРАФІЧНЫЯ СПАСЫЛКІ

1. *Казбярук У.* Ступені росту. Беларуская літаратура канца XIX – пачатку XX ст. і традыцыі польскіх пісьменнікаў. Мінск : Нав. і тэхн., 1974. 189 с.
2. *Лойка А.* Роздум пра польскую паэзію XX стагоддзя і яе дачыненні да Беларусі // Шлях да ўзаемнасці : навук. зб. па матэр. міжнар. канф. і чытан. / каф. бел. філал. Варш. ун-та [і інш.]. Мінск : Беларускі кнігазбор, 2000. С. 7–22.
3. *Лойка А.* Роўнакутны трохвугольнік, або Ад Палямона да Максіма Танка : дапам. па спекурсе «Беларуска-руска-польскія літаратурныя сувязі». Мінск : БДУ, 2003. 214 с.
4. *Маслова В. А.* Основные тенденции и принципы современной лингвистики // Вестник РУДН. Сер. : Русский и иностранные языки и методика их преподавания. 2018. Т. 16. № 2. С. 172–190.
5. *Мусіенка С.* Беларускі стэрэатып паляка як прадмет гісторыка-імагалагічнага вывучэння // Исторические и психолого-педагогические науки : сб. науч. статей. Минск : РИВШ, 2016. С. 177–184.
6. *Мусіенка С.* Гродна ў дзённым і творчасці Зоф'і Налкоўскай // Творчасць Зоф'і Налкоўскай і славянскія літаратуры : матэр. міжнар. навук. канф. (г. Гродна, 17–18 мая 2004 г.) / ГрДУ імя Я. Купалы. Гродна : ГрДУ, 2005. С. 32–40.
7. *Попилова Е. В.* Имагология как гуманитарная дисциплина // Вестник МГГУ им. М. А. Шолохова. Филологические науки. 2011. № 4. С. 31–40.
8. *Рагойша В.* Праблема бікультурнасці ў гісторыі беларуска-польскіх узаемаадносін // Беларусіка = Albaruthenica : Кн. 3 : Нацыянальныя і рэгіянальныя культуры, іх узаемадзеянне / рэд. А. Мальдзіс [і інш.]. Мінск : Нав. і тэхн., 1994. С. 322–328.
9. *Рагойша В.* Прысутнасць беларускай культуры ў свеце // Роднае слова. 1996. № 12. С. 153–159.
10. *Сінькова Л. Д.* Актуалізацыя сямиятычнай метадалогіі і тэрміна *дыскурс* у беларускім літаратуразнаўстве // Весці БДПУ імя Максіма Танка. Сер. 1 : Педагогіка. Псіхалогія. Філалогія. 2022. № 4. С. 150–151.
11. *Хорев В. А.* Имаголагічны аспект культурнай памяці // День и вся жизнь : сб. науч. работ / под ред. С. Ф. Мусіенка. Гродно : ЮрСаПрынт, 2013. С. 22–31.
12. *Хорев В. А.* Об истоках и развитии этнических стереотипов (на материале польско-русских литературных отношений // Польская мова і літаратура ў кантэксце славянскіх культур / рэд. С. Мусіенка. Гродна : ГрДУ, 1995. С. 68–81.
13. *Хорев В. А.* Польша и поляки глазами русских литераторов : имаголог. очерки. М. : Индрик, 2005. 231 с.
14. *Bluszkowski J.* Stereotypy a tożsamość narodowa. Warszawa : Elipsa, 2005. 306 s.

ВОБРАЗ ГОРАДА Ў ЗБОРНІКУ Ч. МІЛАША «ХРОНІКІ»

Ю. А. Шлемен

*Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт, пр. Незалежнасці, 4,
220030, г. Мінск, Беларусь, yulenska.shlemen@mail.ru*

У артыкуле разглядаюцца вобразы польскіх і замежных гарадоў у зборніку польскага паэта Ч. Мілаша «Хронікі», праз якія аўтар з дапамогай рэтраспектыўных успамінаў звяртаецца да асноўных падзей XX ст. у гісторыі Польшчы. Мэтай даследавання з'яўляецца выяўленне спецыфікі адлюстравання ўрбаністычнай тэмы, а таксама вылучэнне асноўных мастацкіх прыёмаў, якія сталі ключавымі ў паэзіі аўтара пры паказе вобраза горада. Важнасць вывучэння гэтага вобраза вызначаецца неабходнасцю адзначыць адрозненні ў выяўленні замежных і польскіх гарадоў, што праявілася ў эміграцыйны перыяд творчасці Ч. Мілаша.

Ключавыя словы: польская паэзія; творчасць Чэслава Мілаша; зборнік «Хронікі»; вобраз горада; рэтраспекцыя.

У творчасці Чэслава Мілаша, лаўрэата Нобелеўскай прэміі, стала прысутнічае тэма горада. Урбаністычная тэма становіцца дамінантнай ужо ў яго першых зборніках: «Тры зімы» («Trzy zimy», 1936), «Выратаванне» («Ocalenie», 1945). У эміграцыйны перыяд вобраз горада з'яўляецца адным з асноўных у многіх паэтычных зборніках: «Горад без імя» («Miasto bez imienia», 1969), «Дзе ўсходзіць і калі заходзіць сонца» («Gdzie wschodzi słońce i kędy zapada», 1974) і г. д. У напісаным пасля атрымання Нобелеўскай прэміі (1980) зборніку «Хронікі» («Kroniki», 1987) творца звяртаецца да многіх тэм, аднак урбаністычная тэма ключавая. З яе дапамогай аўтар уводзіць уласныя ўспаміны, звязаныя з рознымі гарадамі, а таксама падае значныя гістарычныя падзеі, уплываючы ў іх факты сваёй біяграфіі.

У зборніку «Хронікі» пісьменнік асэнсоўвае асноўныя падзеі XX ст. і па-мастацку спалучае іх з аўтабіяграфічнымі момантамі, звязанымі з польскімі гарадамі. А. В. Хораў адзначаў: «У паэзіі Мілаша ў 70–80-я гг. узмацняецца матыў успамінаў пра дзяцінства і юнацтва, праведзеных на Віленшчыне, імкненне ўваскрэсіць ў памяці не толькі пейзаж роднай зямлі, але і яе гістарычныя і культурныя прыкметы. Узмацняецца цікавасць паэта да пытанняў філасофіі і рэлігіі» [3, с. 248]. Сам зборнік падзелены на дзве часткі: «Сезон» («Sezon») і «Геракліту» («Dla Heraklita»). Кожная з гэтых частак паказвае асаблівасці адлюстравання вобраза горада. У першым раздзеле прадстаўлены творы, якія не маюць цеснай сувязі паміж сабой. Яны знаёмяць з агульным вобразам гарадоў у спалучэнні з філасофскімі разважаннямі (тут і далей пераклад на беларускую мову аўтара артыкула – Ю. Ш.): *Вялікі край намерлых пачынаўся паўсюль: // За выгінам алеі, за газонамі паркаў, // Але я не ўваходзіў туды, не клікалі мяне* [1, с. 44]; *У Рыме ці сапраўды патрэбна шукаць Рым?* [1, с. 50]. Часам гэта

дазваляе аўтару ўвесці чытача ў гістарычны кантэкст, а таксама звярнуць увагу на аўтабіяграфічныя звесткі: *Гляджу на карцінку ў горадзе Грынеле, у штаце Аёва, // Пад канец стагоддзя* [1, с. 50]; *Людзі гінулі ці ішлі ў рабства. // Ластаўкі Рыма будзяць мяне ранкам // І адчуваю тады імгненнасць, лёгкасць // Адрывання. Кім я ёсць, кім быў* [1, с. 68]; *Адкуль пакуты сумлення, цяпер я ўсё зразумею // З цягам часу, ці напрыканцы дваццатага стагоддзя // Прыгожы дар мудрасці і звычайная дабрыня. // Прачытаны намі абодвума Марытэн // Мог бы гана-рыцца. А для мяне здзіўленне, // што стаіць горад Рым, што зноў сустракаемся, // Што я яшчэ жывы на імгненне, і я, і ластаўкі* [1, с. 70].

Другі раздзел прадстаўлены як звязаны цыкл твораў, у кожным з якіх адзначаны важныя падзеі юнацтва Ч. Мілаша. Так, ужо ў першым вершы «1911 год» падаюцца дзіцячыя ўспаміны аўтара: *Яшчэ была школа, якую ў сядзібе // Заснавала для сельскіх дзяцей Верця, ці Веця, // Мая будучая маці. Вучыла чытаць і пісаць* [1, с. 110]. Асаблівасць гэтай часткі заключаецца ў тым, што аўтар згадвае гістарычныя падзеі, якія паўплывалі на яго лёс. Іх апісанне ён пераплятае з уласнымі біяграфічнымі фактамі: *Калнабержэ належала Сталыніным, // Якія тут праводзілі лета, у прыгожай імперскай правінцыі, // Найбліжэйшыя суседзі, праз раку, маіх бабкі і дзеда Кунатаў* [1, с. 110]. У вершы «Трывога-сон (1918)» паэт згадвае сапраўдныя гістарычныя абставіны – вяртанне бежанцаў з акупіраваных тэрыторый падчас Першай светнай вайны – і ўласны факт біяграфіі, а таксама магчымыя змены ў яго лёсе: *Магчыма ў Оршы я згубіўся, шасцігадовы, // цягнік рэпатрыянтаў рушыў, пакінуўшы мяне // Назаўсёды. Як бы зразумеў, што буду калісьці іншым // Паэтам іншай мовы з іншым лёсам* [1, с. 158].

Асобным падраздзелам выступаюць «Шэсць лекцый у вершах» («Sześć wykładów wierszem»), у якім вобраз горада падаецца ў змрочных адценнях: *Целы вызначаныя для ран, гарады для знішчэння, // Боль незлічонага натоўпу, у кожнага іншы* [1, с. 188]; *Бедны люд начуе на вакзальнай падлозе. // Ушанкі, хусткі, целагрэйкі, кажухі. // Спяць упокат, чакаюць цягніка. Цягне марозам ад дзвярэй // Уваходзяць новыя, страшаюць снег, прыбывае бруд. // Ведаю, што не для вас распавядаю пра Смаленск ці Саратаў* [1, с. 194]; *Горад на карце // Без твару на другім паверсе ў доме ля рынка // Не лічачы іх дваіх у кустах каля газавага завода* [1, с. 194]. У гэтым жа падраздзеле пры згадцы гарадскіх лакацый уводзіцца рэлігійная тэма: *Хрыстос бачыць перад сабой // Чайнікі ў кветачкі, каву, філосафаў, // Пейзаж, бой гадзінніка на вежы ратушы* [1, с. 194]; *І нам, прэсвітарыянінам, каталікам, лютэранам. // Так добра на лаўках касцёльных спяваць з іншымі, // Дзякаваць за тое, што мы і надалей разам, // За дар паўтараць Слова – цяпер і на векі* [1, с. 200].

Як было адзначана раней, у зборніку «Хронікі» прысутнічаюць многія тэмы: гістарычная, філасофская, тэма паэта і паэзіі. Аднак адной з дамінантных становіцца менавіта ўрбаністычная тэма. Самі вершы пабудаваны на ўспамінах творцы: *Можна таму я вас [трытонаў] злавіў // У сажалцы паміж соснамі, калі імчаліся красавіцкія аблокі, // І нёс у горад, ганарлівы здабычай. // Няма вас так даўно, думаю пра імгненне, // Калі вы жылі не разумеючы гарадоў і часоў* [1, с. 48]; *Адбываецца гэта ў 1910 ці 1912, малюнак не мае даты. // Намалявала*

яго Марджоры Мёрфі, амерыканка, // *Што нарадзілася ў 1888, так як мая маці прыкладна* [1, с. 50]. Польская даследчыца М. Шумна лічыць: «Хронікі, напісаныя з перспектывы канца стагоддзя (гэта Мілаш часта падкрэсліваў ў 80-я гг.), на самым базавым узроўні выдаюць недавер да вялікіх наратываў. Аповед пра стагоддзе распадаецца тут на фрагменты, становіцца мазаікай успамінаў і рэмінісцэнцый з прачытанага, прычым, як спрабуе пераканаць чытача Мілаш, даволі выпадковай» [3, с. 260–261]. Згаданыя ў вершах вуліцы, гарадскія лакацыі і самі назвы гарадоў дазваляюць аўтару праз аўтабіяграфічныя звесткі ўвесці найважнейшыя падзеі, што адбыліся ў XX ст.: *Фотаздымак вісіць у нас дома ў Вільні // На вуліцы Падгурнай, 5. Каля слоікаў // У якіх растуць трытоны. Што можа здарыцца // На працягу дзесяці год? Канец? Пачатак? Свету. // Мой бацька. Не ведаючы, навошта паехаў // Летам 1913 г. у панурую пустэчу // палярнага ззяння* [1, с. 152]; *Орша – дрэнная станцыя. У Оршы цягнік можа спыніцца на суткі* [1, с. 156]. У многіх творах паэт падае паходжанне назваў польскіх мястэчак або гарадскіх лакацый. Гэта дазваляе падкрэсліць аўтарскую дасведчанасць у гісторыі станаўлення і развіцця родных гарадоў: *Калнабержэ як перакласці? Напэўна: Бярозавае Гара. // Паглядзі на нямецкую карту штабную з часоў першай вайны: // Гэта даліна Няважы, само сэрца Літвы. // Хто па ёй ехаў, паабапал бачыў белыя двары. // Вось тут Калнабержэ насупраць Шэтэйні* [1, с. 110]; *Незлічоныя дзівы Бернардынскага сада. // Шуміць там Вілейка, хуткая, па камянях // За ёй крутыя горы: Трокрыжавая і Бекеша* [1, с. 166]. Злучанасць Ч. Мілаша з польскімі гарадамі вызначаецца тым, што ён звяртаецца да рэтраспекцый. Гэта дазваляе пісьменніку перадаць выгляд гарадоў яго маладосці, а таксама зрабіць акцэнт на архітэктурнай велічнасці гарадскога асяроддзя: *Напэўна, маем адзін з адным многа агульнага // Мы ўсе, якія раслі ў барочных гарадах, // Не пытаючы, які кароль заснаваў касцёл* [1, с. 170]; *Бегаць вакол эркераў і сходаў з мармуру // Потым нам былі наймілейшыя лаўкі ў цяністых парках, // Чым гіпсавыя анёлы над галовамі* [1, с. 170]. У сувязі з гэтым апісанне абстрактных гарадоў сустракаецца даволі рэдка: *За Днепр, потым за Нёман, за Буг, за Віслу, // І вось прыбываю ў горад высокіх дамоў і доўгіх вуліц* [1, с. 156]; *Каменныя сцены, раўнадушыныя сцены, жорсткія сцены. // Розум не мой, а іх. // Цяпер ужо пагадзіся, не супраціўляйся. Не ўцячэш далей* [1, с. 160]; *Лячу гнаны ветрам над бліскучай зямлёй // І разам са мной формы сыходзячых гарадоў* [1, с. 167]. Прыняцце эміграцыйнага лёсу ўплывае на творы вылучанага зборніка. Хаця паэт выкарыстоўвае рытарычныя пытанні ў вершах, прысвечаных жыццю ў замежных гарадах, у многіх творах пачынаюць прысутнічаць канкрэтныя каліфарнійскія топасы, чаго не заўважалася ў папярэдніх эміграцыйных зборніках: *Пасярод каліфарнійскай вясны, бо не складаецца карціна // Чаго хачу? Каб было. Што? Чаго ўжо няма* [1, с. 152]; *Хто мяне тут накорміць, калі іду пахмурнай раніцай // З дробнай манетай у кішэні на адну каву, не больш? // Уцякач з падманлівых краін, каму я тут патрэбны?* [1, с. 160]; *Свінцовыя хмара стаіць над Сан-Фрацыска, // Калі еду ўвечары ўздоўж бульвары Грызлі-Пік, // А ўдалечыні, за Залатой Брамай, бліснуў акіян* [1, с. 162].

Менавіта гарадскія лакацыі, у якіх знаходзіцца лірычны герой, дапамагаюць аўтару ў многіх вершах згадаць аўтабіяграфічныя моманты і звязаць іх з гіста-

рычнымі падзеямі ў свеце: *У 1909 годзе // Веця выйшла замуж за студэнта-палітэхніка з Рыги // У 1911 прыехала ў Шэтэйні, каб мяне нарадзіць* [1, с. 112]; *Бедныя, успухлыя ад артрыту калені // Маёй мамы ў адсутнай краіне. // Я думаю пра іх у дзень майго семдзесят чацвёртага дня нараджэння, // Слухаючы ранішняю месу ў Сент-Магдален у Берклі* [1, с. 184].

У вылучаным зборніку пісьменнік звяртаецца да паказу вобразаў гарадскіх жыхароў. Асабліваець паэзіі польскага творцы заключаецца ў тым, што на працягу ўсёй творчасці ён уводзіць у творы імёны блізкіх яму людзей: *Ай, мае даўно памерлі! Ай, Анусевіч! Ай, Ніна! // Ніхто вас не памятае, ніхто пра вас не ведае* [1, с. 162]; *А я тут, інструктар ад забыцця, // Павучаю, што боль праходзіць (бо стала болей іншым), // Далей ратуючы ў думках панну Ядвігу, // Тую гарбатую, бібліятэкарку з завода, // Якая загінупа ў сховішчы таго дома* [1, с. 198]. Гэта дазваляе аўтару перадаць веданне жыцця простага гарадскога насельніцтва. Згадка асноўных прадстаўнікоў гарадскога асяроддзя ў «Хроніках» становіцца спробай апісаць падзеі XX ст.: *У васьмідзясятых гады дваццатага стагоддзя ў Рыме на вیا Кандоты, // Сядзелі з Туровічам у кафэ «Грэка» // І я сказаў прыблізна такія словы: // Гінулі дзяржавы, знікалі краіны, // Хімеры чалавечага розуму акружалі нас* [1, с. 68]; *У вёсцы пад Гданьскам, цёмным лістападам, // Калі жалобныя немцы, старыя, жанчыны // І перасяленцы з Літвы паміралі ад тыфу* [1, с. 184].

Такім чынам, у Ч. Мілаша урбаністычная тэма досыць часта з'яўляецца ў перыяд эміграцыі. У зборніку «Хронікі» вобраз польскіх і літоўскіх гарадоў спалучаецца з апісаннем каліфарнійскіх рэалій і гарадскіх лакацый.

Два раздзелы адрозніваюцца асаблівасцямі адлюстравання гарадской прасторы. У першай частцы спалучаюцца гарадская і філасофская тэма. У вершах прысутнічае абагульнены вобраз гарадоў. У другім раздзеле сустракаюцца згадкі пра гістарычныя падзеі XX ст., якія былі важнымі ў жыцці аўтара. Ч. Мілаш уводзіць у вершы інтымныя жыццёвыя ўспаміны, звязаныя з лёсам яго бацькоў. У другой частцы пісьменнік з'яўляюцца катастрафічныя настроі і пачуцці. У некаторых вершах адбываецца спалучэнне рэлігійнай і гарадской тэмы.

Увесь зборнік пабудаваны на прыёме рэтраспекцыі. Звычайна атуалізуюцца юнацтва і маладосць аўтара. Гэта дазваляе паэту аднавіць вобраз родных для яго гарадоў. Нярэдка пісьменнік уводзіць гісторыю паходжання назваў, а таксама апісвае гарады сваёй маладосці. Важную частку займае апісанне знаёмых пісьменніка, што стварае ўражанне цеснай узаемасувязі лірычнага героя са звычайнымі гараджанамі.

БІБЛІАГРАФІЧНЫЯ СПАСЫЛКІ

1. Милош Чеслав. Хроники / Пер. с пол. Н. Кузнецова. СПб. : Изд-во Ивана Лимбаха, 2020. 240 с.
2. Хорев В. А. Польская литература XX века. 1890–1990. М. : Индрик, 2009. 352 с.
3. Szmitka M. Miłosz i Mилош. Autobiografia fantazmatyczna // Teksty drugie. 2014. № 1. S. 249–272.

СОНЦА – НЕБА – ЗАЎТРА: БЕЛАРУСКАЯ ЖАНОЧАЯ ПАЭЗИЯ 1920-ЫХ ГГ.

І. І. Шматкова

*Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт, пр. Незалежнасці, 4,
220030, г. Мінск, Беларусь, i.shmatkova@gmail.com*

У артыкуле разглядаецца творчасць беларускіх паэтэс 1920-ых гг., удзельніц літаратурнага аб'яднання «Маладняк»: Зінаіды Бандарынай, Наталлі Вішнеўскай, Яўгеніі Пфляўбаўм. Аналізуецца ідэйна-эстэтычная і мастацкая адметнасць іх лірыкі, ацэнка іх вершаў у тагачаснай і сённяшняй крытыцы, вызначаецца іх роля як самабытных прадстаўніц беларускай жаночай паэзіі першай паловы XX ст.

Ключавыя словы: беларуская жаночая паэзія; Зінаіда Бандарына; Наталля Вішнеўская; Яўгенія Пфляўбаўм; літаратурнае аб'яднанне «Маладняк».

Беларуская жаночая паэзія з самага пачатку XX ст. – часу станаўлення новай беларускай літаратуры, – заняла пачэснае месца. Сярод паэтаў-«нашаніўцаў» асаблівым голасам вылучыліся творы Цёткі (Алаізы Пашкевіч), Канстанцыі Буйло, Зоські Верас. Яшчэ ў 1911 г. Максім Багдановіч у сваім крытычным артыкуле «Глыбы і слаі» (1911) высока ацаніў творчасць Канстанцыі Буйло: «Адна толькі Канстанцыя Буйла абяцае развіцця ў праўдзівы асабісты талент» [1, с. 411].

У 1920-я гг., час пасля Кастрычніцкай рэвалюцыі 1917 г., заканчэння Першай сусветнай вайны і ўтварэння беларускай дзяржавы, айчынным літаратурным працэс зноў актывізаваўся. Узніклі шматлікія літаратурныя аб'яднанні, сярод якіх самым «масавым» было «Маладняк», колькасць ўдзельнікаў налічвала каля 500 чалавек. На старонках свайго часопіса і яго рэгіянальных выданняў літаб'яднанне друкавала ў тым ліку і творы маладых паэтэс (Г. Брэсцкая, А. Мялешкіна, Н. Вішнеўская, З. Бандарына, Я. Пфляўбаум, Г. Арахоўская-Базыленка і інш.).

Перыяд 1920-х гг. стаў сапраўды вельмі спрыяльным для развіцця жаночай творчасці, асабліва ва Усходняй (Савецкай) Беларусі. У многім гэта тлумачыцца тым, што «савецкая ўлада была вымушана вывесці жанчыну ў публічную прастору і сацыялізацыя творчай жанчыны адбывалася ў рэчышчы беларускага нацыянальнага адраджэння» [4, с. 11]. Дзеля гэтага з 1918 г. былі створаны жанаддзелы пры партыйных камітэтах, у 1920 г. у Мінску адна з паэтак – В. Матэічук-Маслоўская стварыла Цэнтральны саюз беларусак. Значную ролю ў разняволенні жанчын адыграў артыкул адной з кіраўніц Жанаддзела пры ЦК РКП(б) А. Калантай «Дарогу крылатаму эрасу» [6], пасля выхаду якога пачалі праводзіцца з'езды работніц і сялянак (І Усебеларускі адбыўся ў 1924 г. у Мінску), выдавацца друкаваныя органы жанчын (з 1924 г. часопіс «Беларуская работніца і сялянка»), дзе аўтаркі змаглі друкаваць свае творы.

У 1926 г. адбылася важкая для развіцця жаночай паэзіі падзея – выданне сумеснага зборніка З. Бандарынай, Н. Вішнеўскай і Я. Пфляўбаўм «Вершы» пад рэдакцыяй У. Дубоўкі (накладам 2000 асобнікаў!). Гэта кніга была высока ацэнена многімі тагачаснымі даследчыкамі (М. Байковым, А. Луцкевічам, Л. Клейнбортам і інш.).

У 1926 г. М. Байкоў у часопісе «Маладняк» надрукаваў рэцэнзію на сумесную кнігу З. Бандарынай, Н. Вішнеўскай і Я. Пфляўбаўм «Вершы», назваўшы яе «першым за час рэвалюцыі зборнікам жаночай творчасці. <...> Беларускія паэткі паказалі, што яны могуць пісаць не горш, а часам, калі мова датыча жаночых інтарэсаў, жаночае долі-нядолі, лепш за іх таварышаў-хлопцаў» [2]. Таксама станю́ча новую жаночую кнігу ацаніў А. Луцкевіч у 1929 г. у артыкуле «З усходніх загонаў (Літаратурны агляд)»: «Наша паэзія мае надта мала жаночкіх найменняў. Апрача Цёткі ды Буйлянкi – бадай нікога больш з жанок не бачылі мы на нашым адраджэнскім Парнасе. Дык тым прыемней адзначыць уваход на Парнас беларускі гэтых трох паэтак» [7, с. 235].

У 1927 г. у часопісе «Полымя» сустракаюцца згадкі пра здачу для друку Белдзяржвыдавецтву зборніка вершаў З. Бандарынай «Званы-перазваны», але, на жаль, па сённяшні дзень у даследчыкаў няма інфармацыі пра гэта выданне. Затое ў 1931 г. быў выдадзены яе зборнік вершаў «Веснацвет». На жаль, так і не былі надрукаваны ўжо напісаныя зборнікі вершаў Я. Пфляўбаўм «Мелодыі» (1929–1930).

У 1930 г. было створана аб’яднанне беларускіх жанчын імя А. Пашкевіч (Цёткі), якое заснавалі А. Астроўская, Н. Шнаркевіч, А. Лекант; друкаваным органам аб’яднання стаў часопіс «Жаночкая справа» (выдаваўся ў сакавіку – лістападзе 1931 г.). На старонках часопіса ў № 2–4 былі надрукаваны вершы З. Бандарынай, Н. Вішнеўскай і Я. Пфляўбаўм [4, с. 29].

Але ў 1934 г. у часопісе «Полымя» (№ 1) быў надрукаваны артыкул Л. Бендэ «Ці патрэбна нам пяшчотная і жаночая лірыка», пасля выдання якога жанчыны-творцы вымушаны былі замаўчаць. Так З. Бандарына не надрукавала ніводнага твора з 1934 па 1945 г., і так было з многімі аўтаркамі, якія калі і працягвалі пісаць, то толькі «ў стол» [10, с. 27].

Такім чынам, на доўгі час імёны выдатных паэтэс-«маладняковак» былі забыты, як і забыты шэраг іншых аўтарак.

Значную ролю ў вяртанні творчасці беларускіх паэтэс сучаснаму чытачу адыграла выданне анталогіі беларускай жаночай паэзіі міжваеннага перыяду «Бліскавіцы» (2017) (укладанне А. Данільчык і В. Жыбуля), у якой упершыню сабраны і надрукаваны пад адной вокладкай творы 61 беларускай паэтэсы, напісаныя ў перыяд з 1918 па 1941 г. Доўгі час па-за ўвагай даследчыкаў заставаліся такія паэтэсы як Хмарка, Г. Брэсцкая, Н. Вішнеўская, Я. Пфляўбаўм, Г. Арахоўская, З. Бандарына, Г. Новік, В. Былінка і інш. У кнігу ўвайшлі творы і хрэстаматыйныя, і малавядомыя, і нават ніколі не публікаваныя раней.

Выданне атрымала шырокі рэзананс сярод літаратуразнаўцаў, у прыватнасці беларускі даследчык М. Мікуліч прысвяціў яму грунтоўны артыкул «Мы прадзём і тчом і белім...» (Полымя, 2018, № 10). Крытык вылучыў

шэраг сур’ёзных недахопаў у анталогіі, «якія зніжаюць вартасць» [8, с. 118], сярод якіх назваў факталагічныя памылкі, разам з тым паставіў пад сумненне мэтазгоднасць выдання падобных твораў: «Але творы паэтак, “чыя прысутнасць у літаратуры мела” не заканамерны, сацыяльна і культурна абумоўлены, а “спарадычны або выпадковы” характар, наўрад ці могуць мець “гістарычную каштоўнасць”» [8, с. 118]. У артыкуле М. Мікуліч, спасылаючыся на імёны Н. Гілевіча, У. Калесніка, А. Ліса, называе творчасць паэтэс «самадзейнай масавай паэзіяй» [8, с. 119], пазначае, што Максім Танк не чуў нават пра Зоську Верас, не тое што «пра кнігу З. Бандарынай, Н. Вішнеўскай і Я. Пфляўбаўм» [8, с. 123]. Не з усімі высновамі даследчыка можна пагадзіцца, таму што любая «слава» – рэч спрэчная, вядомасць не можа атаясамлівацца з талентам. Сёння ўжо адкрыта для шырокага кола чытачоў інфармацыя аб асабістай трагедыі адной з трох аўтарак – Яўгеніі Пфляўбаўм. Яе паэзія стала даступна чытачу дзякуючы Аркадзю Куляшову і Анатолю Вярцінскаму, сёння ніхто не сумняваецца ў яе таленце, а таксама як і ў высакароднасці жанчыны – вернай жонкі М. Лужаніна, асабістага сакратара Якуба Коласа. Самаахвярным служэннем любімаму чалавеку яна даказала сапраўдную вартасць беларускіх жанчын. Яна пісала многа і пісала вельмі таленавіта, але пра гэта чытач змог даведацца толькі пасля яе смерці: *Мае радкі не ўбачаць свету, // Не прагучаць на слых спагадны. // Не буду звацца я паэткай // з сваёю музай непанаднай <...> Мае радкі не ўбачаць свету, // Паснуць, не ўзняўшыся з вытокаў. // Яны, як пашарпаны ветразь, // Спачын для чайкі адзінокай* [9, с. 3].

Лічым, што, нягледзячы на недахопы, якія непазбежны пры апрацоўцы такога аб’ёму не вядомага раней архіўнага матэрыялу, анталогія «Бліскавіцы» выконвае пачэсную місію – «даследаваць створанае жанчынамі, вызначыць галоўныя тэндэнцыі паэзіі, напісанае жанчынамі, яе трансфармацыі ў канкрэтныя гістарычныя перыяды і, магчыма, вызначыць далейшыя перспектывы развіцця, а таксама пазбавіцца ад стэрэатыпаў, звязаных са словам “жаночая”» [4, с. 6].

Сапраўды, заявіўшы пра сябе першым у гісторыі беларускай літаратуры калектыўным зборнічкам, тры беларускія паэтэсы зніклі з літаратурнага небасхілу. Яны мелі свой няпросты лёс, але што не выклікае сумнення – гэта іх талент. Доказам гэтага стала выданне ў 2023 г. трох зборнікаў выбранай паэзіі: З. Бандарынай «Да новага заўтра», Н. Вішнеўскай «Неба мнагавокае» і Я. Пфляўбаўм «Сонца».

Творы З. Бандарынай (1909–1959) пасля пачатковага сумеснага зборніка «Вершы» (1926) асобным выданнем, як мы згадалі вышэй, выдаваліся толькі ў 1931 г. (зб. «Веснацвет»), пазней аўтарка планавала выдаць зборнік выбраных вершаў да свайго 50-годдзя, але гэтаму не атрымалася спраўдзіцца, паэтэса сышла з жыцця.

Яшчэ ў 1928 г. Максім Гарэцкі адносіў Зінаіду Бандарыну да найлепшых паэтаў-«маладнякоўцаў» [3, с. 4]. У 1927 г. З. Бандарына скончыла Мінскі педагогічны тэхнікум, год працавала ў Сібіры, дзе выкладала беларускую мову беларусам-перасяленцам, але захварэла на сухоты і вярнулася. У 1933 г. закончыла літаратурна-сцэнарны факультэт Інстытута кінематографіі ў Маскве, пасля навучалася ў аспірантуры Інстытута мастацтвазнаўства ў Маскве, працавала

ў тэатрах і культурных установах Масквы, Архангельска, Грознага. З пачаткам Вялікай Айчыннай вайны пайшла на фронт медыцынскай сястрой, пасля вайны працавала ў часопісе «Бярозка», на радыё, у Доме народнай творчасці ў Гродне, загадчыцай філіяла музея Янкі Купалы ў Вязынцы, супрацоўніцай газет «Зорка», «Літаратура і мастацтва».

Адзін з «праграмных» яе твораў – верш «Не мірацца ў сэрцы» спаўна раскрывае настрой творцаў 1920–1930-ых гг., якія ў аўтаркі параўноўваюцца, услед за М. Багдановічам, з васількамі ў жыццё: *Хаджу я, блукаю па жытніх палетках, // Шукаю любімую простую кветку. // Хоць знаю: у жыццё расці ёй няможна, // Душа знаць не хоча, шукае трывожна. // Крылом ахінае задумліва неба, // Не мірацца ў сэрцы «няможна» з «не трэба»* [3, с. 3]. Толькі калі ў М. Багдановіча канфлікт заключаецца ў прыярытэце васількоў ці жыта, кветак ці хлеба, прыгажосці ці спажытку, то лірычная гераіня З. Бандарынай адчувае сябе непатрэбнай раслінай, пустазеллем у жытнёвым полі, якое перашкаджае расці збожжу.

Паэтычная спадчына З. Бандарынай багатая на ваенныя вершы («З франтавога дзённіка», «Перад боем», «Жонцы загінуўшага друга», «Сказ пра франтавічку», «Жывыя ў палон не здаюцца» і інш.): *Нязвыкла чуць франтавіку «баюся»... // Каго, завошта і чаму?! // Ад слоў і поглядаў сваіх не адракуся, // Пачуцця, веры не змяню... // Жыццём абаранялі мы радзіму, // Сваёй крывёю прысягалі ёй...* [3, с. 253]. Як бачым, гэта таксама новае слова ў беларускай жаночай паэзіі. Да таго шырокаму чытачу былі вядомы вершы на тэму вайны Е. Лось, якая была падчас вайны яшчэ падлеткам. З. Бандарына – непасрэдна паэтэса-франтавічка.

Як і ў іншых беларускіх паэтэс, многія вершы З. Бандарынай прысвечаны тэме кахання, сыну, пераасэнсаванню свайго жаночага лёсу. Адметная словатворчасць аўтаркі, услед за У. Дубоўкам яна выкарыстоўвае яго наватвор *кармазыняць: О, не сумуй, што я сягоння інішай // Прыйшла сюды за ласкаю твай! // Ў вітрынах кармазыняць вішні, // Па вуліцах гудзіць, снуе аўто...* [3, с. 52].

Зборнік паэзіі Н. Вішнеўскай «Неба мнагавокае» (2023) дэманструе тонкі лірычны талент аўтаркі, яе вершы – настраёвыя, эмацыйныя, узнёслыя, насычаныя эпітэтамі і параўнаннямі: *Жар-птаха ішася на далонь // Зляцела краскаю жывой... // Гарыць у душы маёй агонь... // Мой вечар ціхі, ён з табой!* [5, с. 3]. Наталля Вішнеўская (1907–1989) вядомая ў гісторыі беларускай літаратуры як «паэтка і жонка трох паэтаў (Алеся Дудара, Алеся Звонака, Янкі Бобрыка)» (Маракоў Л. Тры замужжы Наталлі Вішнеўскай. «Голас Радзімы». 10–17 чэрв. 1999 г.). Як паэтэса яна вядома толькі названым калектыўным зборнікам «Вершы» (1926). Вучылася ў Мінскім педагагічным тэхнікуме, Беларускім дзяржаўным універсітэце, які не скончыла. Падчас Вялікай Айчыннай вайны працавала ў дзіцячым доме, пасля заканчэння вайны адна забрала да сябе і выхавала двух хлопчыкаў-сірот. Працавала ў бібліятэцы Ленінградскага дзяржаўнага медыцынскага стаматалагічнага інстытута, да канца жыцця жыла ў Ленінградзе. Вялікую каштоўнасць у зборніку 2023 г. прадстаўляе эпістальная спадчына Н. Вішнеўскай – яе лісты да с. Грахоўскага, стрыечнага брата яе мужа Янкі Бобрыка, які загінуў падчас вайны ў Ленінградзе. Вершы з пакінутай спадчыны

паэтэсы напоўнены мілагучнасцю і песеннасцю: *Плакала дзяўчына... Сыталіся слёзы, // Ручайнай беглі пацямнелым долам, // Абмывалі ногі белае бярозы, // Зіхацелі росна... зіхацелі полем* [5, с. 22].

Зборнік выбраных вершаў Я. Пфляўбаўм «Сонца» (2023) – споведзь жанчыны, якая жыла лёсам свайго мужа, ахвяраваўшы свой талент на алтар яго кар’еры. Толькі напрыканцы жыцця Яўгеніі Пфляўбаўм (1908–1996) убачылі свет дзве кнігі паэтыкі «Сувай жыцця» (1989) і «На захадзе сонца» (1992). У перыяд з 1930-х да канца 1980-х гг. не было надрукавана ніводнага яе твора. Яна, як і яе паплечніцы па зборніку, таксама закончыла Мінскі педтэхнікум, пасля Беларускай дзяржаўнай ўніверсітэты, працавала ў Дзяржаўнай бібліятэцы БССР (1930–1932). Калі яе мужа, С. Лужаніна, выслалі ў Сібір, паэтэса паехала за ім. Пасля вяртання зсылкі яны жылі ў Маскве, у 1945 г. вярнуліся разам з мужам у Мінск.

Чаму такая таленавітая паэтэса не захацела, каб яе творы былі надрукаваны, нават тады, калі гэта ўжо можна было зрабіць? Тым не менш, яна пісала, бо не магла не пісаць: *Як? Жыць з няра – пісаць на друк? – // Я з тых, што не пускаюць з рук // Жмут споведзі, скразняк душы. // Не можаш не пісаць – пішы...* [9, с. 159]. У радку паэтэса знайшла сваё наталенне, у ім лекавала сваё сэрца ад адзіноты, яму яна скардзілася на сваю нялёгкую жаночую долю: *Адна, як крыж на небасхіле, // Дзе гмах царквы глядзіць на ўсход, // Чые грахі мне залічылі // За сотні выдажджаных год? <...> Здавён жыву я вартаўніцай, // Пільную неба злы замах // І адхіляю навальніцу // Ад дрэва, дзе спявае птах* [9, с. 284].

Такім чынам, вершаванае слова першага ў гісторыі айчынай літаратуры калектыўнага зборніка беларускіх паэтэс З. Бандарынай, Н. Вішнеўскай і Я. Пфляўбаўм мела працяг, іх імёны ўпрыгожылі небасхіл жаночай паэзіі. Іх паэтычная спадчына варта ўвагі даследчыкаў, аналіз палітры іх жаночага светапогляду на тагачасную рэчаіснасць дазваляе больш дакладна ўзнавіць акалічнасці гісторыі беларускай літаратуры першай паловы XX ст.

БІБЛІАГРАФІЧНЫЯ СПАСЫЛКІ

1. Багдановіч М. Глыбы і слаі // Інтымны дзённік : выбр. творы. Мінск : Радэла-плюс, 2006. 528 с.
2. Байкоў М. З. Бандарына, Н. Вішнеўская, Я. Пфляўбаўм : вершы. Выданьне ЦБ Маладнёўска. Менск, 1926. 46 с. // Маладнёўск. 1926. № 3. С. 149–150.
3. Бандарына З. А. Да новага заўтра : выбраная паэзія. Мінск : Альфа-кніга, 2023. 308 с.
4. Бліскавіцы : анталогія беларускай жаночай паэзіі міжваеннага перыяду. Мінск : Кнігазбор, 2027. 448 с.
5. Вішнеўская Н. В. Неба мнагавокае : вершы, проза, эпістальная спадчына. Мінск : Альфа-кніга, 2023. 236 с.

АПОВЕСЦЬ ВАСІЛЯ БЫКАВА «ЖУРАЎЛІНЫ КРЫК» У ПЕРАКЛАДЗЕ НА КІТАЙСКУЮ МОВУ: АНАЛІЗ ВОПЫТУ СУН ЧАНЧЖУНА

Юйкунь Гао

*Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт, пр. Незалежнасці, 4,
220030, г. Мінск, Беларусь, gaocailie425@gmail.com*

У артыкуле звернута ўвага на асноўныя тэарэтычныя аспекты мастацкага перакладу літаратурных твораў (неабходнасць узаемадапаўняючага выкарыстання стратэгий даместыкацыі і фарэнізацыі, праблемы перадачы культурных рэалій, захавання аўтарскага стылю і дакладнасці перадачы вобразаў мастацкага твора ў беларуска-рускіх перакладах). Праведзены пакрокавы аналіз тэкстаў аповесці Васіля Быкава «Жураўліны крык» і яе перакладаў з беларускай мовы на рускую і з рускай на кітайскую («鹤唳» Сун Чанчжуна). Разгледжаны асобныя здабыткі і хібы ў наяўных перакладах аповесці, звернута ўвага на сістэмныя адрозненні паміж беларускай і кітайскай мовамі, што абумовілі складанасці ў перакладчыцкай дзейнасці Сун Чанчжуна. Зроблена абгрунтаваная выснова пра неабходнасць новых перакладаў прозы Васіля Быкава не-пасрэдна з беларускай на кітайскую мову.

Ключавыя словы: кітайска-беларускі мастацкі пераклад; аўтарскі стыль; паэтыка; беларуская проза; аповесць «Жураўліны крык» («鹤唳»).

Васіль Быкаў з’яўляецца адным з найбуйнейшых пісьменнікаў другой паловы ХХ ст. не толькі Беларусі, але і ўсёй Еўропы. Сумарны тыраж кніг Васіля Быкава даўно перавысіў некалькі мільёнаў асобнікаў, яго творы выдаваліся больш як на пяцідзесяці мовах, у тым ліку і на кітайскай. Ся Чжунсянь згадала, што «ў 1980-я гг. Кітай захлынула хваля перакладной літаратуры. Амаль 70 выдавецтваў Паднябеснай працавалі ў асноўным з рускай савецкай літаратурай. Таму дваццацігадовы правал, які назіраўся ў перакладчыцкай дзейнасці прыблізна з сярэдзіны 1950-х да канца 1970-х гг., быў хутка ліквідаваны. Найбольшы ўплыў на чытача ў гэты перыяд аказалі творы ваеннай тэматыкі, “вернутая літаратура”, некаторыя сучасныя здабыткі савецкіх пісьменнікаў. У гэты перыяд кітайскія чытачы добра ведалі беларускага пісьменніка В. Быкава, можна сказаць, што яго творы адыгралі вялікую ролю ў развіцці ваеннай літаратуры Кітая» [3].

Зрэшты, пераклад твораў Быкава на кітайскую мову быў ажыццёўлены праз мову-пасрэднік – рускую. Нягледзячы на тое, што некаторыя рускія пераклады былі зроблены самім В. Быкавым, з-за палітычных і гістарычных прычын аўтарскія пераклады на рускую мову лічацца недакладнымі. Прааналізуем праблему ідэнтычнасці ў перадачы вобразаў падчас двух іншамовных «узнаўленняў» аповесці Васіля Быкава «Жураўліны крык», а таксама разгледзім, наколькі карэктна адлюстраваны аўтарскі стыль у прыкладах з гэтай аповесці, перакладзенай з рускай на кітайскую мову.

Знакаміты твор В. Быкава «Жураўліны крык» адразу ж прыцягнуў увагу чытачоў і крытыкаў, як толькі быў апублікаваны ў 1959 г. «Жураўліны крык» узнаўляе жорсткую бітву падчас Вялікай Айчыннай вайны, калі савецкія салдаты змагаліся з ворагам невялікай колькасцю войскаў. Аповесць адлюстроўвае духоўны свет персанажаў праз расказ ад першай асобы, успаміны, сны і іншыя формы і заваявала любоў чытачоў.

Гэты твор быў перакладзены на кітайскую мову Сун Чанчжунам у 1984 г. праз рускамоўную кнігу «Повести и рассказы», якая была выдадзена ў Маскве ў 1961 г. і стала добра вядомай кітайскім чытачам у той час.

Перш за ўсё, трэба азначыць, што Сун Чанчжун вельмі добра папрацаваў, выбраўшы найбольш прыдатную назву для аповесці пры перакладзе: выраз «鹤唳» можна лічыць самым ўдалым варыянтам. Гэтае слова не толькі перадае інтуітыўнае значэнне арыгінальнай назвы, але таксама ўзята з традыцыйнай кітайскай літаратуры і глыбока інтэгравана ў кітайскую традыцыйную культуру. У той жа час культурныя канатацыі, якія яно перадае на кітайскай мове, таксама непарыўна звязаны з тэмай і атмасферай літаратурнага твора Быкава. Сам жураўліны крык з'явіўся ў самым апошнім раздзеле, калі хлопец бачыць, як адзінокі маленькі журавель гоніцца за чарадою жураўлёў, але не можа дагнаць яе і выдае сумныя крыкі. Вобраз жураўля вельмі адпавядае вобразу галоўнага персанажа, і яго крык, напоўнены бясконцым смуткам, нагадвае хлопцу яго мінулае. І крык жураўля стаў сімвалам гэтай катастрофы, таму так і назваў аўтар сваю аповесць. Слова «鹤唳» упершыню было выкарыстана ў кнізе «论衡·变动» («Лун хэн»), што азначае крык жураўля, але слова таксама азначае апісанне страху і сумнення. Напрыклад, Фан Сюаньлін выкарыстаў яго ў «晋书·谢玄传» (Кнізе Цзінь·Біяграфіі Се Сюаня) «闻风声鹤唳, 皆以为王师已至» (*Пачуўшы шум ветру, закрычаў журавель, і ўсе падумалі, што прыбыло царскае войска*) [5, с. 2082]. Значэнне слова «鹤唳» утрымлівае бясконцыя элементы смутку і страху, так што, калі людзі чытаюць кітайскі пераклад твора, яны ўжо адчуваюць намёк на жах вайны і трагічны фінал, які змяшчаецца ў творы.

У рускай і беларускай літаратурах галоўныя героі звычайна называюцца па прозвішчах або імёнах, аднак гэта выклікае пэўную нязручнасць. Кітайскім чытачам часта бывае вельмі цяжка спалучаць доўгія і нерэгулярныя іншамовныя транслітарацыі, каб сфарміраваць адпаведнасць паміж імем і прозвішчам у іх галаве. У сувязі з гэтым варта выкарыстоўваць асабліваю стратэгію перакладу, каб не абцяжарваць замежнага чытача. У арыгінальным тэксце «Жураўлінага крыку» гэтая праблема сустракаецца амаль ва ўсіх частках, дзе аўтар піша пра ўспаміны кожнага галоўнага героя. У першым абзацы ў якасці звароту выкарыстоўваецца прозвішча персанажа (Свіст, Глечык і інш. – 斯维斯特, 格列契克等等), а ў наступным абзацы зварот адразу замяняецца імем (Віцька, Васіль і інш. – 维其嘉, 瓦西里等等). Нягледзячы на тое, што такі пераклад па сутнасці не памылковы, але ён даволі непрыязны для чытачоў, кругагляд якіх знаходзіцца ў культуры іншай мовы. Варта адзначыць, што самым непадыходзячым у перакладзе Сун Чанчжуна з'яўляецца тое, што гэты перакладчык не выкарыстаў для пазначэння персанажаў нават тыя лепш зразумелыя словы, якія ёсць у тэксце

Быкава: *баец, салдат* або займеннік *ён*. Калі мы пастараліся ўсвядоміць матыў выкарыстання такой стратэгіі, то выявілі, што гэта на самай справе было асаблівасцю працы другога перакладчыка – Б. Якаўлева, які пераклаў быкаўскую аповесць «Жураўліны крык» на рускую мову. У рабоце Б. Якаўлева можна ўбачыць такія пераклады на адной старонцы: «<...>, *и Фишер, почти наяву услышал привычный презрительный окрик: <...>, Борис* *втолкнул в магазин новую обойму <...> Борис не думал...*» [1, с. 71]. (У арыгінале: «<...>, *і Фішар амаль наяве чуў яго звычайны зняважлівы вокліч: <...>, Фішар увапхнуў у магазін новую абойму <...> Баец не думаў...*» [2, с. 71]). З-за сваёй няздольнасці даследаваць арыгінальны тэкст В. Быкава, Сун Чанчжун быў вымушаны выбраць для кітайскай чытацкай адыторыі такую недастаткова дакладную стратэгію, пісаў у кітайскім перакладзе, як у рускім.

Акрамя таго, у кітайскай мове няма прамога эквіваленту памяншальна-ласкавых суфіксаў, таму пры з’яўленні такіх імёнаў (Каця, Кацярына – 卡佳, 卡佳琳娜) Сун Чанчжун павінен быў гэта спецыяльна ўказаць, каб чытачы змаглі спазнаць імёны адпаведных персанажаў, а не проста зрабіць іх фармальна падобнымі. Такім чынам, лепшы падыход у будучыні для перакладу антрапонімаў – прыняць адзінае імя герояў для звароту і перакласці, калі неабходна, а таксама дадаць кароткія каментарыі.

У «Жураўліным крыку» часта сустракаюцца словы-ўвасабленні народнай мудрасці, мовы і культуры (фразеалагізмы, прастамоўі і народныя прымаўкі, прыказкі і г. д.), аднак для гэтых культурных рэалій у Сун Чанчжуна няма агульнага стандарту перакладу, ён не вырашыў, хочацца зрабіць свой пераклад бліжэйшым да культурнага круга аўтара ці чытачоў? На кітайскую мову некаторыя выразы ён перакладаў, шукаючы адпаведныя кітайскія фразеалагізмы. Напрыклад, «прафан ты ў гэтых справах» [2, с. 84] – «这方面你一窍不通» (у сэрцы чалавека няма ні адной адкрытай дзіркі, каб веды маглі працякаць праз іх) [6, с. 105]. Адначасова ён таксама прымае поўную стратэгію фарэнізацыі для пэўных іншых фразеалагізмаў, як «чорт не здрадзіць – свіння не з’есць» [2, с. 7] – «魔鬼休想出卖我们, 猪猡也啃不动我们» (эвівалент гэтага фразеалагізма на кітайскай мове: «兵来将挡, 水来土掩» – «уварвецца вораг – знойдуцца генералы, каб адбіць яго, разбушуецца паводка – дамба яе спыніць, на любы выпадак знойдзецца сродак») [6, с. 3]. Адпаведнікі гэтаму беларускамоўнаму фразеалагізму няма ў кітайскай мове, у сістэме мэтавай мовы гаворка ідзе пра іншае, а перакладчык не дадаў ніякіх каментарыяў, каб кітайскія чытачы зразумелі думку іншага народа. Такі падыход перакладчыка не прыносіць карысці ні аўтару, ні чытачу, і з’яўляецца непрымальным. Стратэгіі даместыкацыі і фарэнізацыі павінны дапаўняць адна адну. На тых месцах, дзе перакладчык выкарыстоваў стратэгію даместыкацыі, можна пашыраць заўвагі, або на апошніх старонках размясціць гласарый, каб чытачы ведалі таксама беларускую версію фразеалагізма і логіку мудрасці гэтага народа, пашырыць іх кругалюд. А на месцах, дзе была прынята стратэгія фарэнізацыі, выразы, якія ўжывае кітайскі народ, могуць быць далучаны, каб палегчыць чытачам разуменне твора і яны маглі хутчэй і інтуітыўна атрымаць інфармацыю, якую перадае арыгінальны тэкст.

«В. Быкаў своеасаблівы мінімаліст. На ягоных сцягах – лаканічнасць усіх сродкаў мастацкага выяўлення», заўважыла Л. Сінькова пры даследаванні яго твораў [4, с. 42]. Гэты ўнікальны «мінімалізм» прысутнічае амаль ва усіх творах пісьменніка. Аднак з-за адсутнасці некаторай эквівалентнай формы маўлення ў кітайскай мове, перакладчык вымушаны выкарыстоўваць апісальны пераклад, каб перапісаць арыгінальны змест на мэтавай мове, праз гэта асаблівасць мінімалізму знішчана ў перакладзе. Адпаведна, з-за павелічэння колькасці слоў перакладчык часта выкарыстоўвае такія метады перакладу, як разбіць адзін цэлы сказ на два ці некалькі кароткіх сказаў, або разбіць адзін абзац ў арыгінале на некалькі абзацаў ў перакладзе, каб перастварыць структуру тэксту ў адпаведнасці са звычкамі чытання кітайцаў. У перакладзе «Жураўлінага крыку» на кітайскую мову (а таксама «Альпійскай балады» Цзінь Гэ і «Сотнікава» Ду Фэнчжэня) вельмі часта ўзнікае такая сітуацыя, каб пазбегнуць занадта вялікай колькасці інфармацыі ў адным абзацы. Гэта прыводзіць да таго, што сказы ў перакладзе аповесці «Жураўліны крык» на кітайскую мову ў сярэднім структурна даўжэйшыя за тыя сказы, якія напісаў В. Быкаў. І ў перакладзе большая колькасць абзацаў, чым у арыгінале; у выніку атрымаўся пераклад амаль на 40 старонак большы за арыгінал. Такія змены з’яўляюцца аб’ектыўнымі і непазбежнымі. Аднак мы заўважылі асаблівую сітуацыю ў перакладзе аповесці «Жураўліны крык» – некаторыя змены былі зроблены не самім Сун Чанчжунам, а Б. Якаўлевам. Тым не менш, у рускамоўным перакладзе ёсць такое месца, дзе перакладчык не павінен быў разбіваць першапачатковую структуру, бо гэта парушае сувязь і герметычнасць паміж сказамі ў тэксце. Такая перакладчыцкая памылка сустракаецца ў 12-м раздзеле. Калі галоўны герой Фішар адчувае, што яго артыстычнасць змяншаецца і ён пачынае павольна ператварацца ў сапраўднага салдата, ён пачынае сумнявацца ва ўсім, да чаго імкнуўся ў мінулым. Ён задае сабе шэраг рытарычных пытанняў, але на месцы, дзе знаходзіцца другое пытанне, Б. Якаўлеў разарваў абзац і зрабіў трэцяе пытанне асобным абзацам, што адрозніваецца ад структуры і логікі арыгінала. Рускамоўны тэкст выглядае так:

<...> Верно ли что искусство – единственно великое и вечное? Уж не ошибся ли он, отдав ему лучшие годы молодости, избрав, как говорится, свой крест?

Не лучше ли поступил брат, который отдал времени и людям свои стремления иного порядка, воплотившиеся теперь в реальную силу, способную спасти мир? [1, с. 66].

На самай справе, перакладчык не мае права прымаць такое рашэнне, таму што гэтыя тры пытанні не з’яўляюцца і не павінны быць незалежнымі адно ад аднаго, яны прагрэсіўныя. Пачынаючы ад макрапытання: мастацтва – гэта самае каштоўнае? – да канкрэтнага пытання аб асабістым вопыце: Ці ён увесь час рабіў правільны выбар? Гэта дынамічны і зладжаны працэс. У працэсе пераходу ад макраса да канкрэтнага Фішар фактычна несвядома паступова ўдакладняў адказ на тыя пытанні. Гэта вынік разумнага размяшчэння Быкавым парадку сказаў у арыгінале. Сун Чанчжун таксама дубліраваў такую малапераканаўчую структуру тэксту, якую прапанаваў Б. Якаўлеў ў сваёй рабоце, так што развіццё псіхалагічнага малюнка страцілася ў абодвух перакладах.

У завяршэнне трэба азначыць, што ў працы Сун Чанчжуна яшчэ ёсць некалькі памылковых перакладаў, якія негатыўна ўплываюць на аўтарытэтнасць перакладу. Першая праблема ў кітайскім варыянце твора «Жураўліны крык» – гэта недакладны пераклад лічбаў. У 9-м раздзеле старшыня папрасіў каго-небудзь змяніць Аўсеева, стаць на пост і сказаў, што ўжо пяць гадзін і хутка будзе світаць, але ў перакладзе час перададзены як тры гадзіны. Світанне ў тры гадзіны часцей за ўсё не адпавядае законам прыроды. Нягледзячы на тое, што няправільны пераклад лічбаў з’яўляецца невялікай памылкай і можа не мець значнага ўплыву з пункту гледжання ўсяго тэксту, але ён можа падарваць строгасць аповесці і паўплываць на якасць перакладу. Другая праблема з’явілася пры перакладзе апісання таго, як была адбіта атака немцаў і Карпенка ўсхвалявана сказаў Свісту: «Дай пяць» [2, с. 76], што абазначае «віншаваць з перамогай». Аднак у перакладзе выраз перададзены як «给你个满分» (даю табе пяцёрку) [6, с. 94], што і стала ацэнкай старшыняй гераічнага ўчынку Свіста. Хаця ўсе яны азначаюць задавальненне, няма неабходнасці змяняць першапачтковую фразу. Здаецца, гэта проста памылка перакладчыка.

Пры перакладзе мастацкіх тэкстаў важна ўлічваць, што стыль аўтара складаецца з лінгвістычных фактараў, такіх як тэматычныя і жанравыя прыярытэты, і лінгвістычных фактараў, такіх як перавага слоў і фраз, спосаб выражэння і структура тэксту. У разгледжаных перакладах тэматыка і асноўныя ідэі твора Васіля Быкава «Жураўліны крык» былі добра захаваны, але пераклад моўных асаблівасцей выклікаў шэраг праблем, такіх як спрошчанасць дзеяння, змена значэнняў слоў і выразаў В. Быкава, парушэнне структуры арыгінальнага тэксту. Разуменне кітайскімі перакладчыкамі спецыфікі еўрапейскай экзістэнцыйнай літаратуры можна назваць недастаткова грунтоўным, што таксама негатыўна ўплывае на ўзнаўленне стылю Васіля Быкава. Самае важнае для наступнай перакладчыцкай працы – пазбавіцца ад уплыву ўскоснага перакладу і стварыць якасныя пераклады напрамую з роднай мовы пісьменніка В. Быкава на кітайскую мову.

БІБЛІАГРАФІЧНЫЯ СПАСЫЛКІ

1. *Быков В.* Журавлиный крик. М. : Совет. писатель, 1961. 228 с.
2. *Быкаў, В. У.* Творы / уклад., камент. М. Курыпкі. Мінск : Маст. літ., 2023. 654 с.
3. Кітайскія адкрыцці беларускай літаратуры. URL: https://nlb.by/by/news/naviny-biblijatjek/kitayskiya-adkrytstsi-belaruskay-litaratury_165457/?ysclid=m8c05dklhu663445650. (date of access: 01.12.2024).
4. *Сінькова Л.* Паэтыка прозы Васіля Быкава // Да 80-годдзя народнага пісьменніка Беларусі Васіля Быкава: зб. нав. арт. / рэдкал.: Л. В. Алейнік, З. І. Бадзевіч, У. В. Рагойша; пад аг. рэд. Л. Д. Сіньковай. Мінск : БДУ, 2005. С. 42–48.
5. 房玄龄等撰. 晋书, 北京: 中华书局 1974 版, 3305 с. (Книга Цзинь / Фан Сюаньлин [и др.]. Пекин: Книжная компания Чжунхуа, 1974. 3305 с.).
6. 鹤唳, 瓦·贝科夫著, 沈念驹主编; 宋昌中, 杜奉真译 – 杭州: 浙江文艺出版社, 1984. 314 с. (В. Быков. Журавлиный крик / пер. с рус. яз. на кит. Сун Чанчжуна и Ду Фэнчжэня; под ред. Шэнь Няньцзюй. Ханчжоу: Чжэцзянское лит.-худ. изд-во, 1984. 314 с.).

ЗМЕСТ

РАЗДЕЛ I. МОВАЗНАЎСТВА

<i>Алексяевіч Г. В.</i> Методыка даследавання багемізмаў у перакладах Ф. Скарыны	3
<i>Асіпчук А. М.</i> Стылістычнае выкарыстанне антонімаў у паэзіі Анатоля Вяргінскага	8
<i>Басалыга П. С.</i> Біблеізмы – словы сучаснай беларускай мовы: лексікалагічнае апісанне	12
<i>Буйко Ц. С.</i> Фарманты з кансанантнымі -з-, -к-, -х- у зборных назвах дрэў (на ўсходнеславянскім матэрыяле)	18
<i>Важнік С.А.</i> Сінтаксіс Купалавай «Паўлінкі»: матэрыял да «Слоўніка сінтаксічных архаізмаў»	25
<i>Гамидова Д. А.</i> Роль и значение обращения в английском языке в этнокультурном аспекте	34
<i>Губкіна А. В., Чаеўская М. К.</i> Паходжанне біялагічнай лексікі беларускай мовы	39
<i>Гурыновіч Ю. А.</i> Корпуснае даследаванне «новых» дзеясловаў у мове Максіма Гарэцкага (на матэрыяле Нацыянальнага корпуса беларускай мовы і твора «На імперыялістычнай вайне»)	43
<i>Jafarzade V. N.</i> The role of prosodic tools in text creation	47
<i>Зуева В. У.</i> Абазначэнні эпісталажных тэкстаў у старабеларускай мове: пытанне аб складзе намінацыйнага корпуса	52
<i>Караткевіч І. І.</i> Лексіка-семантычнае поле ‘адукацыя’ ў «Слоўніку беларускай мовы» І. І. Насовіча	57
<i>Леванцэвіч Л. В.</i> Дыялектнае слова як сродак семантычнай матывацыі мянушкі	63
<i>Макітрук С. М.</i> Даданыя спосабу дзеяння ў помніках старабеларускай пісьменнасці ..	68
<i>Mammadli M. E.</i> Functional phraseology in humorous discourse	72
<i>Мамедлі С. Х.</i> Логический подход к имплицитному и эксплицитному выражению смысла диалогической речи в современном английском языке	75
<i>Масловская Л. Ю.</i> К вопросу о номинации некоторых названий болезней латинского и греческого происхождения в диахроническом аспекте	79
<i>Муравіцкая А. М.</i> Тэрміналогія крыптаграфіі як адзін са складнікаў тэрмінасістэмы беларускай мовы	85
<i>Назаранка Ю. В.</i> Прэцэдэнтная лексема «слова» ў мастацкай спадчыне Якуба Коласа ..	90
<i>Прыгодзіч М. Р.</i> Аб графеме s (зяло) у кірыліцкім пасляслоўі да кнігі «Апостал» Францыска Скарыны	95
<i>Разладава М. У.</i> Колеранамінацыі ў аповесці Івана Пташнікава «Тартак» (структурна-граматычны аспект аналізу)	99
<i>Савко И. Э.</i> Мультиборд как средство обучения русскому языку	103
<i>Садоўская А. Л.</i> Фразеалагізмы з нацыянальна-культурным кампанентам у святле фарміравання лінгвакультурнай кампетэнцыі	108

<i>Свістунова М. І.</i> Маргіналіі як прыклады беларускага пісьменства XVIII ст.	114
<i>Чарнаброўкіна Н. У.</i> Дыялектныя асаблівасці ў маўленні герояў аповесці <i>Янкі Брыля «Ніжнія Байдуны»</i>	118
<i>Чахоўская Т. Л.</i> Фонастылістычныя асаблівасці сучаснай беларускай мовы: дынаміка і стратыфікацыя	122
<i>Чахоўскі Г.К.</i> Структурна-семантычныя асаблівасці спартыўнага дыскурсу	125
<i>Чжан Хайфэн.</i> Праблема ідэнтыфікацыі поўнагалосных і няпоўнагалосных лексем у старабеларускай і старарускай мовах: фармальны і этымалагічны аспект	130
<i>Шаршнёва В. М.</i> Прагматычны напрамак даследавання індывідуальнага аўтарскага стылю	133

РАЗДЗЕЛ II. ЛІТАРАТУРАЗНАЎСТВА. ФАЛЬКЛАРЫСТЫКА. КУЛЬТУРАЛОГІЯ

<i>Баширова Д. О.</i> Фольклор как носитель коллективной памяти и национальной идентичности	138
<i>Бязлепкіна-Чарнякевіч А. П.</i> Механізмы памяці і забыцця ў фарміраванні беларускага літаратурнага канона	142
<i>Вострыкава А. У.</i> Гістарычны складнік у рамане П. Яраша «Тысячагадовая пчала»	147
<i>Ганчарова І. А.</i> Выхаванне патрыятызму сродкамі этнакутка «Беларуская хатка».....	152
<i>Дзянісенка В. С., Марозава Т. А.</i> Інтэрактыўныя метады як інавацыйны падыход да вывучэння, захавання і папулярызацыі беларускага фальклору.....	155
<i>Дуброўскі А. У.</i> Рэдактарскі аналіз паэтычных твораў: уяўныя недахопы тэксту	159
<i>Касімова М. М.</i> Концепция образа Ивана-дурака в сказке-повести В. Шукшина «До третьих петухов»	164
<i>Лю Цзялэ.</i> Інтэртэкстуальны дыялог паміж беларускай і кітайскай культурамі ў вершах кітайскага цыклу Максіма Танка	169
<i>Мятліцкая Г. М.</i> Мастацкае асэнсаванне Першай сусветнай вайны ў лірыцы Алеся Гаруна	174
<i>Rahimova F. J.</i> The interrelation and mutual influence of cultures in modern world processes	178
<i>Salamova Z. S.</i> Cultural impact of the concept of beauty	181
<i>Хмяльніцкі М. М.</i> Два шляхі даследавання беларускай праблематыкі ў польскай літаратуры XX ст.	186
<i>Шлемен Ю. А.</i> Вобраз горада ў збоніку Ч. Мілаша «Хронікі»	190
<i>Шматкова І. І.</i> Сонца – неба – заўтра: беларуская жаночая паэзія 1920-х гг.	194
<i>Юйкунь Гао.</i> Аповесць Васіля Быкава «Жураўліны крык» у перакладзе на кітайскую мову: аналіз вопыту Сун Чанчжуна	199

Навуковае выданне

МОВА – ЛІТАРАТУРА – КУЛЬТУРА

**Матэрыялы
XI Міжнароднай навукавай канферэнцыі,
прысвечанай 500-годдзю выдання
Ф. Скарынам кнігі «Апостал»**

Мінск, 11–12 верасня 2025 г.

У аўтарскай рэдакцыі

Адказы за выпуск *М. І. Свістунова*

Камп’ютарная вёрстка *М. І. Свістуновай*

Падпісана да друку 29.07.2025. Фармат 70×100/16. Папера афсетная.
Друк лічбавы. Ум. друк. арк. 16,77. Ул.-выд. арк. 16,52.
Тыраж 40 экз. Заказ .

Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт.
Пасведчанне аб дзяржаўнай рэгістрацыі выдаўца, вытворцы,
распаўсюджвальніка друкаваных выданняў №1/270 ад 03.04.2014.
Пр. Незалежнасці, 4, 220030, Мінск.

Надрукавана з арыгінал-макета заказчыка.